

151
Milovan Đilas

Народна библиотека

Србије

II 418.191

SUSRETI
SA
STALJINOM

U=47/c
Milovan Đilas

**SUSRETI
SA
STALJINOM**

London, 1986.

II 418191

Izdanje *Naše reči*

S A D R Ž A J

Predgovor	7
Zanosi	9
Sumnje	52
Razočaranja	73
Zaključak	106
— Staljinova ličnost	109
Beleška o piscu	126
Bibliografija	130

M1240/94

Uspomeni
Enjurina Bevana

Predgovor

U prirodi je ljudskog sećanja da sebe čisti od suvišnog — u njemu preživljava ono što je bilo najvažnije za kasnije odnose. Ali to je i njegova slaba strana — ono ne može da ne bude pristrasno, da ne doteruje prošlu realnost prema sadašnjim potrebama i budućim nadama.

Svestan toga, ja sam se trudio da činjenice u ovoj knjizi budu što tačnije izložene. A ako ona, uprkos tome, nije lišena mojih današnjih gledanja, to ne treba pripisati ni mojoj zloj volji ni mojoj pristrasnosti borca, nego pre pomenutoj prirodi samog sećanja i nastojanja da na osnovu svojih sadašnjih saznanja osvetlim prošle susrete i zbivanja.

U ovoj knjizi nema mnogo toga što verziranom čitaocu ne bi bilo poznato iz već objavljene memoarske i druge književnosti. Ali budući da neko zbivanje postaje shvatljivije i platičnije tek ako je obasjano s više pojedinosti i iz više uglova, smatrao sam da neće biti na odmet budem li i ja nešto rekao. Pri tome sam držao da su ljudi i ljudski odnosi važniji od suvih činjenica, pa sam njima i veću pažnju obraćao. A što u knjizi ima i onog što bi se moglo nazvati literarisanjem, to takodje manje treba pripisati mom načinu izlaganja, nego želji da predmet učinim zanimljivijim, jasnijim i istinitijim.

Radeći na svojoj autobiografiji, ja sam 1955. ili 1956. godine bio došao na misao da svoje susrete sa Staljinom izdvojim u posebnu knjižicu koja bi se mogla štampati pre i zasebno. Ali uskoro sam dopao tavnice — u njoj nije bilo pogodno da se bavim tom vrstom književne aktivnosti, budući ona, makar se odnosila na prošlost, ne može a da ne zadre u žive političke odnose.

Tek po izlasku iz zatvora, januara 1961. godine, vratio sam se na svoju staru zamisao. Dakako, ovoga puta, obzirom na izmenjene uslove i na evoluciju mojih vlastitih gledanja, toj temi sam morao prići nešto drukčije. Naime, veću pažnju sam obratio psihološkim, ljudskim stranama. Sem toga, uprkos tome što smo od Staljina u mnogočem daleko, o njemu se još piše toliko kontradiktorno, njegova suština je još u tolikoj

meri živa, da sam smatrao nužnim da i ja, na osnovu vlastitih saznanja i iskustava, izvedem na kraju zaključke o njegovoj doista zagonetnoj ličnosti.

A iznad svega mene goni unutarnja potreba da ne ostane ništa nekazano što bi moglo imati značaja za one koji pišu istoriju, a pogotovu za one koji se bore za slobodniju ljudsku egzistenciju.

U svakom slučaju, i ja i čitalac trebalo bi da budemo zadovoljni ako je istina ostala neunakažena, makar i uvijena u moje strasti i razmišljanja. Jer moramo se pomiriti i s time da, makar koliko potpuna, istina o ljudima i ljudskim odnosima ne može a da ne bude istinom konkretnih ljudi, ljudi datog vremena.

Z A N O S I

1.

Prva strana vojna misija pri Vrhovnom štabu Narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije bila je britanska — spustila se u maju 1943. godine. Sovjetska vojna misija došla je devet meseci kasnije — februara 1944. godine.

Uskoro po dolasku sovjetske misije postavilo se da i jugoslovenska vojna misija bude upućena u Moskvu, utoliko pre što je slična misija već postojala pri odgovarajućoj britanskoj komandi. U Vrhovnom štabu, odnosno medju članovima Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, koji su tada u Štabu radili, javljala se živa želja za slanjem misije u Moskvu. Držim da je nju Tito usmeno stavio do znanja šefu sovjetske misije generalu Kornjejevu, no sasvim je sigurno da je ovo pitanje rešeno telegramom sovjetske vlade.

Slanje misije u Moskvu imalo je za Jugoslovene višestruk značaj, a sama misija je imala drukčiji karakter i u mnogome drukčije zadatke od one pri britanskoj komandi.

Kao što se zna, partizanski i ustanički pokret u Jugoslaviji protivu okupatora i njegovih domaćih pomagača organizovala je Komunistička partija Jugoslavije. Rešavajući svoje nacionalne probleme kroz najsirovije oblike ratovanja, ona je još uvek smatrala sebe ne samo članom svetskog komunističkog pokreta, nego i neodvojivom od Sovjetskog Saveza — “domovine socijalizma”.

Najuže telo partije — Politički biro, popularnije poznat po skraćenom nazivu Politbiro, uspeo je da održava sve vreme rata radio vezu s Moskvom. Formalno je to bila veza s Komunističkom internacionalom — Kominternom, ali je istovremeno značila i vezu sa sovjetskom vladom.

Osobeni uslovi borbe i opstanka revolucionarnog pokreta već su u više mahova izazvali nesporazume s Moskvom.

Kao najznačajnije bih pomenuo ove:

1) Moskva nikako nije mogla sasvim da shvati jugoslovensku revolucionarnu stvarnost, tj. da se u Jugoslaviji u borbi protivu okupatora istovremeno odvija unutarnja revolucija. Osnovu tog neshvatanja činilo je pribojavanje sovjetske vlade da bi joj se zapadni saveznici, u prvom redu Velika Britanija,

mogli zameriti da preko svojih komunističkih filijala iskorišćava ratne nedaće okupiranih zemalja radi širenja revolucije i svojih uticaja. Borba jugoslovenskih komunista, kao što se to mahom događa s novim pojavama, izišla je iz ustaljenih pogleda i neosporanih interesa sovjetske vlade i države.

2) Moskva nije shvatala ni osobenosti ratovanja u Jugoslaviji. Makar koliko se ne samo vojnici, boreći se za održanje ruskog nacionalnog bića od nacističke germanske najezde, nego i zvanični sovjetski krugovi oduševljavali borbom Jugoslovena, ovi drugi su je ipak potcenjivali, samim tim što su je poistovećivali sa svojim partizanima i njihovim oblicima ratovanja. Partizani u Sovjetskom Savezu bili su pomoćna, sasvim sporedna snaga Crvene armije i nikada nisu prerasli u regularnu vojsku. Polazeći od vlastitog iskustva, sovjetski vrhovi nisu mogli da shvate da jugoslovenski partizani mogu da prerastu u vojsku i državnu vlast, a samim tim vremenom dobiju lik i interese različite od sovjetskih — svoj oblik egzistencije.

Za mene je, u vezi s tim, kao veoma značajan — možda i preloman, bio jedan trenutak:

U toku tzv. Četvrte ofanzive, u martu 1943. godine, došlo je do pregovora između Vrhovnog štaba i nemačkih komandi. Povod pregovorima je bila izmena zarobljenika, a suština njihova svodila se na to da Nemci priznaju partizanima pravo ratujuće strane, tj. da se obustavi međusobno ubijanje ranjenika i zarobljenika. To je inače bio trenutak u kome su se Vrhovni štab, glavnina revolucionarne vojske i hiljade ranjenika nalazili u životnoj opasnosti, pa nam je bio nužan svaki predah ako bismo do njega mogli doći. O svemu tome trebalo je obavestiti Moskvu. Ali bili smo svesni — Tito jer je Moskvu i poznao, a Ranković i ja više instinktom, da joj ne treba reći sve. Saopšteno joj je jedino da razgovaramo s Nemcima o izmeni ranjenika. Ali tamo, u Moskvi, nisu ni pokušali da se užive u naš položaj, nego su u nas posumnjali uprkos rekama već otekle naše krvi i — odgovorili nam vrlo oštro. Ja se sećam — bilo je to u mlinu kraj reke Rame uoči našeg proboja preko Neretve, februara 1943. godine — kako je na sve to Tito reagovao: Mi smo u prvom redu dužni da se staramo za svoju vojsku i svoj narod.

To je bilo prvi put da je neko u Centralnom komitetu otvoreno formulisao neistovetnost s Moskvom. A to je bilo prvi put da je i moju svest, nezavisno od Titovih reči ali ne i bez veze s njima, ošinuo sjaj te neistovetnosti — ako hoćemo da se održimo u samrtnoj borbi među suprotnim svetovima.

3) 29. novembra 1943. godine, u Jajcu, na II zasedanju Antifašističkog veća, donete su odluke koje su faktički značile ozakonjenje novog socijalnog i državnog poretka u Jugoslaviji.

Istovremeno je formiran Nacionalni komitet kao privremena vlada Jugoslavije. Pripremajući te odluke na sednicama Centralnog komiteta Komunističke partije, bio je zauzet stav da se Moskva ne obaveštava dok sve ne bude gotovo — iz dotadanjeg iskustva s Moskvom i iz linije njene propagande znali smo da ona to neće biti kadra da shvati. I zaista, reagovanje Moskve na te odluke bilo je do te mere negativno da od njih neke delove nije ni objavila radio-stanica "Slobodna Jugoslavija", koja je inače u Sovjetskom Savezu radila za potrebe ustaničkog pokreta u Jugoslaviji. Sovjetska vlada, dakle, nije shvatala najvažniji čin jugoslovenske revolucije — onaj koji je ovu pretvarao u nov poredak i izvodio na međunarodnu scenu. Tek kad je postalo očevidno da Zapad na odluke u Jajcu reaguje s razumevanjem, Moskva je izmenila stav i prilagodila se realnostima.

Ali uprkos svoj gorčini tih iskustava, čiji značaj su mogli shvatiti tek posle raskida s Moskvom 1948. godine, uprkos drukčijim oblicima egzistencije, jugoslovenski komunisti su se ne samo smatrali idejno vezanim za Moskvu nego i njenim najdoslednijim sledbenicima. Mada su ih životne revolucionarne i druge stvarnosti sve doslednije i nepomirljivije odvajale od Moskve, oni su baš ove — naročito svoje uspehe u revoluciji, uzimali kao potvrdu vezanosti za nju i za ideološke sheme od nje propisane. Moskva je za njih značila ne samo politički i duhovni centar, nego i ostvarenje jednog utvori apstraktnog ideala — "besklasnog društva", nečeg što je ne samo činilo lakim i slatkim njihova žrtvovanja i patnje, nego i opravdavalu njihovu egzistenciju u vlastitim očima.

To je već bila partija ne samo ideološki jedinstvena kao i sovjetska, nego je vernost sovjetskom vodjstvu bio jedan od bitnih elemenata njene izgradnje i njene aktivnosti. Staljin nije bio samo neosporni i genijalni vodj, nego i inkarnacija same ideje i sanjanog novog društva. Ta idolatrija Staljinove ličnosti, kao i manje-više svega u Sovjetskom Savezu, dobijala je iracionalne oblike i razmere. Svaki postupak sovjetske vlade — na primer napad na Finsku, svaka negativnost u Sovjetskom Savezu — na primer procesi i čistke, bivali su pravdani i opravdani, a što može izgledati još čudnije: komunisti su uspevali sami sebe da ubede u njihovu celishodnost i istinitost i još lakše od toga — da potisnu iz svesti i zaborave neprijatne činjenice.

Medju nama komunistima bilo je ljudi s razvijenim estetskim smislom i obimnim znanjem literature i filozofije, pa ipak smo se oduševljavali ne samo Staljinovim pogledima, nego i "savršenstvom" njegove forme. I ja sam sâm mnogo puta ukazivao u diskusijama na kristalnost stila, prodornost logike i harmoničnost Staljinovih izlaganja, kao na izraze najviše mu-

drosti, mada mi ni tada ne bi nimalo bilo teško da kod nekog drugog autora istih svojstava uočim kako se tu ustvari radi o bezbojnosti i skučenosti i neumešnoj mešavini vulgarne žurnalistike i Biblije. Katkada je to dobijalo i smešne oblike: uzimano je kao ozbiljno da će se rat završiti 1942. godine, jer da je to Staljin rekao, ali kad se to nije dogodilo — proročanstvo je zaboravljeno a da prorok nije ništa izgubio od svoje nadljudske moći. Ustvari, s jugoslovenskim komunistima se događalo što i sa svima onima, kroz dugu ljudsku istoriju, koji svoju i ljudsku sudbinu podrede isključivo jednoj ideji: oni su i nesvesno izumevali Sovjetski Savez i Staljina kakvi su im bili nužni za vlastitu borbu i njeno opravdanje.

Jugoslovenska vojna misija je, prema tome, odlazila u Moskvu s idealnim predstavama o sovjetskoj vladi i Sovjetskom Savezu, s jedne, i s vlastitim praktičnim potrebama, s druge strane. Naizgled, ona je ličila na misiju koja je bila upućena kod Britanaca, ali je po sastavu i gledanjima istovremeno značila i neformalno povezivanje s političkim vodjstvom istovetnih pogleda i ciljeva. Jednostavnije: misija je morala imati i vojni i partijski karakter.

2.

Zbog toga nije bilo nimalo slučajno što je Tito, sem generala Velimira Terzića, u misiju dodelio i mene kao visokog partijskog funkcionera — već nekoliko godina sam bio član najužeg partijskog vodjstva. I drugi članovi misije su bili izabrani na sličan način — partijski ili vojni funkcioneri, a među njima i jedan finansijski stručnjak. U misiji se nalazio i atomski fizičar Pavle Savić, ali s ciljem da u Moskvi nastavi svoj naučni rad. Svi smo, dakako, bili u uniformama — i ja sam imao čin generala. Držim da je mom izboru doprinelo i to što sam dobro znao ruski — naučio sam ga u zatvoru, a i to što nisam pre toga bio u Sovjetskom Savezu, pa ni bio opterećen makakvom frakcionaškom ili devijacionističkom prošlošću. Ni drugi članovi misije nisu bili u Sovjetskom Savezu, a niko od njih nije dobro vladao ruskim.

Bio je početak marta 1944. godine.

Proteklo je nekoliko dana u prikupljanju članova misije i njihovom opremanju. Naše uniforme su bile stare i nejednake, a kako nije bilo dovoljno drugog štofa, nove su napravljene od zaplenjenih odela italijanskih oficira. Trebalo je imati i pasoške za prolaz kroz britanska i američka područja i na brzinu su štampani — to su bili prvi pasoške nove jugoslovenske države i nosili su lične Titove potpise.

Skoro spontano je nikao predlog da se Staljinu upute pokloni. Ali kakvi i otkuda? Neposredna okolina — Vrhovni štab se tada nalazio u Drvaru, mahom popaljena sela i opljačkane, opustošene palančice. Ipak se našlo rešenje: da se Staljinu odnese jedna od pušaka izradjivanih u partizanskoj fabrici u Užicu 1941. godine — na jedvite jade je bila pronađena. A iz sela su počeli da pristižu darovi — torbice, peškiri, seljačka odeća i obuća. Odabrali smo ponajbolje — bili su tu i opanci od neučinjene kože, a i sve drugo je bilo sirotinjsko i primitivno. No baš zbog toga što je bilo takvo — narodska prostosrdačnost, zaključili smo da ga treba poneti.

Misija je imala zadatak da radi na organizovanju sovjetske pomoći Narodno-oslobodilačkoj vojsci Jugoslavije. Istovremeno nam je Tito stavio u zadatak da preko sovjetske vlade ili drugim kanalima radimo na tome da se oslobodjenim teritorijama Jugoslavije počne dodeljivati pomoć UNRRA-e. Od sovjetske vlade je trebalo tražiti zajam od 200.000 dolara za troškove naših misija na Zapadu — Tito je naglasio da izjavimo da ćemo tu sumu i pomoć u oružju i medikamentima vratiti po oslobodjenju zemlje.

Misija je morala da ponese sobom arhivu Vrhovnog štaba, odnosno Centralnog komiteta Komunističke partije.

A kao najvažnije, trebalo je kod sovjetske vlade ispitati mogućnosti za priznanje Nacionalnog komiteta kao privremene legalne vlade i preko nje dejstvovati u tom pravcu kod zapadnih saveznika.

Vežu s Vrhovnim štabom misija je trebalo da održava preko sovjetske misije, a mogla je koristiti i staru vezu preko Kominterne.

Ali sem tih misijinih zadataka, Tito je na rastanku meni naložio da izvidim kod Dimitrova, odnosno kod Staljina ukoliko bih dospao do njega, da li ima nekih zamerki na rad naše partije.

Ovaj Titov nalog bio je čisto formalan — naglašavanje discipline u odnosu na Moskvu, jer je on svakako bio najubedjeniji da je Komunistička partija Jugoslavije sjajno i jedina položila ispit. Bilo je reči i o jugoslovenskoj partijskoj emigraciji — Titov stav je bio da se ne treba uplitati u međusobna optuživanja, a naročito ne u ona koja se odnose na sovjetske forme i funkcionere. Istovremeno je Tito meni naglasio da se treba čuvati sekretarica, jer da ih ima svakojakih, što sam ja shvatio ne samo kao čuvanje već tradicionalne partijske moralnosti nego i kao nepodavanje ma čemu što bi ugrožavalo ugled i posebnost jugoslovenske partije i jugoslovenskog komuniste.

Sve moje biće treperilo je radosnim slutnjama skorog, što skorijeg susreta sa Sovjetskim Savezom, zemljom koja je prvi put u istoriji bila — verovao sam — verom tvrdjom od kamena, neiznevereni san sanjara, pregnuća boraca i patnji mučenika — i ja sam za nju čamovao i bio mučen u tamnicama, mrzeo i prolivao krv ljudsku, ne štedeći ni onu vlastite braće svoje.

Ali je bilo i tuge — ostaviti svoje drugove usred okršaja i svoju zemlju u samrtnom hrvanju, svu još bitku i zgariste.

Oprostio sam se od sovjetske misije srdačnije nego što su inače bili susreti s njom, izgrlio s drugovima takodje potrešenim i zaputio improvizovanom aerodromu kraj Bosanskog Petrovca. Tu smo proveli čitav dan u razgledanju aerodroma i u razgovorima s njegovim osobljem, koje je već imalo izgled i navike uredne i posebne službe, i sa seljacima već obiklim na novu vlast — na neizbežnost njene pobeđe.

Tu su u zadnje vreme redovno noću sletali britanski avioni, ali ne u većem broju — najviše jedan do dva u toku jedne noći, odnosili ranjenike i retke putnike, i donosili materijal, najčešće sanitetski. Jedan avion je nedavno doneo i džip — poklon britanske komande Titu. Na taj isti aerodrom je mesec dana ranije, usred podne, avionom na skijama, spuštена sovjetska vojna misija: to je bio — obzirom na terenske i druge uslove, pravi podvig, ali i neuobičajena parada — obzirom na znatnu pratnju britanskih lovaca.

I ja sam spuštanje i uzlet svog aviona doživeo kao podvig — avion je morao leteti tik iznad oštih kamenjara da bi se spustio na usku i neravnu ledinu, odnosno uzleteo s nje.

Ali kako je tužna — utonula u mrak, bila moja zemlja! Planine blede od snega i iskidane crnim urvinama, a doline progutane tamom, bez kapi svetla sve do Mora i preko njega. Dole je rat, užasan, užasniji od svih i za tu zemlju, naviklu da korača, da diše ratovima i bunama — guša se narod s osvajačem i još ogorčenije kolju rođjena braća među sobom. Kad će planuti svetiljke po selima i gradićima zemlje moje? Hoće li ona iz mržnje i smrti naći radosti i spokoja?

Prva naša stanica bila je Bari u Italiji, gde se nalazila značajna baza jugoslovenskih partizana — bolnice i magacini, hrana i oprema. Odatle smo leteli ka Tunisu — moralo se zaobilaziti zbog nemačkih baza na Kritu i u Grčkoj, da bismo se nakratko zaustavili na Malti, kao gosti britanskog komandanta, i prispeli na konak kod Tobruka u času tmastog požara koji je iz ridje kamene pustinje lizao preko čitavog neba.

Sutradan smo stigli u Kairo — Britanci su nas nenaMETLJIVO smestili u hotel i stavili nam na uslugu kola. Trgovci i poslugar su nas držali za Ruse zbog petokrakih zvezda na

kapama, ali je bilo prijatno čuti da su znali za našu borbu čim bismo im žurno rekli da smo Jugosloveni ili pomenuli Titovo ime. Dočekale su nas u jednoj radnji i psovke na našem jeziku, koje je prodavačica bezazleno naučila od emigrantskih oficira, ali i grupa tih istih oficira, koja se izjasnila za Tita, sva poneta strahom za borbom i čežnjom za ispaćenom zemljom.

Saznavši da u Kairu boravi šef UNRRA-e Leman, ja sam zamolio sovjetskog poslanika da me odvede kod njega, kako bih mu izložio naše zahteve. Amerikanac me primio bez zahtevanja, ali hladno, izjavivši da će naši zahtevi biti uzeti u razmatranje na idućoj skupštini UNRRA-e i da UNRRA inače u principu posluje preko legalnih vlasti.

A da bi moja primitivna i nabubana predstava o zapadnom kapitalizmu, kao nepomirljivom neprijatelju svakog progressa i malih i ugnjetenih, našla kakvo bilo opravdanje već u prvom susretu s njegovim predstavnicima, gospodin Leman nas je primio ležeći, jer je imao nogu u gipsu i očito se mučio zbog toga i zbog vrućine, što sam ja shvatio i kao dosadjanje našom posetom, dok je njegov prevodilac na ruski — dlakava ljudeskara grubih crta, bio za me kao poručena slika i prilika razbojnika iz kaubojskih filmova.

Ali ustvari nisam mogao biti nezadovoljan posetom ljubaznom Lemanu — naš zahtev je postavljen i obećano nam je njegovo razmatranje.

Trodnevni boravak u Kairu smo dakako iskoristili da obidjemo istorijske znamenitosti, a kako je u Kairu boravio prvi šef britanske misije u Jugoslaviji, major Dikin, bili smo i njegovi gosti na intimnom ručku.

Iz Kaira smo doleteli u britansku bazu Habaniju, kraj Damaska. Britanska komanda je odbila da nas odveze do Damaska, jer da tamo nije sasvim bezbedno, što smo mi shvatili kao skrivanje kolonijalističkog terora koji mora da se tamo sprovodi ne manje drastično od nemačke okupacije u našoj zemlji.

Umesto toga, Britanci su nas pozvali na sportsku priredbu njihovih vojnika. Pošli smo i dobili mesta do komandanta. Bili smo smešni sebi, a svakako i ućtivim i razuzurenim Englezima — utegnuti u opasače i zakopčani do guše.

Pridodat nam je bio jedan major, veseo i dobrodušan čičica, koji se izvinjavao što slabo zna ruski — zaboravio je i ono što je naučio kao intervencionista u Arhangeljsku. On je bio oduševljen Rusima — njihove delegacije takodje su se zauzdale u Habaniji, ali ne njihovim socijalnim sistemom, nego jednostavnošću i nadasve odlučnošću u ispijanju naiskap — “za Staljina, za Čerčila!” — ogromnih čaša votke ili viskija.

Major je mirno, ali ne bez ponosa pričao o borbama protivu meštana podstaknutih od nemačkih agenata — hangari su doista bili izbušeni mecima.

U svom doktrinarstvu teško smo poimali mogućnost, a pogotovu razumnost žrtvovanja "za imperijalizam" — tako smo gledali na borbu Zapada, ali u sebi smo se divili junaštvu i smelosti Britanaca koji su se u dalekim i žarkim azijskim pustinjama, malobrojni i bez izgleda na pomoć, oduprli i pobedili. Ako i nisam bio kadar da tada izvučem šire zaključke, svakako je i to doprinelo mojim kasnijim saznanjima da ne postoji samo jedan ideal i da na našem globusu ima mnogo — bezbroj ljudskih koordinatnih sistema.

Bili smo nepoverljivi prema Britancima i tuđili se od njih. Ali naročito velike su bile naše bojazni i primitivne naše predstave o njihovoj obaveštajnoj službi — Intelidžens servisu. One su bile mešavina doktrinarskih uproščavanja, upliva senzacionalističke literature i nesnalaženja novajlija u velikom svetu.

Svakako, bile bi te bojazni manje da nije bilo onih džakova s arhivom Vrhovnog štaba — u njoj su bile i depeše između nas i Kominterne. Sumnjivo je bilo i to što britanske vojne vlasti nisu nigde pokazale interesovanje veće nego da se u tim vrećama nalaze cipele ili konzerve. Ja sam ih na čitavom putu dakako držao kraj sebe, a da noću ne bih bio sam, sa mnom je spavao i Marko "Piper", predratni komunista iz Crne Gore, priprost ali utoliko hrabriji i odaniji.

Dogodilo se da je u Habaniji, noću, neko tiho otvorio vrata moje sobe — ja sam to opazio, mada vrata nisu škripnula, primetio figuru urođenika u svetlu mesečine i, zapleo se u mrežu protivu komaraca, dreknuo zgrabivši revolver ispod glave. Marko je skočio — ležao je obučen, ali neznanac je iščileo.

Svakako je urođenik zalutao ili hteo nešto da ukrade. Ali za nas je njegova neznačajna pojava bila dovoljna da u njoj vidimo prste britanske špijunaže i da pojačamo svoju i onako napetu budnost. Bili smo srećni kad su nam Britanci već sutradan stavili na raspoloženje avion za Teheran.

Teheran kroz koji smo se mi kretali — od sovjetske komande do sovjetske ambasade, već je bio parče Sovjetskog Saveza. Sovjetski oficiri su nas dočekali s nenametljivom srdačnošću, u kojoj je bilo isto toliko tradicionalnog ruskog gostoljublja koliko i solidarnosti boraca za isti ideal na dvema stranama sveta. U sovjetskoj ambasadi su nam pokazali okrugli sto za kojim je zasedala Teheranska konferencija, a takodje i sobicu na spratu u kojoj je stanovao Roosevelt — u njoj sada niko nije boravio i sve je bilo kako je iza njega i ostalo.

Najzad nas je sovjetski avion poneo ka Sovjetskom Save-

zu — ostvarenju naših snova i našoj nadi. I ukoliko smo dublje uronjavali u njegov sivkasto-zelenkasti prostor, mene je obuzimalo i jedno novo, dotad jedva slučeno, osećanje — kao da sam se vraćao u pravadnu, neznanu, ali svoju postojbinu.

Bilo mi je uvek tuđe svako panslavističko osećanje, a ni na tadašnje moskovske panslavističke ideje nisam gledao drukčije nego kao na manevar radi mobilizacije i konzervativnih snaga protivu germanske najezde. Ovo osećanje bilo je nešto sasvim drugo i mnogo dublje, a prelazilo je i okvire moje pripadnosti komunizmu. Mutno sam se prisećao kako već skoro tri stoleća jugoslovenski vizionari i borci, državnici i gospodari — ponajvećma nesrećne vladike ispaćene Crne Gore, hodočaste u Rusiju i traže u njoj razumevanja i spasa. Ne idem li i ja njihovim putevima? I nije li to domovina naših predja, koje je neznana lavina snela na balkansku vetrometinu. Rusija nikad nije shvatila Južne Slovence i njihove težnje — bio sam uveren da je to bilo zbog toga što je bila carska i spahijska. Ali je mnogo konačnija bila moja vera da su najzad uklonjeni svi socijalni, a s njima i svi ostali uzroci ne samo tih, nego i svih neslaganja Moskve s drugim narodima. Ja sam to, tada, doživljavao kao ostvarivanje sveljudskog bratstva. Ali i kao vlastito povezivanje s bitisanjem praistoriske slovenske zajednice.

Nije li to ne samo domovina mojih prapredja, nego i boraca koji umiru za konačno ljudsko bratstvo i konačno ljudsko gospodstvo nad stvarima?

Stapao sam se s razlivima Volge i bezmernim sivim ravninama kao s vlastitim prabitisanjem — s nekim i meni samom dotad nepoznatim unutarnjim porivima. Padalo mi je na um da poljubim rusku, sovjetsku zemlju čim koraknem na nju — to bih i učinio kad mi ne bi izgledalo religiozno, a još više teatralno.

U Bakuu nas je dočekao general komandant, ljudskara negovorljiva i ogrubela od kasarni, od ratovanja, od dužnosti — oličenje velikog rata i velike zemlje protivu pustošne najezde. U svojoj prigruboj srdačnosti, on se iščudjavao našoj skoro stidljivoj suzdržanosti: Kakav je ovo narod — ne piju, ne jedu! A mi Rusi dobro jedemo, još bolje pijemo i najbolje se tučemo!

Moskva je bila mrka i sumorna i začudo s mnogo niskih gradjevina.

Ali kakvog je to značaja imalo prema dočeku koji nam je priredjen: počasti prema rangu i srdačnost namerno suzdržana zbog komunističkog karaktera naše borbe? Šta se moglo uporediti s veličinom rata za koji smo verovali da je poslednje veliko iskušenje čovečanstva i koji je bio naš život i naša sud-

bina? Nije li sve bledo i beznačajno prema realnosti, koja je baš tu, u sovjetskoj zemlji, najzad i naša i sveljudska — iz košmarnog sna u spokojnu i radosnu javu?

3.

Nas su smestili u Centralnom domu Crvene armije — CDKA, vrsti hotela u kome su odsedali sovjetski oficiri. Hrana i svi drugi uslovi su bili veoma dobri. Dali su nam i kola s šoferom Panovim, čovekom starijim, priprostim i malo nakrivog, ali samostalnog mišljenja. Istovremeno, preko oficira za vezu, kapetana Kozovskog — mladog i veoma lepog momka, koji se ponosio svojim kozačkim poreklom utoliko više što su Kozaci u sadašnjem ratu “oprali” svoju kontrarevolucionarnu prošlost, mogli smo u svako doba da osiguramo mesta u pozorištima, bioskopima ili gde bilo.

Ali nikakvog ozbiljnijeg kontakta s vodećim sovjetskim ličnostima nismo mogli da uspostavimo, mada sam ja odmah tražio da budem primljen kod V.M. Molotova, tada komesara spoljnih poslova, a po mogućstvu i kod J.V. Staljina, predsednika vlade i vrhovnog komandanta oružanih snaga. Uzaludna su bila sva moja okolišna nastojanja da postavim naše zahteve i potrebe.

U tome mi je najmanje mogla pomoći jugoslovenska ambasada, formalno još uvek kraljevska, mada su se i ambasador Simić i ono malo osoblja izjasnili bili za maršala Tita — oni su, mada formalno poštovani, stvarno bili neznačajniji, pa samim tim i nemoćniji od nas.

Ni preko jugoslovenske partijske emigracije nije se dalo ništa učiniti. Ona je bila malobrojna — desetkovana čistkama, a u njoj je najistaknutija ličnost bio Veljko Vlahović. Bili smo istih godina, obojica Crnogorci i iz revolucionarnog student-skog pokreta s Beogradskog univerziteta protivu diktature kralja Aleksandra. On je bio invalid iz Španskog građanskog rata, a ja sam dolazio iz jednog još strašnijeg rata. Inače čovek velike lične moralnosti, visoko obrazovan i mudar, mada preveć disciplinovan i nesamostalnog mišljenja. On je vodio radiostanicu “Slobodna Jugoslavija”, saradnja s njim je bila dragocena, ali ni njegove veze nisu išle dalje od Georgi Dimitrova koji je, budući je Kominternu bila raspuštena, zajedno s Manuiljskim upravljao odeljenjem sovjetskog Centralnog komiteta za strane komunističke partije. Nas su dobro hranili, ljubazno susretali, ali u pitanjima koja je trebalo izneti i rešavati — nismo mogli mrdnuti s mrtve tačke. Istini za volju, treba ponovo istaći da smo mi izvan toga bili dočekani s izuzetnom srdačnošću i predusretljivošću. No tek kad su mene i generala

Terzića, mesec dana po našem dolasku, primili Staljin i Molotov i to bilo objavljeno u štampi — na magičan način su se otvorila sva vrata glomazne sovjetske administracije i uskih vrhova sovjetskog društva.

Sveslavenski komitet, stvoren u toku rata, prvi nam je priredio bankete i prijeme. Ali nije trebalo biti komunista pa da se uoči ne samo izveštačenost, nego i beznačajnost ove ustanove. Njegova delatnost je bila reprezentativna i propagandna, pa i kao takva očevidno skućena. Sem toga, ni njegovi ciljevi nisu bili sasvim jasni: komitet su sačinjavali mahom komunisti iz slavenskih zemalja — emigranti u Moskvi, kojima su ideje sveslavenske uzajamnosti i inače bile tuđe. Svi su prečutno shvatali da se tu radi o oživljavanju nečeg već odavno zastarelog — o jednoj prelaznoj formi za okupljanje ako i ne oko Rusije kao komunističke, a ono za paralisanje antisovjetskih panslavističkih struja.

A i sam vrh komiteta bio je beznačajan. S njegovim predsednikom, generalom Gundorovim, u svakom pogledu prerano ostarelim i skućenih pogleda, nije se moglo efikasno razgovarati čak ni o pitanjima slavenske manifestacione solidarnosti. Sekretar komiteta Močalov bio je nešto autoritativniji samim tim što je bio bliži sovjetskim organima bezbednosti — u svojoj razmetljivosti on je to nevešto krio. I Gundorov i Močalov su bili oficiri Crvene armije, ali takvi koji su se pokazali nesposobnima na frontu — na njima se osećala prigušena potištenost ljudi degradiranih na posao koji ne smatraju svojim. Sekretarica Nazarova, krezuba i preterano predusretljiva, jedina je imala nečeg što je podsećalo na ljubav za Slovene i njihove patnje, uprkos tome što je i njena aktivnost bila, kao što je to kasnije otkriveno u Jugoslaviji, podređena sovjetskim obaveštajnim organima.

U Sveslavenskom komitetu se mnogo jelo, još više pilo, a najviše pričalo. Držane su duge i prazne zdravice, po sadržini ne mnogo drukčije, a svakako manje lepe od onih iz carskih vremena. Zaista me i tada zapanjivalo odsustvo ma kakvih svežih sveslavenskih ideja. Takva je bila i zgrada komiteta — imitacija baroka ili nečeg sličnog usred modernog grada.

Komitet je bio delo jedne privremene, plitke i ne baš ne-sebične politike.

No da bi me čitalac pravilno razumeo, moram dodati: mada je sve to meni već tada u mnogome bilo jasno, bio sam daleko od toga da se nad tim zgražavam ili iščudjujem. Činjenica što je Sveslavenski komitet bio golo orudje sovjetske vlade za uticanje na zaostale slovenske slojeve izvan Sovjetskog Saveza i što su njegovi funkcioneri bili nesamostalni i povezani s tajnim i javnim izvorima vlasti — sve to samo po sebi nije meni nimalo smetalo. Mene je jedino bunila njegova nemoć

i površnost, a nadasve činjenica što nije mogao da mi otvori puteve ka sovjetskoj vladi i rešenju jugoslovenskih potreba. Jer i ja sam, kao i svaki komunista, bio dobro utvoro i bio uveren da ne mogu postojati suprotnosti izmedju Sovjetskog Saveza i nekog drugog naroda, a pogotovu neke revolucionarne i marksističke partije, kao što je na delu bila jugoslovenska. I mada mi je Sveslavenski komitet izgledao prevec staro, pa samim tim i nepodobno orudje ka komunističkom cilju, smatrao sam i njega prihvatljivim, pogotovu jer je na njemu insistiralo sovjetsko vodjstvo. A što se tiče povezanosti njegovih funkcionera s organima bezbednosti, nisam li i ja bio nasledio da u njima gledam maltene božanske čuvare revolucije i socijalizma — “mač u rukama partije”?

Treba objasniti i karakter mojih insistiranja da prodrem do vrhova sovjetske vlade. Mada hitna, ona nisu bila nametljiva, a još manje sam ma šta zamerao sovjetskoj vladi. Jer ja sam bio vaspitan da u njoj gledam nešto čak i veće od vodjstva vlastite partije i vlastite revolucije — vodeću snagu komunizma kao celine. Od Tita i drugih sam već bio naučio o tome da su duga čekanja — dakako stranih komunista, neka vrsta stila Moskve. Ono što je mene bunilo i činilo nestrpljivim bilo je neujidjanje hitnosti potreba jedne i to baš moje — jugoslovenske revolucije.

Jer mada niko, pa ni jugoslovenski komunisti, nije govorio o revoluciji, bilo je već odavno očigledno da se baš o tome radi. Na Zapadu su o tome već uveliko pisali. U Moskvi baš to uporno nisu hteli da uvide — čak ni oni koji su time takorekuć bili zaduženi. Svi su uporno govorili jedino o borbi protiv nemačkih osvajača i još upornije isticali isključivo patriotski karakter te borbe, u svemu tome nametljivo ističući odlučujuću ulogu Sovjetskog Saveza. Od mene je bila daleko pomisao da osporavam presudnu ulogu sovjetske partije u svetskom komunizmu, odnosno Crvene armije u ratu protiv Hitlera. Ali na tlu moje zemlje i u njenim uslovima — očevidno su jugoslovenski komunisti vodili rat nezavisno od trenutnih uspeha i neuspeha Crvene armije i to takav koji je istovremeno menjao političku i socijalnu strukturu zemlje. Jugoslovenska revolucija, kako spolja tako i unutra, bila je izmakla ispred spoljopolitičkih potreba i prilagodjavanja sovjetske vlade — ja sam time objašnjavao i prepreke i nerazumevanja na koja sam naišao.

Najčudnije je pri tome bilo da su i oni koji su to morali razumeti — pokorno čitali i pravili se da ne razumeju. Ja sam tek imao da naučim da se u Moskvi s izlaganjem, a pogotovu s odredjivanjem političkih stavova mora čekati dok ne progovore Staljin ili bar Molotov. To je važilo čak i za tako

ugledne osobe kao što su bili bivši sekretari Kominterne — Manuiljskij i Dimitrov.

Tito i Kardelj, a i drugi jugoslovenski komunisti koji su boravili u Moskvi, kazivali su da je Manuiljskij bio naročito naklonjen Jugoslovenima. Ako mu je to u vreme čistki 1936-1937. godine, u kojima je nastradala skoro sva jugoslovenska emigracija, moglo biti uzeto i za zlo, sada, posle jugoslovenskog ustanka protivu nacista, moglo je biti primljeno kao dalekovidno. U svakom slučaju, on je u oduševljavanje borbom Jugoslovena unosio i izvesnu dozu vlastitog ponosa, mada od novih jugoslovenskih vodja nije poznavao nikog sem, možda, Tita, pa i njega veoma površno.

Sastanak s njim bio je uveče i prisustvovao mu je i G.F. Aleksandrov, tada poznati sovjetski filozof i — što je bilo mnogo značajnije — šef odeljenja za agitaciju i propagandu pri Centralnom komitetu.

Aleksandrov nije ostavio na mene nikakav odredjen utisak — upravo: neodredjenost, skoro bezličnost bilo je njegovo osnovno svojstvo. Onizak, dežmekast ćelavko, čije su bledilo i ugojenost potvrđivali da nije izbijao iz kancelarije. Sem par konvencionalnih primedbi i ljubaznih osmeha — ni reče o karakteru i domaćaju ustanka jugoslovenskih komunista, mada sam ja u svom izlaganju, naizgled nenamerno, ukazivao baš na te probleme. Centralni komitet nije, očevidno, bio još odredio svoj stav i za sovjetsku propagandu je to i dalje ostajala borba protivu okupatora bez ikakvih bitnih reperkusija na unutarnje jugoslovenske i na medjunarodne odnose.

Ni Manuiljskij nije zauzimao odredjen stav. Ali je pokazivao živo, emotivno interesovanje. Ja sam već bio čuo za njegov govornički dar — taj dar se mogao opaziti i u njegovim člancima, i on je doista izbijao iz zaokrugljenosti i slikovitosti njegovog izražavanja. Bio je to sitan i već pozguren čičica, crnpurast i potkresanih brkova. Glas mu je bio šušketav, skoro nežan i — meni tada začudo bez ikakve energičnosti. Takav je bio i u drugom — predusretljiv, učtiv do živijalnosti i s upadljivom naslagom svetske kulture.

Izlažući razvoj ustanka u Jugoslaviji, ja sam ukazao da se u njoj na nov način formira vlast u biti istovetna sa sovjetskom, a posebno sam isticao novu revolucionarnu ulogu seljaštva: ustanak u Jugoslaviji se za mene skoro svodio na spoj seljačkog buntarstva s komunističkom avangardom. Ali, mada mi se ni on ni Aleksandrov nisu suprotstavljali, nisu ničim ni pokazali da odobravaju moja gledanja.

Makar što sam držao prirodnim da je Staljinova uloga u svemu presudna, ipak sam očekivao kod Manuiljskog veću samostalnost i inicijativnost u gledanju i delanju. Ja sam sa sastanka s njim otišao impresioniran živošću njegove ličnosti i

ganut njegovim zanosom prema borbi u Jugoslaviji, ali i ubeđen da Manuiljskij nema nikakvog bitnog udela u određivanju politike Moskve, pa ni prema Jugoslaviji.

O Staljinu se on izražavao nastojeći da krajnju laskavost uvijek u "naučne" i "marksističke" formule. To izražavanje o Staljinu je otprilike bilo ovakvo: Znaate, prosto je nesхватljivo da je jedna ličnost mogla da odigra tako odlučujuću ulogu u presudnim momentima rata. I da se u jednoj ličnosti ujedini toliko talenata — državnika, mislioca i vojnika!

Moja zapažanja u pogledu neznačaja Manuiljskog su se kasnije surovo potvrdila. Njega su postavili za ministra spoljnih poslova Ukrajine — po rođenju je bio ukrajinski Jevrej, što je praktično značilo njegovo konačno udaljavanje od svih stvarnih političkih poslova. On je doduše i kao sekretar Kominterne bio utoliko poslušnije Staljinovo orudje što njegova prošlost nije bila sasvim boljševička — pripadao je grupi tzv. mešrajonaca, kojoj je stajao na čelu Trocki i koja se pridružila boljševicima tek uoči revolucije 1917. godine. Video sam ga 1949. godine i u Ujedinjenim nacijama — tamo je u ime Ukrajine istupao protivu "imperijalista" i "Titove fašističke klike". Od njegovog govornništva ostala je razbarušenost a od pronicljivosti misli fraza — to je već bio izgubljen senilan starčić kome se uskoro izgubio svaki trag u kotrljanju niz vrelne lestvice sovjetske hijerarhije.

S Dimitrovom pak nije bio takav slučaj.

Ja sam se tada susreo s njim tri puta — dva puta u bolnici sovjetske vlade, a treći put u njegovoj vili kraj Moskve.

Svaki put je na mene ostavio utisak bolesnog čoveka. Njegovo disanje bilo je astmatičarsko, boja kože nezdravo crvena i bleđa, oko ušiju na mestima sasušena kao od lišajeva. Kosa mu je bila do te mere prorodjena da se kroz nju videla uvela žuta lobanja. No njegove misli su bile brze i sveže, što je sasvim odudaralo od njegovih sporih i umornih kretanja. Iz ovog prerano ostarelog, skoro satrvenog čoveka još uvek je izbijala silovita svesna energija i žestina. To su kazivale i njegove crte, a naročito sustegnuti izraz njegovih buljavih plavkastih očiju i grčevita isturenost nosa i brade. Mada nije iskazivao svaku svoju misao, njegovo izražavanje je bilo otvoreno i čvrsto. Ne bi se moglo reći da nije shvatao razvitak u Jugoslaviji, mada je i on smatrao preuranjenim — obzirom na odnose između SSSR i Zapada, isticanje njegovog stvarnog — komunističkog karaktera. I ja sam, dakako, smatrao da u prvi propagandni plan treba staviti borbu protivu okupatora, i da utoliko pre ne treba isticati komunistički karakter te borbe. Ali je za mene bilo i te kako važno da sovjetski vrhovi, pa i Dimitrov, uvide — bar što se tiče Jugoslavije — besmislenost

insistiranja na koalicijama između komunista i građanskih stranaka, budući su rat i građanski rat već izneli komunističku partiju kao jedinu stvarnu političku silu. Takvo moje gledanje je značilo nepriznavanje jugoslovenske kraljevske vlade u emigraciji, a praktički i same monarhije.

Na prvom sastanku ja sam Dimitrovu izložio razvoj i situaciju u Jugoslaviji.

On je nesebično priznao da nije očekivao da će se baš jugoslovenska partija pokazati kao najborbenija i najsnalažljivija — veće nade je polagao u francusku partiju. Prisetio se i da se Tito, odlazeći krajem 1939. iz Moskve, zaricao da će jugoslovenski komunisti oprati ljagu koju su im naneli svakojaki frakcionaši i pokazati se dostojnim imena koje nosi, a da mu je on, Dimitrov, napomenuo da se ne zariče nego da radi pametno i odlučno. On je dalje pričao: Znaate, kad se postavilo koga da postavimo za sekretara jugoslovenske partije, bilo je kolebanja, ali ja sam bio za Waltera¹ — radnik je i učinio mi se čvrst i ozbiljan. Drago mi je što se nisam prevario.

Dimitrov je, kao izvinjavajući se, pomenuo da sovjetska vlada nije bila u mogućnosti da u najtežim časovima pomogne jugoslovenske partizane. On je za to bio zainteresovao i lično Staljina. To je bilo tačno: sovjetski piloti su već 1941-1942. godine uzalud pokušavali da se probiju do jugoslovenskih partizanskih baza, a neki jugoslovenski emigranti, koji su leteli s njima, bili su premrzli.

Dimitrov je pomenuo i naše pregovore s Nemcima oko razmene ranjenika: Bili smo se tada uplašili za vas — no sve se srećom dobro završilo.

Ja na to nisam reagovao, a ne bih ni kazao više od onog što je on konstatovao, čak da je on i insistirao na detaljima. Ali nije bilo opasnosti da bi on mogao reći ili upitati nešto što ne treba — u politici se brzo zaboravlja na sve što se dobro svrši.

Ni na čemu Dimitrov, uostalom, nije insistirao — Kominternu je stvarno bila raspuštena, a čitav njegov posao se svodio na sabiranje informacija u komunističkim partijama i davanju eventualnih saveta sovjetskoj vladi i partiji.

On mi je ispričao i kad se prvi put javila ideja o raspuštanju Kominterne: To je bilo u vreme prisajedinjenja baltičkih zemalja Sovjetskom Savezu — već tada se videlo da je glavna sila u širenju komunizma Sovjetski Savez, pa da prema tome treba sve snage skupiti naposredno oko njega. Ali samo raspuštanje je odgođeno zbog međunarodnih prilika — da

¹ Pseudonim Josipa Broza u Kominterni, a inače sve dok nije usvojio pseudonim Tito.

se ne bi pomislilo da je to učinjeno na podsticaj Nemaca, s kojima odnosi nisu tada bili loši.

Dimitrov je bio ličnost s retko velikim ugledom kod Staljina, a što je možda manje važno — neosporni vodj bugarskog komunističkog pokreta.

Dva kasnija sastanka s Dimitrovim su to potvrdila: na prvom sam izložio članovima bugarskog Centralnog komiteta prilike u Jugoslaviji, a na drugom je bilo govora o eventualnoj bugarsko-jugoslovenskoj saradnji i o borbi u Bugarskoj.

Sastanku s bugarskim Centralnim komitetom su sem Dimitrova prisustvovali Kolarov, Červenkovi i drugi.

Červenkov me dočekaao već prilikom prve posete, mada on njoj nije prisustvovao, i ja sam držao da je on lični sekretar Dimitrova. On je i na ovom drugom sastanku ostao u senci — čutljiv i nenametljiv, mada sam kasnije o njemu stekao drukčiji utisak. Od Vlahovića i drugih sam već doznao da je Červenkov muž Dimitrovljeve sestre, da je u vreme čistki trebalo da bude uhapšen — "raskrinkavanje" u političkoj školi gde je bio nastavnik bilo je već obavljeno, ali je uspeo da se skloni kod Dimitrova. Dimitrov je intervenisao kod NKVD i — sve je bilo u redu.

U čistkama su naročito stradali komunisti-emigranti, članovi ilegalnih partija za koje nije imao ko da se zauzme. Bugarski emigranti su imali sreću što je Dimitrov bio sekretar Kominterne i tako autoritativna ličnost — mnoge od njih je on spasio. Za Jugoslovane nije imao ko da se zauzme, nego su jedan drugom raku kopali u utrkivanju oko vlasti u partiji i u dokazivanju odanosti Staljinu i lenjinizmu.

Na Kolarovu se već osećala starost — bio je prešao sedamdesetu, a još više dugogodišnja politička neaktivnost. On je bio kao neka relikvija tešnjačkih i ustaničkih dana bugarske partije². To je bila krupna, više turska nego slavenska glava — urezane crte, snažan nos, čulne usne, ali mišlju u već pruhajalim vremenima i, ne bez zlobe, na sporednim elementima.

Moje izlaganje nije moglo biti samo analiza, nego i stravična slika zgarišta i pokolja: od desetak hiljada predratnih članova partije jedva ako je bilo na životu dve hiljade, a gubitke boraca i stanovništva sam tada procenjivao na oko milion i dvesta hiljada. Posle mog kazivanja, Kolarov je našao za shodno da mi postavi jedino pitanje: A da li je po vašem mišljenju jezik kojim se govori u Makedoniji sličniji bugarskom ili srpskom?

² "Tesni" — leva struja u bugarskoj Socijalističkoj partiji, iz koje se kasnije razvila Komunistička partija. Bugarski komunisti su se oružjem oduprli vojnoj kluki generala Cankova, koja je pre toga izvršila udar i 1923. godine ubila seljačkog vodju Aleksandra Stambolijskog.

Jugoslovensko komunističko vodjstvo već je imalo ozbiljnih trvenja s Centralnim komitetom u Bugarskoj, koji je samim tim što je Bugarska okupirala jugoslovensku Makedoniju smatrao da njemu treba da pripadne i organizacija jugoslovenske Komunističke partije u Makedoniji. Spor je konačno presekla Kominternu, ali tek po napadu Nemačke na SSSR, odobrivši jugoslovensko gledište. No trvenja oko Makedonije, kao i po pitanjima ustanka, ostala su i dalje, utoliko življa ukoliko se neodoljivije primicao čas poraza Nemačke, a s njom i Bugarske. I Vlahović je u Moskvi opažao pretenzije bugarskih komunista prema jugoslovenskoj Makedoniji. Istini za volju, treba dodati da se Dimitrov u tom pogledu unekoliko razlikovao: za njega je u prvom planu bilo pitanje bugarsko-jugoslovenskog zblizavanja. Ali ne verujem ni da je on stajao na gledištu da su Makedonci posebna nacionalnost, mada mu je majka bila Makedonka i mada njegov odnos prema Makedoncima nije bio bez naglašene sentimentalnosti.

Možda je iz mene izbilo i preveć gorčine kad sam odgovorio Kolarovu: Ja ne znam da li je makedonski jezik bliži bugarskom ili srpskom, ali Makedonci nisu Bugari, niti Makedonija bugarska.

Dimitrovu je sve to bilo neprijatno — pocrveneo je i mahnuo rukom: Sve to nije važno! — i prešao na neko drugo pitanje.

Iz sećanja mi je izvetrilo ko je sve bio prisutan trećem susretu s Dimitrovom, ali svakako će biti da Červenkov nije odsustvovao. Sastanak je održan uoči mog povratka, početkom juna 1944. godine. On je bio namenjen saradnji jugoslovensko-bugarskih komunista. Ali o tome jedva ako je moglo biti valjanog razgovora — Bugari tada u stvari nisu ni imali partizanskih jedinica.

Ja sam insistirao na otpočinjanju oružanih akcija i stvaranju partizanskih odreda u Bugarskoj, karakterišući kao iluzije očekivanja da bi u bugarskoj kraljevskoj vojsci moglo doći do preokreta. U tome sam polazio od jugoslovenskog iskustva: od stare kraljevske vojske partizani su dobili jedino pojedine oficire i Komunistička partija je morala izgradjivati vojsku od malih jedinica i kroz veoma uporne borbe. Bilo je očevidno da i Dimitrov deli pomenute iluzije, mada se složio da bi trebalo aktivnije pristupiti stvaranju partizanskih odreda.

Ali bilo je očevidno da on zna i nešto što ja ne znam: kada sam istakao da je čak u Jugoslaviji, u kojoj je okupacija razbila stari državni aparat, trebalo poduže vremena da se dokusure njegovi ostaci, on je ubacio: Kroz tri-četiri meseca u Bugarskoj će i tako doći do preokreta — Crvena armija će uskoro biti na njenim granicama!

Mada Bugarska nije bila u ratnom stanju sa Sovjetskim

Savezom, meni je bilo jasno da se Dimitrov orijentisao na Crvenu armiju kao odlučujući faktor. On doduše nije kategorički izjavio da će Crvena armija upasti u Bugarsku, ali je bilo očevidno da je on već tada znao da će se to dogoditi, pa i meni dao da to naslutim. Pri takvom Dimitrovljevom gledanju i očekivanju — moje insistiranje na partizanskim akcijama i odredima izgubilo je značaj i smisao. Razgovor se sveo na izmenu mišljenja i na bratske pozdrave Titu i jugoslovenskim borbicima.

Vredi zabeležiti Dimitrovljev odnos prema Staljinu. I on je o njemu govorio s divljenjem i poštovanjem, ali bez upadljive laskavosti i strahopoštovanja. I u njegovom odnosu prema Staljinu osećao se revolucioner koji se disciplinovano pokorava vodji, ali i koji samostalno misli. On je naročito isticao Staljinovu ulogu u ratu.

Pričao je: Kad su Nemci bili pod Moskvom, zavladao je opšta nesigurnost i pometnja. Sovjetska vlada se povukla u Kuibišev. Ali je Staljin ostao u Moskvi. Ja sam tada bio kod njega, u Kremlju — i iz Kremlja su odnosili arhive. Predložio sam Staljinu da se Kominternu obrati proglasom nemačkim vojnicima. On se složio, mada je smatrao da od toga neće biti nikakve vajde. Uskoro sam i ja morao napustiti Moskvu. Staljin je nije napuštao — rešen da je brani. I u tom najdramatičnijem trenutku, on je na godišnjicu Oktobarske revolucije održao paradu na Crvenom trgu — divizije su ispred njega odlazile na front. Ne može se izraziti koliko je ogroman moralni značaj imalo kad su sovjetski ljudi saznali da Staljin sedi u Moskvi i kad su iz nje čuli njegove reči — to je povratile veru i diglo pouzdanje i vredelo više od jedne dobre armije.

Tom prilikom upoznao sam se i s Dimitrovljevom suprugom. Ona je bila Nemica iz Sudeta — to je rado prećutivano zbog sveopšte protivnemačke razjarenosti, kojoj se običan Rus spontano podavao i shvatao je lakše od antifašističke propagande.

Vila Dimitrovljeva bila je ukusno luksuzna. U njoj je bilo svega — sem radosti. Dimitrovljev jedini sinčić je bio mrtav — portret bleđunjavog dečacića visio je u očevu kabinetu. Borac je mogao podnositi poraze i radovati se poredama, ali, već starac i na izmaku snaga, Dimitrov nije više mogao biti srećan ni izići iz nemog sažaljenja koje ga je okruživalo i sretalo na svakom koraku.

4.

Već nekoliko meseci pre našeg dolaska, Moskva je objavila da je u Sovjetskom Savezu formirana jugoslovenska briga-

da — nešto ranije su bile formirane poljske, pa čehoslovačke jedinice. Mi u Jugoslaviji nikako nismo mogli da se dovijemo otkud toliki broj Jugoslovena u Sovjetskom Savezu, kada je i ono političkih emigranata što se tamo zateklo nestalo u čitkama.

Sada, u Moskvi, sve mi je postalo jasno: gro ljudstva u jugoslovenskoj brigadi sačinjavali su pripadnici puka koji je hrvatski kvisling Pavelić bio, u znak solidarnosti, uputio na sovjetsko ratište. Ali Pavelićeva vojska ni tamo nije imala sreće — puk je razbijen i porobljen kod Staljingrada i posle uobičajenog čišćenja, pretvoren, na čelu s komandantom Mesićem, u jugoslovensku antifašističku brigadu. S raznih strana pokupljeno je nešto jugoslovenskih političkih emigranata i ubačeno u puk na političke službe, dok su sovjetski oficiri — vojni specijalisti i oni iz službe bezbednosti, uzeli u svoje ruke obuku i proveravanje ljudstva.

Sovjetski predstavnici su u početku insistirali da oznake u brigadi budu iste kao i kod kraljevske jugoslovenske vojske, ali su, naišav na otpor kod Vlahovića, pristali da uvedu one iz Narodno-oslobodilačke vojske. Preko depeša je bilo teško dogovoriti se o tim oznakama — no Vlahović je ipak učinio što je mogao, i mi smo zatekli oznake koje su bile mešavina dovijanja i kompromisa. Na naše insistiranje je konačno uređeno i to pitanje.

Drugi bitnih problema u brigadi nije bilo, sem našeg nezadovoljstva što je ostao isti komandant. Ali Rusi su branili njegov položaj time što se pokajao i što ima uticaja na ljudstvo. Moj utisak je bio da je Mesić duboko demoralisan i da je kao i mnogi preokrenuo ćurak da bi se spasio od zarobljeničkih logora. On je i sam bio nezadovoljan, budući je njegova funkcija u jedinici bila upadljivo ništavna — čisto formalna.

Brigada je bila inače smeštena u jednoj šumi u blizini gradića Kolomne. Živela je u zemunicama i vršila vežbe ne obzi-rući se na surovu rusku zimu.

Mene je u početku zapanjila surova disciplina koja je vladala u jedinici — bilo je neke neusklađenosti, nepomirljivosti između cilja kome je jedinica trebalo da služi i načina na koji je njeno ljudstvo trebalo u taj cilj da bude ubedjeno. U našim partizanskim jedinicama je vladalo drugarstvo i solidarnost, a kažnjavanje bilo strogo jedino zbog pljačke i neposlušnosti — ovde je sve bilo na slepoj pokornosti kojoj bi i Prusi Fridriha I mogli pozavideti. Ni traga od onog što smo u Jugoslaviji naučili i što smo učili druge o svesnoj disciplini. Ali ni tu nismo ništa mogli izmeniti — s nepokolebljivo krutim sovjetskim instruktorima i s ljudstvom koje se koliko juče tuklo na strani Nemaca. Izvršili smo smotru, održali govore, površno pretresli probleme i ostavili sve kako je i bilo, dakako uz neizbežnu

gozbu s oficirima, koji su se mahom izopijali, nazdravljajući Titu i Staljinu i grleći se u ime slovenskog bratstva.

Kao sporednu dužnost, mi smo imali i izradu prvih ordena nove Jugoslavije. I u tome smo naišli na razumevanje, a što su ordeni — naročito "Spomenica 1941", ispalili loši, to je manje krivica sovjetske fabrike nego naše skromnosti i siromaštva crteža koje smo bili doneli iz Jugoslavije.

Nadzor nad stranim jedinicama je inače vršio general NKVD Žukov. Vitak i bleđ plavušan, još mlad i veoma snalažljiv, Žukov nije bio bez humora i finog cinizma — neretkih svojstava pripadnika tajnih službi. Za jugoslovensku brigadu mi je rekao: Ipak je dobra obzirom na materijal kojim smo raspolagali.

I to je bilo tačno. A što se ona, kasnije u Jugoslaviji, u borbama protivu Nemaca, nije bogzna kako pokazala iako je bila desetkovana, to ne treba toliko pripisati borbenim svojstvima ljudstva koliko nepodobnosti njene organizacije i iskustava u sklopu vojske drukčije i u uslovima ratovanja drukčijim od onih na Istočnom frontu.

General Žukov je inače priredio u našu čast prijem. Vojni ataše Meksika, u razgovoru sa mnom, ponudio je pomoć — ali ni ja ni on, nažalost, nismo mogli da se dovijemo kako bi ona bila doturena borcima u Jugoslaviji.

Pređ moj odlazak iz Moskve, ja sam bio gost na ručku kod generala Žukova. On je živeo sa ženom u dvosobnom staniću. Sve je bilo udobno, ali skromno, mada za Moskvu, pogotovu u ratnim prilikama, skoro luksuzno. Žukov je bio odličan službenik i, na osnovu iskustva, više uveren u silu nego u ideju kao sredstvo ostvarenja komunizma. Odnos između mene i njega dobio je nečeg intimnog i istovremeno suzdržanog, jer ništa nije moglo ukloniti razlike u navikama i gledanjima — politička prijateljstva jedino vrede kad svak ostane ono što jeste.

Pre nego sam napustio njegov stan, Žukov mi je poklonio oficirsku mašinsku pušku — dar skroman, ali adekvatan ratnim prilikama.

Ja sam imao, međjutim, jedan sasvim drukčiji sastanak s organima sovjetske obaveštajne službe. Preko kapetana Kozovskog u CDKA, posetio me je jedan skromno obučen čovečuljak, ne skrivajući da dolazi u ime Državne bezbednosti. Ugovorili smo sastanak za sutradan, na način toliko konspirativan da sam to ja, baš zato što sam bio dugogodišnji ilegalni radnik, shvatio kao izlišno šablonsko komplikovanje: jedan auto me čekao u jednoj obližnjoj ulici, pa smo posle zapletene vožnje prešli u drugi, da se iskrcao u nekoj od ulica ogromnog grada i odatle opešačimo u treću ulicu, gde nam je s nekom od

prozora ogromne kućerine dobačen ključić, da bismo najzad ušli u prostran i luksuzan stan na trećem spratu.

Vlasnica stana — ako je bila vlasnica, bila je od onih severnjačkih plavuša prozračnih očiju, koje punoća čini lepšim i snažnijim. Njena vedra lepota nije, bar u ovom slučaju, imala nikakve uloge i značaja, a pokazalo se da je ona važnija od onog koji me je doveo — ona je pitala, a on beležio. Njih je više zanimalo ko su i kakvi ljudi u forumima komunističke partije nego u drugim partijama. Imao sam nelagodno osećanje policijskog ispitivanja, a znao sam da mi je kao komunisti dužnost da dam tražena obaveštenja. Da me je zvao neko od članova Centralnog komiteta sovjetske partije — ne bih se dvoumio. Ali šta će ovim ljudima podaci o komunističkoj partiji i vodećim komunistima, kada bi njihov zadatak trebalo da bude borba protivu neprijatelja Sovjetskog Saveza i eventualnih provokatora u komunističkim partijama? Ipak sam odgovarao na njihova pitanja, izbegavajući makakve precizne i svake negativne ocene, a pogotovu ma što što bi govorilo o unutarnjim trvenjima. Ja sam to činio koliko iz moralnog otpora da o svojim drugovima govorim ma šta što oni ne bi znali, toliko i iz unutarnjeg, nagonskog neslaganja da u svoj intimni svet — u svoja gledanja i svoju partiju, uvlačim one koje za to nisam osećao pozvanim. Moja nelagodnost se svakako prenela i na domaćine — radni deo sastanka jedva ako je trajao sat i po, pa se uz čaj i kolačiće pretvorio u manje usiljen drugarski razgovor.

Ali su moje veze sa sovjetskim javnim radnicima bile i češće i neposrednije.

U to vreme dodir sa strancima iz savezničkih zemalja nije u SSSR bio strogo ograničavan.

Jer bio je rat, a mi predstavnici jedine partije i naroda koji su digli ustanak protivu Hitlera, pa smo pobudjivali svakojake radoznalosti. Pisci su dolazili radi novih inspiracija, filmski radnici radi zanimljivih siževa, novinari radi članaka i informacija, a mladići i devojke — da bismo im omogućili da se kao dobrovoljci prebace u Jugoslaviju.

Iz *Pravde*, najautoritativnijeg dnevnika, tražili su od mene članak o borbi u Jugoslaviji, a iz *Novoje vremja* o Titu.

U oba slučaja sam naišao na teškoće prilikom redakcijskog redigovanja tih članaka.

Pravda je izbacila uglavnom sve što se odnosilo na karakter i političke posledice borbe. Doterivanja članaka prema partijskoj liniji bilo je i u našoj partijskoj praksi. Ali ono je činjeno jedino u grubim odstupanjima i u osetljivim pitanjima. A *Pravda* je izbacivala sve što se doticalo suštine naše borbe — nove vlasti i socijalnih promena. Ona je čak išla toliko da-

Iako da je doterivala i moj stil — izbacivala svaku neobičnu figuru, skraćivala rečenice, ukidala obrte. Članak je postao siv i bez zanosa. Posle natezanja s jednim od saradnika, ja sam se složio sa sakacanjem — nije imalo smisla zbog toga zaoštravati odnose, a bolje je to da se objavi nego ništa.

S *Novoje vremja* je došlo do još većih okapanja. Ono je u nešto manjoj meri uškopilo moj stil i moje zanose, ali je ublažilo ili izbacilo bezmalo sve što se odnosilo na isticanje originalnosti i izuzetnog značaja Titove ličnosti. Na prvom sastanku s jednim od saradnika *Novoje vremja*, ja sam prihvatio neke nebitne izmene. Ali tek na drugom — kad mi je postalo jasno da u SSSR niko ne može biti veličan sem Staljina i kad mi je ovaj to otvoreno i priznao rečima: To je nezgodno zbog druga Staljina, tako je u nas prihvaćeno! — ja sam pristao i na ostale izmene, to utoliko pre što je članak zadržao boju i suštinu.

Za mene i za druge jugoslovenske komuniste, bilo je nesporno Staljinovo vodjstvo. Ali mi ništa manje nije bilo neshvatljivo zbog čega i neki drugi komunistički vodje — u ovom slučaju Tito, ne bi mogao biti veličan, ako to s komunističke tačke gledišta zaslužuje.

Vredi napomenuti da je sam Tito bio veoma polaskan članom, a i da u sovjetskoj štampi, pod Staljinom, koliko ja znam, nikada nije objavljena tako visoka ocena o nekoj drugoj živoj ličnosti.

5.

To se da objasniti time što je sovjetska javnost — dakako ona partijska, jer druga aktivno javno i ne živi, bila poneta jugoslovenskom borbom. Ali i time što je tok rata izmenio atmosferu sovjetskog društva.

Kada se obazrem unazad, ja bih mogao reći da se spontano širilo uverenje da sada, posle rata koji je potvrdio privrženost sovjetskih ljudi domovini i osnovnim tekovinama revolucije, neće više biti potrebna politička ograničenja i ideološki i drugi monopoli grupice vodja, a pogotovu ne jednog vodje. Svet se menjao na očigled sovjetskih ljudi. Bilo je očevidno da SSSR neće biti jedina socijalistička zemlja i da se javljaju novi revolucionarni vodji i tribuni.

Takva atmosfera i takva mišljenja nisu smetala sovjetskom vodjstvu u tom trenutku, nego su mu, štaviše, olakšavala ratne napore. Nije bilo razloga da i ono i samo ne neguje takve iluzije. Sem toga, Tito, odnosno borba Jugoslovena, menjali su odnose na Balkanu i u Srednjoj Evropi ne samo ne ugro-

žavajući, nego jačajući pozicije Sovjetskog Saveza — nije bilo razloga da se oni ne popularišu i ne pomognu.

Ja sam i kao komunistu i kao Jugosloven bio ponet ljubavlju i poštovanjem na koje sam nailazio svuda, naročito kod Crvene armije. Mirne savesti zapisao sam u knjizi izložbe zaplenjenog nemačkog oružja: Ponosim se što tu nema oružja iz Jugoslavije! — jer ga je bilo iz čitave Evrope.

Ali u tome je postojao i jedan još značajniji činilac. Mada u savezu sa zapadnim demokratijama, sovjetski sistem, odnosno sovjetski komunisti, osećali su se u borbi usamljenim — borili su se za svoj opstanak i za isključivo svoj oblik života. A zbog odsustvovanja Drugog fronta, odnosno krupnijih bojeva u trenucima odsudnim za sudbinu ruskog naroda — usamljenim se osećao i običan čovek i prost borac. Jugoslovenski ustanak je razbijao tu usamljenost i vodja i naroda.

Nama su predložili da posetimo jugozapadni front — Drugi ukrajinski front, koji se nalazio pod komandom maršala T.S. Konjeva.

Steteli smo avionom kod Umana, gradića u Ukrajini — u pustoš i rane koje su ostavili iza sebe rat i bezmerna ljudska mržnja.

Mesni sovjet nam je priredio večeru i susret s javnim radnicima grada — večera nije ni mogla biti vesela u zapuštenoj, ruševnoj zgradi, a umanski vladika i sekretar partije nisu umeli da kriju netrpeljivosti uprkos tome što su bili pred strancima i što su se obojica — svaki na svoj način, borili protivu Nemaca.

Ja sam već od sovjetskih funkcionera znao da je ruski Patrijarh, čim je izbio rat, počeo bez pitanja vlade da razaslije šapirografisane poslanice protivu nemačkih osvajača i da su one nailazile na odziv mnogo širi od podređenog mu sveštenstva. Ti apeli su bili privlačni i oblikom — u monotoniji sovjetske propagande oni su odudarali svežinom svog drevnog i religioznog patriotizma. Sovjetska vlada se brzo prilagodila i počela da se oslanja i na crkvu, uprkos tome što ju je i dalje smatrala ostatkom starog društva. U ratnim nedaćama religioznost je oživela i uzela maha, a šef sovjetske misije u Jugoslaviji, general Kornjejev, kazivao je kako je mnogima — i to veoma odgovornim — u časovima samrtne opasnosti od Nemaca, padalo na um da se obrate pravoslavljju kao neprolaznim ideološkom mobilizatoru. Mi bismo i pomoću pravoslavlja spasavali Rusiju, ako je to neizbežno! — izlagao je on. To danas zvuči neverovatno. Ali jedino onom ko ne poima težinu udaraca koji su bili pali na ruski narod — onom ko ne razume da svaka ljudska zajednica neizbežno usvaja i razvija one ideje koje u datom trenutku najvećma pogoduju održanju i proširivanju uslova njegove egzistencije. General Kornje-

jev, iako pijanica, nije bio glup i bio je duboko privržen sovjetskom sistemu i komunizmu. Meni, izraslom iz revolucionarnog pokreta koji se baš idejnim čistunstvom i morao boriti za svoj opstanak, izgledale su Kornjejevljeve hipoteze smešne, ali se nimalo nisam začudio — toliko je ruski patriotizam, da ne kažem nacionalizam, bio uzeo maha — kad je umanski vladika nazdravio Staljinu kao “sobiratelju ruskih zemelj” (skupljaču ruskih zemalja). Staljin je intuicijom shvatio da se njegova vlast i njegov socijalni sistem ne mogu održati pod udarcima nemačkih armija, ako se ne oslone na iskonske težnje i samobitnosti ruskog naroda.

Umanski sekretar je bio prigušeno ogorčen — na vladličino vešto i naizgled nenametljivo isticanje uloge crkve, a još više na pasivno držanje stanovništva — partizanski odred kojim je komandovao bio je toliko malobrojan, da nije bio kadar da izidje na kraj ni s ukrajinskom pronemačkom žandarmerijom.

Zaista se nije dalo sakriti pasivno držanje Ukrajinaca prema ratu i sovjetskim poredama. Stanovništvo je ostavljalo utisak mračne zatvorenosti, a na nas nije obraćalo nikakvu pažnju. I mada su oficiri, s kojima smo jedino i bili u dodiru, prećutkivali ili polepsavali držanje Ukrajinaca, šofer Rus im je psovao majku što se nisu bolje borili, nego sad Rusi moraju da ih oslobađaju.

Sutradan smo se zaputili kroz ukrajinsko prolećno blato — poredničkim tragovima Crvene armije. Razorena, unakažena nemačka tehnika, koju smo često sretali, dopunjavalo je sliku veštine i snage Crvene armije, ali smo najzadivljeniji bili upornošću i skromnošću ruskog vojnika, kadrog da izdrži danima, nedeljama, ukopan u blato do pojasa, bez hleba i sna, pod uraganom ognja i čelika i očajničkim naletima Nemaca.

Ako odbacim jednostrani dogmatičarski i romantičarski zanos, ja bih i danas kao i onda visoko ocenio kvalitete Crvene armije, a napose njene ruske glavnine.

Sovjetski komandni kadar, a u još većoj meri vojnici i niže starešine, vaspitan je doduše politički jednostrano, ali u svakom drugom pogledu kod njih se razvija inicijativa, širina kulture i gledanja. Disciplina je oštra i bespogovorna, ali ne besmislena — podređena je glavnim ciljevima i zadacima. Sovjetski oficiri su ne samo stručno veoma obrazovani, nego istovremeno čine i najdarovitiji, najsmeliji deo sovjetske inteligencije. Mada su relativno dobro plaćeni, oni ne čine kastu za sebe, i mada se od njih ne zahteva previše marksističke doktrine, utoliko su obavezniji da budu hrabri i da se ne izmiču iz bitke — komandni punkt komandanta korpusa kod Jaša bio je na tri kilometra od nemačkih linija. Mada je Staljin izvršio obimne čistke, naročito u višem komandnom sastavu, to je ostavilo manje posledica nego što se misli, jer on se istovremeno

nije kolebao u uzdizanju mladih i darovitih ljudi — svaki oficir veran njemu i njegovim ciljevima znao je da će naići na razumevanje svojih ambicija. Brzina i odlučnost s kojom je usred rata izvršio izmenu vodećeg komandnog sastava, potvrđuju i njegovu snalažljivost i otvaranje puteva najdarovitijima. On je delovao u dva smera istovremeno: zavodeći u armiji apsolutnu poslušnost vladi i partiji i sebi lično, ništa nije štedito ne samo za njenu ubojnu spremnost i za viši standard života u njoj, nego i za brzo napredovanje najboljih.

Ja sam prvi put u Crvenoj armiji — kod komandanta jedne armije, naišao na, za mene, tada, žudnovatu, ali smelu misao: Kad komunizam pobeđi u celom svetu — zaključivao je on — ratovi će dobiti konačno ogorčeni karakter. Po marksističkim teorijama, koje su sovjetski komandanti znali dobro kao i ja, ratovi su isključivo proizvod borbe klase, a kako bi komunizam trebao da ukinе klase — ugasila bi se i ljudska potreba za ratovima. Ali moj general — mnogi ruski ratnici, kao i ja sam u najljućoj bici u kojoj sam učestvovao, kroz užase rata naslutili su i neke dalje istine: ljudske borbe bi dobile vid konačnog ogorčenja tek kad bi svi ljudi bili podvrgnuti istom društvenom sistemu, jer ovaj bi kao takav bio neodrživ i razne sekte bi otpočele bezobzirno uništavanje ljudskog roda radi njegovog “usrećenja”. Ta misao je kod sovjetskih oficira, vaspitanih u marksizmu, bila sporedna — potisnuta. Ali ja je nisam zaboravio, a ni onda smatrao slučajnom. Ako u njihovu svest i nije bilo prodrlo saznanje da ni društvo koje oni brane nije bez dubokih i antagonističkih razlika, svakako im se mutno javljala misao da čovek, mada ne može da živi izvan odredjenog društva i bez odredjenih ideja, postoji i po nekim drugim ne manje značajnim i konačnim silama.

Mada već obikli na mnogošta u Sovjetskom Savezu, mi još nismo mogli, kao deca partije i revolucije, koja su kroz asketsko čistunstvo sticale poverenje u sebe i kod naroda, a da ne budemo zapanjeni pijankom koju su nam, na odlasku s fronta, priredili u štabu maršala Konjeva — u nekom selu u Besarabiji.

Devojke, preveć lepuškaste i preveć upadljivo doterane za posluđu, donosile su grdne količine najprobranije hrane — kavičara, sušenih sjomgi i pastrva, svežih krastavaca i ukiseljenih mladih patlidžana, barenih sušenih šunki, ohladjenih kuvanih prasadi, vrelih piroški i pikantnih sireva, zatim borščeva i fahiranih toplih šnicli, a najzad torti debelih pedalj i pladnjeva južnog voća pod kojima su se ugibali stolovi.

Kod sovjetskih oficira se već odranije osećalo pritajeno radovanje gozbi, tako da su na ovu došli predisponirani da se prejedu i izopijaju. Ali Jugoslaveni su išli kao na veliko iskušenje — morali su da piju, uprkos tome što se to nije

slagalo s njihovim "komunističkim moralom", odnosno s navikama u njihovoj armiji i partiji. Pa ipak su se držali sjajno, pogotovu ako se ima u vidu da su bili nenavikli na alkohol — strahoviti napor volje i svesti pomogao im je da izvrđaju mnoge zdravice "do dnja" (do dna) i da se na kraju svega ne sruše.

Ja sam kao uvek pio malo i oprezno — izgovarajući se na glavobolje, od kojih sam stvarno i tada patio. General Terzić je izgledao tragično — morao je da piše, iako mu se nije pilo, jer nije znao kako da odoli ruskom sabratu kad ovaj nazdravi za Staljina, budući se tren pre toga nije štedeo za Tita.

Još tragičniji mi je izgledao naš pratilac — pukovnik iz sovjetskog generalštaba, na koga su se kao na "pozadinca" okomili maršal i njegovi generali, koristeći se pri tome i svojim višim činom. Maršal Konjev se nije obzirao na to što je taj pukovnik bio slabšašan — posle ranjavanja na frontu je i povučen na rad u Genštab. On je jednostavno zapovedio pukovniku: Pukovniče, ispijte sto grama votke za uspehe Drugog ukrajinskog fronta!

Nastao je tajac. Svi su se okrenuli pukovniku, a ja sam zaželeo da se zauzmem za njega. Ali on je ustao, zauzeo stav mirno i ispio — uskoro su graške znoja izbile po njegovom bledom i visokom čelu.

Ali nisu pili svi — oni koji su bili zaduženi za veze s frontom. Ni na frontu štabovi nisu pili, sem u trenucima nesumnjivog zatišja. Kazivali su da je Ždanov, za vreme finske kampanje, zbog strahovite hladnoće, predložio Staljinu da odobri 100 grama votke dnevno na vojnika — otada je taj običaj i ostao u Crvenoj armiji, sem što se pred jurišima porcija duplirala: Osećaju se borci bezbrižnije! — objašnjavali su nam.

Nije pio ni maršal Konjev — nije bilo starijeg da mu naredi, a patio je i od teškoća na jetri, pa su mu to lekari zabranili.

Plav, visok pedesetogodišnjak, veoma energičnog koštunjavog lica, mada je podsticao terevenku, jer se pridržavao zvanične "filozofije" da "ljudima treba omogućiti da se povremeno provesele", bio je istovremeno i iznad nje, siguran u sebe i u svoje jedinice na frontovima.

Književnik Poljevoj, koji nas je kao dopisnik *Pravde* svakodje pratio na frontu, mada se olako i jednostrano oduševljavao herojstvom i prednostima svoje zemlje, ispričao nam je anegdote o Konjevljevoj nadljudskoj prisebnosti i hrabrosti. Našav se na osmatračnici pod paljbom nemačkih bacača, on se pretvarao da gleda kroz dvogled, ustvari motreći iskosa kako se drže njegovi oficiri. Svaki od njih je znao da će biti na licu mesta ražalovan ukoliko pokaže ikakvog kolebanja, a niko

se nije usudjivao da ga upozori na opasnost po njegov vlastiti život. I tako je to trajalo — ljudi su padali mrtvi i ranjeni, a on je napustio položaj tek kad je osmatranje i sve drugo bilo završeno. Drugi put ga je parče pogodilo u nogu: skinuli su mu čizmu, previli nogu, ali — ostao je na položaju.

I Konjev je bio jedan od novih Staljinovih ratnih komandanata. On je manje od Rokosovskog primer brzog uzdizanja — njegova karijera nije ni tako nagla ni burna kao ovog drugog. Stupio je u Crvenu armiju odmah posle revolucije kao mlad radnik i postepeno se uzdizao kroz službu u njoj i kroz njene škole. Ali i on je tekao karijeru kroz bitke — tipično za sovjetsku armiju pod Staljinovim vodjstvom u Drugom svetском ratu.

I inače negovorljiv, Konjev mi je u malo reči prikazao tok operacije kod Korsun-Ševčenkovskog, koja tek što je bila dovršena i koju su u Sovjetskom Savezu upoređivali sa staljinogradskom. Ne bez likovanja, on je ocrtao sliku konačne njemačke katastrofe: odbivši da se predaju, osamdeset ako ne i sto hiljada Nemaca bili su sabijeni na uzan prostor, zatim su im tenkovi smrvili teška oružja i mitraljeska gnezda, da ih najzad dokusuri kozačka konjica. Pustili smo Kozake da se naseku do mile volje — sekli su i ruke onima koji su ih dizali da se predaju! — pričao je osmehnuto maršal.

Ne mogu reći da i ja nisam u tom trenutku osećao radost zbog takve sudbine Nemaca — nacizam je i mojoj zemlji u ime više rase nametnuo rat lišen svih dotadanih ljudskih obzira. Ali sam pri tome imao i jedno drugo osećanje — užasavanje što tako jeste, što drukčije ne može da bude.

Sedeći s desne strane ove izuzetne ličnosti, ja sam bio radoznao da razjasnim neka od pitanja koja su me naročito zanimala.

Najpre: Zbog čega je došlo do smenjivanja s komandnih položaja Vorošilova, Budjonija i ostalih visokih komandanata s kojima je Sovjetski Savez ušao u rat?

Konjev je odgovorio: Vorošilov je čovek neiscrpane hrabrosti, ali — moderni način ratovanja nije bio kadar da shvati. Njegove zasluge su ogromne, ali — bitka se mora dobiti. Crvena armija u građanskom ratu, iz kog je izrastao i Vorošilov, praktički nije imala protivu sebe avijacije i tenkova, a u ovom ratu baš oni igraju bitnu ulogu. Budjoni nije mnogo znao, a nije ništa ni učio — pokazao se potpuno nesposobnim i dopustio strahovite greške. Šapošnjikov je bio i ostao stručan štabni oficir.

A Staljin? — upitao sam:

Čuvajući se da ne pokaže iznenadjenje pitanjem, Konjev je, malko razmislivši, odgovorio: Staljin je svestrano darovit —

sjajno se snašao u ratu kao celini i to mu omogućava uspešno upravljanje.

Nije rekao ništa više, a niti išta što bi podsećalo na klišeirano veličanje Staljina. Prečutao je čisto vojničku stranu Staljinovog upravljanja, Konjev je stari komunist — čvrsto odan vladi i partiji, ali rekao bih, i uporan u svom gledanju na vojna pitanja.

Konjev nam je predao i poklone: za Tita njegov lični dvo-gled, a za nas pištolje — ja sam svoj čuvao sve dok mi ga nisu zaplenile vlasti prilikom mog hapšenja 1956. godine.

Front je obilovao primerima ličnog herojstva i neodoljive upornosti i inicijative vojničkih masa. Rusija je bila sva za kraj-nji napor i lišavanje i konačnu volju za pobedom. U te dane se Moskva, i mi s njom, detinjasto predavala "saljutima" — va-trornetima kojima su pozdravljane pobeđe, iza kojih su stajali požar i smrt, nada i ogorčenje. Jer to je bila radost i jugo-slovenskih boraca u nesreći njihove zemlje. Kao da ničeg dru-gog i nije bilo u Sovjetskom Savezu do ovog džinovskog, za-nosnog napora bezmerne zemlje i mnogomilionskog naroda. I ja sam video jedino njih, jednostrano identifikujući patrioti-zam ruskog naroda sa sovjetskim sistemom, jer je baš ovaj bio moj san, a i moja borba.

Moglo je biti oko pet časova posle podne — tek što sam bio završio predavanje u Sveslovenskom komitetu i počeo da odgovaram na pitanja, kad mi je došapnuto da odmah moram završiti, jer da imam važnog i neodložnog posla. Tom mom predavanju smo ne samo mi Jugosloveni, nego i sovjetski funkcioneri, pridavali važnost veću od uobičajene — oda-branoj publici me predstavio pomoćnik Molotova A. Lozovski, a problem Jugoslavije je očevidno postajao sve akutniji kod saveznika.

Izvinio sam se, ili su me izvinuli, i nedorečenih misli sam izveden na ulicu, gde su me zajedno s generalom Terzićem strpali u nepoznata i ne baš ugledna kola. Tek kad su kola krenula, nepoznati pukovnik iz državne bezbednosti nam je saopštio da ćemo biti primljeni kod Josifa Visarionoviča Stalji-na. U to vreme naša vojna misija je bila preseljena u vilu na Srebrnom Boru — u predgrađu Moskve, i ja sam, setivši se poklona za Staljina, sa zabrinutošću pomislio da ćemo okasni-ti ako bismo išli toliko daleko od njih. Ali nepogrešiva drža-va bezbednost se i za to pobrinula — pokloni su ležali kraj pukovnika u kolima. Sve je dakle bilo u redu, čak i naše uni-forme — već desetak dana nosili smo nove, pokrojene u sovjetskim radionicama. Trebalo je samo biti miran i slušati pu-kovnika, pripitkujući ga što manje.

Na ovo drugo sam već bio navikao. Ali svoje uzbuđenje nisam mogao otkloniti — ono je poticalo iz nedokučivih du-

bina mog bića i ja sam bio svestan vlastitog bledila i radosne, a istovremeno skoro panične uznemirenosti.

Šta je moglo biti više i uzbudljivije za jednog komunistu koji je dolazio iz rata i revolucije?

Biti primljen od Staljina — to je bilo najviše priznanje junaštvu i stradanjima partizanskih boraca i našeg naroda. Kroz tamnice i ratna poklanja, i kroz ne manje žestoke du-hovne lomove i okršaje protiv unutarnjih i spoljnih protivni-ka komunizma, Staljin je bio nešto više od vodje u borbi — oteľovljenje ideje, preobražen u komunističkim glavama u či-stu ideju, a samim tim u nešto nepogrešivo i bezgrešno. Staljin je bio pobeđna bitka danas i buduće zbratimljeno čovečanstvo. Ja sam znao da je slučajnost što sam baš ja prvi jugoslovenski komunista kojega on prima. Ali sam osećao gordu radost što ću o tom susretu moći da pričam svojim drugovima, a ponešto saopštim i jugoslovenskim borcima.

Iščezlo je umah sve što nije bilo lepo u SSSR, a svi ne-sporazumi između nas i sovjetskih vodja izgubili su značaj i težinu, kao da se nisu ni dogodili. Sve ružno iščezavalo je pred potresnom veličinom i lepotom onog što se u meni događalo: šta je moja lična sudbina pred veličinom borbe koja se vodi i naši nesporazumi pred očitom neminovnošću ostvarene ideje?

Čitalac treba da zna da sam ja tada verovao da su trocki-sti, buharinisti i drugi opozicioneri u partiji zaista bili špijuni i štetočine, pa da su samim tim bile opravdane i drastične me-re prema njima — kao i prema drugim tzv. klasnim neprija-teljima. Ukoliko sam kod onih koji su bili u SSSR-u za vreme čistki sredinom tridesetih godina i primetio po štošta nedore-čeno, ja sam držao da se to odnosi na nebitne momente ili na preterivanja — na zasecanje i od zdravog samo da bi se trulo očistilo, kako je to Dimitrov formulisao u jednom razgovoru s Titom i kako nam je to ovaj preneo. Zbog toga sam i na surovosti koje je Staljin poduzimao gledao baš kao na ono i kao na onakve kakvim ih je njegova propaganda prikazivala — neizbežne revolucionarne mere, čime su njegova ličnost i njegova istorijska uloga samo dobijali. Ne mogu ni danas tačno odrediti šta bih radio da sam znao istinu o procesima i čistka-ma. Sa sigurnošću mogu reći da bih preživeo ozbiljnu krizu savesti, ali nije isključeno da bih i dalje ostao komunista — uveren u komunizam idealniji od postojećeg. Jer za komuni-zam kao ideju i nije bitno šta, nego radi čega se čini, a uz to je on bio najracionalnija i najopojnija, sveobuhvatna ideolo-gija za mene i za one, u mojoj zemlji razjedinjenoj i očajnoj, koji su hteli da zanemare stoleća ropstva i zaostajanja i pre-teknu samu realnost.

Nisam stigao da se u sebi sredim, a auto se našao na vratima Kremļa. Tu nas je preuzeo drugi oficir i kola su krenula kroz hladna i umivena dvorišta u kojima nije bilo ničeg živog do tanušnih nepropupelih stabljčića. Oficir nam je obratio pažnju na car-topa i car-zvono — apsurdne simbole moćne Rusije koji nikada nisu ni pucali ni zvonili. Levo je ostao monumentalni zvonik Ivana Velikog, zatim niz starinskih topova, a mi smo se učas našli pred ulazom nevisokog duguljastog zdanja, kakva su se zidala sredinom devetnaestog veka za kancelarije ili bolnice. I tu nas je sačekao oficir i uveo unutra. Na dnu stepenica smo skinuli šinjele, počesljali se pred ogledalom, pa su nas uveli u lift, koji nas je izbacio na prvom spratu — u poduži crveno zastrven hodnik.

Na svakom zavijutku nas je zvonkom lupom peta pozdravljao oficir — svi su bili mladi, lepi i ukočeni, u plavim šapkama državne bezbednosti. I tu i svugda kasnije zapanjivala je čistoća, toliko potpuna da se činilo neverovatnim da tu ljudi rade i žive — na tkaninama se nije mogla videti ni dlačica, a na mesinganim kvakama ni mrljica.

Najzad su nas uveli u omanju kancelariju, u kojoj je već čekao general Žukov. Sitan, debeo i rošav stariji službenik nas je ponudio da sednemo, a sam lagano ustao iza stola i pošao u susednu prostoriju.

Sve se događalo iznenadjujuće brzo: onaj činovnik se ubrzo vratio i saopštio nam da možemo ući. Ja sam držao da ću proći i dve i tri kancelarije dok doprem do Staljina, ali čim sam otvorio vrata i prekoračio prag, ugledao sam ovoga kako dolazi iz omanje susedne prostorije, kroz čija otvorena vrata se video ogromni globus. Molotov je takodje bio tu — temeljan i beo i u savršenom tamnoplavom evropskom odelu stajao je iza dugačkog konferencijskog stola.

Staljin nas je dočekao nasred prostorije — ja sam mu prišao prvi i predstavio se. To isto je učinio i Terzić, izgovorivši čitavu svoju titulu vojničkim tonom i lupivši petom u petu, na šta je naš domaćin — to je bilo skoro smešno — odgovorio: Staljin.

Rukovali smo se i s Molotovim i seli za sto tako da je desno od Staljina, koji je seo u čelo, bio Molotov, a levo ja, Terzić i general Žukov.

To je bila nevelika, duguljasta odaja, bez ikakve raskoši i ukrasa. Iznad nevelikog pisacjeg stola u uglu nalazila se Lenjina fotografija, a na zidu, iznad konferencijskog stola, u isto- vetnim duborezima, nevelike slike Suvorova i Kutuzova, veoma slične obojenim provincijskim fotografijama.

Ali najjednostavniji je bio domaćin. Staljin je bio u maršalskoj uniformi i mekim čizmama, bez ikakvih ordena sem

zlatne zvezde — ordena heroja Sovjetskog Saveza, na levoj strani grudi. U njegovom držanju nije bilo ničeg izveštačenog niti ikakve poze. To nije bio onaj majestetični Staljin s fotografija, niti iz dokumentarnih filmova — ukočenog, promišljenog koraka i držanja. On nijednog trenutka nije mirovao — zabavljao se oko svoje lule koja je imala belu tačku engleske firme *Dunhill*, zaokruživao plavom olovkom glavnu reč iz teme razgovora, da je polako precrtava kosim linijama kako diskusija o njoj ide kraju, okretao glavu tamo-amo i vrteo se na mestu.

Ja sam bio iznenadjen i nečim drugim: on je bio malog rasta i ružnog tela. Njegov trup je bio kratak i uzan, a noge i ruke predugačke — leva ruka i rame kao da su bili malko ukočeni. Imao je povelik trbuščić, a kosa mu je bila proredjena, mada potpuno čelav nije bio ni na temenu. Njegovo lice je bilo belo, rumeno na jagodicama — kasnije sam doznao da tu boju, karakterističnu za one koji dugo sede u kancelarijama, u sovjetskim vrhovima nazivaju "kremļevskom". Zubi su mu bili crni i nepravilni — ugnuti unutra, a čak ni njegovi brkovi nisu bili gusti i snažni. Ipak to nije bila neprijatna glava: imala je u sebi nečeg narodskog, seljačkog, domaćinskog — živahne žute oči i mešavina strogosti i šeretluka.

Izenadio me i njegov izgovor: osećalo se da nije Rus. Ali zato je njegov ruski rečnik bio bogat, a njegov način izražavanja, uz obimnu upotrebu ruskih poslovice i uzrečica, veoma živopisan i plastičan. Kao što sam se kasnije uverio. Staljin je dobro poznao rusku literaturu — ali samo nju, dok je njegovo poznavanje političke istorije bilo njegovo jedino stvarno znanje izvan ruskih okvira.

U jednom nisam bio iznenadjen: Staljin je imao smisla za humor — humor grub, samouveren, ali ne bez rafiniranosti i dubine. Njegove reakcije su bile brze i oštre — konačne, što ne znači da sagovornika nije saslušavao, iako očevidno nije bio prijatelj dugih obrazlaganja. Upadljiv je bio i njegov odnos prema Molotovu — u ovome je on očevidno gledao veoma bliskog saradnika: kao što sam se kasnije uverio, Molotov je bio jedini od članova Politbiroa koji se Staljinu obraćao sa "ti", što samo po sebi označava mnogo, pogotovu ako se ima u vidu da je kod Rusa obraćanje sa "Vi" normalno i medju bliskim ljudima.

Razgovor je počeo time što nas je Staljin upitao o našim utiscima iz Sovjetskog Saveza. Ja sam odgovorio: Mi smo oduševljeni! — na šta je on dobio: A mi nismo oduševljeni, ma- da činimo sve što možemo da bi u Rusiji bilo bolje.

Urezalo mi se da je Staljin upotrebio naziv Rusija, a ne Sovjetski Savez, što je značilo da on ne samo inspiriše ruski patriotizam, nego se i sam njime zanosi i s njim poistovećuje.

Ali nisam imao vremena da o tome razmišljam, jer je Staljin odmah zatim prešao na odnose s kraljevskom jugoslovenskom vladom u emigraciji, obrativši se Molotovu: A bismo li nekako mogli podvaliti Englezima da priznaju Tita koji se jedino i bori protivu Nemaca?

Molotov se osmehnuo — osmehom u kome je bilo ironije i samozadovoljstva: Ne, to je nemoguće — oni su potpuno svesni odnosa kakvi su se stvorili u Jugoslaviji.

Ja sam bio oduševljen ovim neposrednim ogoljenim tretiranjem na koje nisam dotad naišao na sovjetskim službenim mestima, a pogotovu ne u sovjetskoj propagandi. Osećao sam se na pravom mestu, pa i više od toga — kod čoveka koji se prema realnostima odnosi na sličan, neuvijen način. Nije potrebno da objasnim da je Staljin bio takav jedino medju svojim ljudima, tj. medju komunistima njegovog smera i njemu odanih.

I mada Staljin nije obećao da će priznati Nacionalni komitet kao privremenu jugoslovensku vladu, bilo je očevidno koliko je on zainteresovan za njegovu afirmaciju. Diskusija i njegov stav bili su takvi da ja to pitanje neposredno nisam ni postavio — naime, bilo je očevidno da bi sovjetska vlada to odmah učinila ako bi ocenila da su prilike za to zrele i ako sam razvikan ne bi išao drugim smerom — iznalaženjem privremenog kompromisa izmedju Britanije i SSSR, odnosno izmedju Nacionalnog komiteta i jugoslovenske kraljevske vlade.

Tako je to pitanje ostalo nedefinisano — čekati i tražiti rešenja.

Ali je utoliko konačniji bio Staljin u pitanju pružanja pomoći jugoslovenskim borcima.

Kad sam ja pomenuo zajam od dvesta hiljada dolara, on je rekao da je to sitnica i da s tim nećemo moći mnogo učiniti, ali da će nam odmah biti uručena. A na moju napomenu da ćemo i to i isporuke u oružju i drugoj opremi vratiti po oslobodjenju, on se iskreno naljuti: Vi me vredjate — vi da lijetate krv, a ja da naplaćujem oružje! Ja nisam trgovac, mi nismo trgovci, vi se borite za istu stvar za koju i mi — mi smo dužni da s vama delimo što imamo.

Ali kako pomoći?

Zaključeno je da se od Zapadnih saveznika traži osnivanje sovjetske vazduhoplovne baze u Italiji, koja bi pomagala jugoslovenske partizane. Probajmo — rekao je Staljin — videćemo kakav je stav Zapadnih saveznika i dokle su spremni da idu u pomagaju Tita.

Treba da napomenem, da je ta baza — ako se dobro sećam od deset transportnih aviona, uskoro i osnovana.

Ali avionima se ne može mnogo pomoći — obrazlagao je dalje Staljin. Ne može se vojska snabdevati avionima, a vi ste već vojska. Brodovi su za to potrebni. A mi brodova nemamo — naša crnomorska flota je uništena.

Umešao se general Žukov: Mi imamo brodova na Dalekom istoku — mogli bismo ih prebaciti u naše crnomorske luke i natovariti oružjem i drugim što treba.

Staljin ga je prekinuo grubo i kategorično — iz suzdržanog i skoro vragolastog Staljina izbio je jedan drukčiji:

— Šta vam pada na um? Jeste li na zemlji? Pa na Dalekom istoku se vodi rat — neko će se već naći da ne propusti ili da potopi te brodove. Koješta! Brodove treba kupiti. Ali u koga? Sad je oskudica u brodovima. Turska? Turska nema mnogo brodova, a neće nam ni prodati. Egipat? Da, od Egipta se može kupiti. Egipat će da proda — on sve prodaje, pa će prodati i brodove.

Da, to je bio pravi, bespogovorni Staljin. Ali na bespogovornost sam ja već bio navikao u vlastitoj partiji, a i sâm sam joj svakako bio sklon čim se radilo o konačnom odredjivanju stava i donošenju odluke.

General Žukov je brzo i ćutke zapisivao Staljinove zaključke.

Ali do kupovine brodova i snabdevanja Jugoslavena sovjetskim brodovima nije došlo. Tome je svakako glavni razlog u razvoju operacija na Istočnom frontu — Crvena armija je uskoro izbila na jugoslovenske granice, tako da je mogla pomoći Jugoslaviju kopnenim putem. Držim da su Staljinove namere da nas pomogne bile u to vreme odlučne.

Na to se svela suština razgovora.

Usput se Staljin interesovao za moje mišljenje o pojedinim jugoslovenskim političarima. Pitao me šta mislim o Milanu Gavriloviću, vodji srpskih zemljoradnika i prvom jugoslovenskom ambasadoru u Moskvi. Rekao sam mu: Lukav čovek.

Staljin je prokomentarisao kao za sebe: Da, ima političara koji smatraju lukavstvo glavnim u politici — a na mene nije Gavrilović ostavio utisak glupog čoveka.

Ja sam dodao: Nije političar širih horizonata, mada se ne može reći da je glup.

Staljin je pripitao kojom se ženom oženio jugoslovenski kralj Petar II. A kad sam mu rekao da je uzeo grčku princezu, on je šeretski ubacio: A kako bi bilo, Vjačeslave Mihailoviču, kad bismo ja ili ti oženili neku stranu princezu — možda bi i od toga bilo vajde?

Nasmejavao se i Molotov, ali suzdržano i bezglasno.

Na kraju sam predao Staljinu poklone — sve je tek sad i tu izgledalo primitivno i sirotinjsko. Ali on ničim nije po-

kazao potcenjivanje. Kad je video opanke, rekao je: Lapti! — što na ruskom i znači opanci. A pušku je otvorio i zatvorio, vagnuo je i prokomentarisao: Naša je lakša.

Sastanak je trajao oko jedan sat.

Bio je već sumrak kad smo napustili Kremlj: Na oficira koji nas je pratio očevitno se prenosio naš zanos — gledao nas je radosno i nastojao da nam svakom rečom izidje u susret. Severna svetlost u to doba dopire do Moskve i sve je bilo ljubičasto i treperavo — nestvarni svet lepši od onog kojim smo dotad živeli.

Nekako tako je bilo i u mojoj duši.

Ali ja sam tada imao još jedan značajniji i zanimljivi susret sa Staljinom.

Upamtio sam kada se on dogodio: u noći uoči savezničkog iskrcavanja u Normandiji.

Ni ovoga puta niko me nije ni o čemu unapred obavestio. Jednostavno su mi saopštili da treba da idem u Kremlj, oko 9 časova uveče su me strpali u auto i odvezli tamo. Čak niko iz misije nije znao kuda idem.

Odvezli su me u zgradu u kojoj nas je primio Staljin, ali u druge odaje. Tamo se Molotov spremao za izlazak — oblačio je lak kaput i šešir i saopštio mi da idemo na večeru kod Staljina.

Molotov nije čovek naročitog razgovora. I dok je sa Staljinom, ako je u dobroj volji i sa sumišljenicima, kontakt bio lak i neposredan, Molotov je ostajao neprobojan čak i u privatnim razgovorima. Ipak me u autu upitao kojim jezikom vladam sem ruskog — odgovorio sam da se služim francuskim, a poveo se i razgovor o snazi i organizovanosti Komunističke partije Jugoslavije. Ja sam istakao da je jugoslovenska partija dočekala rat kao ilegalna, relativno malobrojna — desetak hiljada članova, ali odlično organizovana. Dodao sam: Kao i boljševička partija pred Prvi svetski rat.

Varate se! — odbio je Molotov. Naša partija je dočekala Prvi svetski rat veoma slaba, organizaciono nepovezana, rasturena, s malobrojnim članstvom. Ja se sećam — nastavio je — kad sam u početku rata došao ilegalno iz Petrograda u Moskvu, radi partijskih poslova: nisam imao gde da prenoćim, nego sam morao rizikovati da noćim kod Lenjinove sestre! — Molotov je kazao i ime te sestre i, ako se dobro sećam, ona se zvala Marija Iljinična.

Automobil je jurio relativno velikom brzinom — oko 80 kilometara na sat, ne nailazeći ni na kakve saobraćajne smetnje. Očevitno, saobraćajci su ga po nečemu prepoznavali i davali mu prednost. Izišav iz Moskve, udarili smo asfaltnim putem, za koji sam kasnije doznao da se zove Praviteljstvenoj šose (Vla-

dina cesta) i kojim je jedino vladinim automobilima i dugo posle rata — da li i danas? — bio dozvoljen prolaz. Uskoro smo naišli na rampu. Oficir sa sedišta do šofera je prevrnuo neku pločicu na šoferšajbni i stražar nas je pustio bez ikakvih formalnosti. Desni prozor je bio spušten, Molotov je primetio moju nelagodnost zbog prodora vazduha i počeo je da diže staklo — tek tada sam primetio da je ono veoma debelo i dosetio sam se da se mi vozimo blindiranim automobilom. Mišlim da je to bio *Packard*, jer takav isti je Tito 1945. godine dobio od sovjetske vlade.

Desetak dana pre te večeri Nemci su izvršili desant na Vrhovni štab u Drvaru. Tito i vojne misije morali su odstupiti u brda. Jugoslovensko vodstvo je bilo prisiljeno na dugotrajne napore marševe, u kojima se gubilo vreme dragoceno za političke i druge aktivnosti. U oštroj formi je izbio i problem ishrane. Sovjetska vojna misija je detaljno obaveštavla Moskvu o svemu tome, a naša misija u Moskvi je bila u neprestanom dodiru sa sovjetskim nadležnim oficirima, kako bi im savetima pomogla u organizovanju pomoći jugoslovenskim borcima i Vrhovnom štabu. Sovjetski avioni su čak i leteli noću i bacali municiju i namirnice, doduše bez većeg uspeha, jer su paketi rastureni na širem šumskom području, koje je ubrzo moralo biti evakuisano.

Molotov se u putu interesovao o mom mišljenju o situaciji koja se stvorila u vezi s tim. Njegovo interesovanje je bilo živo, ali bez uzbuđenja — više radi dobijanja tačne slike.

Vozili smo se tako četrdesetak kilometara, skrenuli ulevo na sporednu cestu i uskoro zašli u mlad jelar. Opet rampa, pa kratka vožnja i kapija — našli smo se pred nevelikom vilom, takodje u gustom jelaru.

Čim smo iz pretsoblja ušli u mali hol, pojavio se Staljin — ovoga puta u cipelama i odeven u svoju jednostavnu, do guše zakopčanu bluzu, poznatu sa slika iz predratnih vremena. Takav se činio još manji, ali i jednostavniji i sasvim na domaću. Poveo nas je u mali i začudo veoma prazni kabinet — bez knjiga, bez slika, golih drvenih zidova. Posedali smo oko malog pisačkog stola i on je odmah počeo da se interesuje događajima oko jugoslovenskog Vrhovnog štaba.

Iz načina njegovog interesovanja, sama od sebe nametala se i razlika između Staljina i Molotova.

Kod Molotova ne samo što je bila nedokučiva misao, nego i proces njenog nastajanja. Isto tako i njegov mentalitet je ostajao zatvoren i neodređen. Staljin je, pak, bio živog, skoro nemirnog temperamenta. On je pitao — sebe i druge, i polemisao — sa sobom i ostalima. Neću reći da Molotov nije lako

padao u vatru, ili da Staljin nije znao da se uzdržava i pretvara — kasnije sam i jednog i drugog video i u tim ulogama. Nego je Molotov bio skoro bez nijansi, uvek isti bez obzira o čemu ili o kome se radi, dok je Staljin bio sasvim drukčiji u svojoj — komunističkoj sredini. Čerčil je okarakterisao Molotova kao savršenog modernog robota. To je tačno. Ali to je spoljna i jedna njegova strana. Staljin nije bio manje od njega hladni računčija. Ali baš zbog toga što je bio strasnija priroda i s mnogo lica — i to u svakom podjednako i do te mere uverljiv da se činilo da se on nikada ne pretvara, nego uvek iskreno doživljava svaku od svojih uloga — bio je prodorniji i s većim mogućnostima. Sticao se utisak da Molotov na sve, pa i na komunizam i njegove konačne ciljeve, gleda kao na relativnosti, kao nešto čemu više mora, nego treba podrediti svoju sudbinu. Za njega kao da nije bilo ničeg neprolaznog — toj prolaznoj i neidealnoj realnosti, koja se svakodnevno nameće uvek drukčija, i treba dati sebe i sav svoj život. I za Staljina je sve bilo prolazno. Ali to je bilo njegovo filozofsko gledanje. Jer iza te prolaznosti i u njoj samoj — iza date realnosti i u njoj samoj, kriju se neki konačni, veliki — njegovi ideali, kojima on svakako može da se primakne, dakako doterujući, meseći samu realnost i žive ljude u njoj.

Gledajući unazad, meni izgleda da su se Molotov sa svojim relativizmom i sa svojim smislom za sitničavu, dnevnu praksu i Staljin sa svojim fanatičnim dogmatizmom i istovremeno sa širim horizontom — nagonom za dalje, za sutrašnje mogućnosti, da su se oni, ne samo idealno dopunjavali, nego da je Molotov, mada malomoćan bez Staljinovog vodjstva, ovome u mnogo čemu bio nužan. Mada su obojica bili bezobzirni u sredstvima, meni se čini da je Staljin ova pažljivo birao i smišljao u skladu s okolnostima, dok su za Molotova ona unapred bila sporedna i nevažna. Ja držim da je on u mnogo čemu ne samo Staljina podsticao, nego i učvršćivao i uklanjao njegova dvoumljenja. I mada Staljinu, obzirom na njegovu veću svestranost i prodornost, pripada prva uloga u pretvaranju zaostale Rusije u modernu industrijsku imperijalnu silu, bilo bi netačno ako bi se potcenila uloga Molotova, naročito kao praktičnog realizatora.

Molotov kao da je i telesno bio namenjen takvoj ulozi: temeljit, odmeren, sabran i izdržljiv. On je pio više nego Staljin, ali njegove zdravice su bile kraće i smišljene na neposredni politički efekat. Njegov lični život bio je takodje neprimitan, i kad sam godinu dana kasnije upoznao njegovu ženu, skromnu i ljupku, imao sam utisak da je to mogla biti i svaka druga koja bi mogla zadovoljavati određene, njemu nužne funkcije.

Razgovor kod Staljina je počeo njegovim uzbudjenim interesovanjem za dalju sudbinu Vrhovnog štaba i jedinica oko Tita.

Ali ja sam mu dokazivao da se to ne može dogoditi.

Kako ne? — nastavljao je on. Koiko puta se dogodilo da je borca satrla glad? Glad je strašni neprijatelj svake armije.

Ja sam mu objašnjavao: Teren je takav da se može uvek naći nešto za jelo — bili smo i u mnogo težim okolnostima pa nas glad nije satrla.

Uspeo sam da ga umirim i ubedim.

Zatim je on prešao na mogućnost pomoći. Sovjetski front je bio još predaleko da bi avione mogli pratiti lovci. U jednom trenutku Staljin je planuo, grdeći pilote: Oni su kukavice — boje se da lete danju! Kukavice, bogami kukavice!

Ali Molotov, koji je bio u kursu čitavog problema, uzeo je pilote u zaštitu: Ne, nisu kukavice, daleko od toga. Nego, lovci nemaju toliki domet i avioni bi bili oboreni pre nego bi i stigli na cilj. A i korisni teret je beznačajan — moraju nositi gorivo da bi se vratili natrag. Zbog toga jedino i mogu da lete noću i nose mali teret.

Ja sam podržao Molotova, jer sam znao da su se sovjetski piloti dobrovoljno nudili da lete i danju, tj. bez zaštite lovaca, samo da bi pomogli saborce u Jugoslaviji.

Ali ja sam bio sasvim saglasan sa Staljinovim isticanjem nužnosti da Tito, u datim razvijenim i složenim prilikama i zadacima, mora imati stabilnije sedište i osloboditi se od svakodnevne nesigurnosti. Nema sumnje da je Staljin to gledanje preneo i na sovjetsku misiju, na čije navaljivanje je baš tih dana Tito i pristao da se evakuiše u Italiju, a odatle na jugoslovensko ostrvo Vis, gde je ostao sve do prodora Crvene armije u Jugoslaviju. Staljin doduše nije ništa rekao o toj evakuaciji, ali se misao o tome već uobličavala u njegovoj glavi.

Saveznici su već bili odobrili osnivanje sovjetske vazduhoplovne baze u Italiji za pomoć jugoslovenskim borcima i Staljin je istakao hitnost prebacivanja transportnih aviona i aktivisanja same baze.

Očevidno oraspoložen mojim optimizmom u pogledu konačnog ishoda tekuće nemačke ofanzive protivu Tita, on je prešao na naše odnose sa saveznicima, u prvom redu s Velikom Britanijom, što je kao što mi se i tada učinilo, i bio glavni razlog tog sastanka sa mnom.

Sušтина njegovih sugestija se sastojala, s jedne strane, u tome da ne treba "plašiti" Engleze, pod čim je on podrazumevao da treba izbegavati sve ono što bi ove moglo alarmirati da se u Jugoslaviji radi o revoluciji i vlasti komunista. Šta će vam crvene petokrake zvezde na kapama? Nije važna forma, nego šta se postiže, a vi — crvene zvezde! Bogami, zvezde nisu

potrebne! — pitao je i ljutio se Staljin, ali nije krio da mu ljutnja nije bila duboka — bio je to prekor, i ja sam mu objasnio: Crvene zvezde jenemogućno ukinuti jer su one već tradicija i dobile su odredjen smisao kod naših boraca.

Ostajući pri svome, ali bez većeg insistiranja, on je prišao odnosima sa Zapadnim saveznicima, s druge strane, nastavi-vši: A vi možda mislite da smo mi, zato što smo saveznici s Englezima, zaboravili ko su oni i ko je Čerčil. Njima nije ništa sladje nego da saveznicima podvale — oni su u Prvom svet-skom ratu stalno podvaljivali Rusima i Francuzima. A Čerčil? Čerčil je takav da će ti, ako se ne čuvaš, kopejku iz džepa iz-vući. Da, kopejku iz džepa! Bogami, kopejku iz džepa! A Ruzvelt? Ruzvelt nije takav — on zavlaci ruku samo za krupni-je komade. A Čerčil? Čerčil i za kopejku.

On je nekoliko puta podvukao da treba da se čuvamo Intelidžens servisa i neverstva, engleskog naročito, protivu Ti-tovog života: Pa oni su ubili generala Sikorskog, a ne bi li Tita! Šta je njima žrtvovati dva-tri čoveka za Tita — oni svoje ne žale! A to za Sikorskog — to ne kažem ja, to je meni Beneš pričao: Stavili Sikorskog u avion i avion lepo oborili — ni dokaza, ni svedoka.

Staljin se i u toku sedeljke vraćao ovim upozorenjima ko-ja sam ja po povratku preneo Titu, i koja su, svakako, odigrala izvesnu ulogu u pripremanju njegovog konspirativnog noćnog leta s Visa na sovjetsku okupacionu teritoriju u Rumuniji, 21. septembra 1944. godine.

Zatim je prešao na naše odnose s jugoslovenskom kralje-vskom vladom. Novi kraljevski mandator bio je dr Ivan Šuba-šić koji je obećavao sredjivanje odnosa s Titom i priznanje Na-rodno-oslobodilačke vojske kao glavne snage u borbi protivu okupatora. Staljin je nastojao: Nemojte odbiti razgovore sa Šubašićem — nikako ih nemojte odbiti. Nemojte ga odmah napasti — da vidimo šta on hoće. Razgovarajte s njim. Vi ne možete odmah biti priznati — treba naći prelaz ka tome. Sa Šubašićem treba razgovarati, ne biste li se nekako nagodili.

Njegovo nastojanje nije bilo kategorično, mada uporno. Ja sam ga preneo Titu i članovima Centralnog komiteta, a biće da je i ono igralo ulogu u poznatom sporazumu Tito-Šubašić.

Staljin nas je zatim pozvao da podjemo na večeru, ali u holu smo se zaustavili pred mapom sveta, na kojoj je Sovjetski Savez bio obojen crveno i zbog toga upadljiv i veći nego inače. Staljin je mahnuo rukom preko Sovjetskog Saveza i uzviknuo, nadovezujući na ono što je maločas govorio protivu Britanaca i Amerikanaca: Nikad se oni neće pomiriti s tim da ovaliki prostor bude crven — nikada, nikada!

Meni je na toj mapi upao u oči prostor kod Staljingrada, zaokružen od zapada plavom olovkom — očevidno je to učinio

Staljin uoči ili u toku bitke za Staljingrad. On je primetio moj pogled — imao sam utisak da mu to prija, mada ničim nije odao svoje osećanje.

Ne sećam se baš zbog čega, tek primetih: Bez industrijali-zacije ne bi Sovjetski Savez mogao da se održi i vodi takav rat.

Staljin dodade: Baš oko toga smo se i posvajali s Trockim i Buharinom.

I to je bilo jedino — tu pred mapom, što sam ikad čuo od njega o tim njegovim protivnicima: posvajali se!

U trpezariji su već čekale, stojeći, dve tri osobe iz sovjet-skog vrha, ali niko iz Politbiroa, sem Molotova. Ja sam na njih zaboravio — oni su i inače bili čutljivi i povučeni čitave noći.

U svojim memoarima Čerčil plastično opisuje jednu impro-vizovanu večeru u Kremlju kod Staljina. Ali kod Staljina se uopšte tako večeravalo.

U prostranoj i neukrašenoj, ali ukusnoj trpezariji, na prednjoj polovini dugačkog stola bila su poredjana svakovrsna jela u zagrejanim i poklopljenim teškim srebrnim činijama, a takodje i pića i tanjiri i drugo posudje. Svak se služio sam i sedao gde je hteo oko slobodne polovine stola. Staljin nikada nije sedeo u čelu, ali je uvek sedao na istu stolicu — prvu levo od čela.

Zbirka jela i pića je bila ogromna — prevladjivala su me-sa i ljute rakije. Ali sve drugo je bilo jednostavno i nenametlji-vo. Niko od posluge nije ulazio, ako Staljin ne bi zazvonio. Jedino se ukazala prilika kad sam ja zazeleo piva. Mogao je ući samo dežurni oficir. Svak je jeo što je hteo i koliko je žudeo, jedino je bilo previše nagonjenja i izazivanja na piće i zdravice.

Takva večera je obično trajala po šest, pa i više sati — od deset uveče do četiri, do pet izjutra. Jelo se i pilo polako, uz nevezan razgovor koji se od dosetaka i anegdota prenosio na najozbiljnije političke, pa čak i filozofske teme.

Na tim večerama se neslužbeno i stvarno uobličavao zna-tan deo sovjetske politike, a one su bile i najčešća i najpogodni-ja zabava i jedina raskoš u Staljinovom, inače jednoličnom i sumornom, životu.

I Staljinovi saradnici su očevidno bili privikli na takav na-čin rada i života — provodeći noći na večerama kod Staljina ili nekog drugog od njih, oni u kancelarije nisu dolazili pre podne, obično ostajući u njima do kasne večeri. To je kompli-kovalo i otežavalo rad visoke administracije, ali se ova prilagodila, a i sam diplomatski kor, ukoliko je imao dodira s nekim od članova Politbiroa.

Nije postojao nikakav utvrđeni red po kome bi članovi Politbira ili drugi visoki funkcioneri prisustvovali večerama. Obično su prisustvovali oni koji su imali neke veze s poslovima gosta ili s aktuelnim pitanjima.

Na tim večerama su sovjetski vodji bili i najbliži, najintimniji medju sobom. Svak bi pričao novosti sa svog sektora, susrete koje je prekodan imao, namere koje je snovao. Bogata trpeza i znatne, mada ne neumerene, količine alkohola oživljavale su duhove i pojačavale atmosferu srdačnosti i nenameštenosti. Neupućen posetilac bi jedva opažao razliku između Staljina i ostalih. Ali ona je postojala: njegovo mišljenje je pažljivo praćeno, niko mu se nije tvrdoglavo odupirao — sve je unekoliko ličilo i na patrijarhalnu porodicu s tvrdokornim domaćinom, čije ćudljivosti su se ćeljad uvek pribojavala.

Staljin je uzimao količine hrane ogromne i za mnogo krupnijeg čoveka. To su najčešće bila mesa, u čemu se ispoljavalo njegovo gorštačko poreklo. Voleo je i svakojake specijalite, kojima obiluje ova zemlja različitih klima i civilizacija, ali nisam primetio da mu se neko jelo stalno svidjalo. Pio je umerenije, najčešće mešajući u malim čašicama crveno vino i votku. Nikad nisam na njemu primetio znake pijanstva, dok to ne bih mogao reći za Molotova, a pogotovu za Beriju, koji skoro da je bio pijanica. Mahom se preždirući na tim večerama, sovjetski vodji su prekodan jeli malo i neuredno, a mnogi od njih su po jedan dan preko nedelje — radi "razgruženija" (rasterećenja), provodili na voću i sokovima.

Na tim večerama se krojila sudbina ogromne ruske zemlje, novoosvojenih zemalja, a u mnogome i ljudskog roda. A ako na njima i nisu podstrekuta značajnija dela duhovnih tvoraca — "inženjera ljudskih duša", biće da su mnoga zanavek popana.

Ipak nisam nikada čuo razgovor o unutarpartijskoj opoziciji i obračunavanju s njom. To je očevidno ponajvećma spadalo u nadležnost Staljina i tajne policije, a kako su i sovjetski vodji ljudi — na savest su rado zaboravljali, utoliko radije što bi vraćanje na nju bilo opasno za vlastitu sudbinu.

Ja ću pomenuti samo ono što mi izgleda značajnije, iz lakog, neprimetnog prelaženja s teme na temu, na toj sedeljci.

Podsećajući na ranije veze Južnih Slovena s Rusijom, ja sam rekao: Ali ruski carevi nisu razumeli težnje Južnih Slovena — njima se radilo o imperijalističkom prodiranju, a nama o oslobodjenju.

Staljin se složio, ali na drukčiji način: Da, ruski carevi nisu imali horizonta.

Staljin se interesovao o Jugoslaviji na način drukčiji nego ostali sovjetski vodji. Njena nisu zanimala žrtve i razaranja,

nego kakvi su se unutarnji odnosi stvorili i kakva je stvarna snaga ustaničkog pokreta. No i ta saznanja on nije pobirao pitanjima, nego u toku samog razgovora.

U jednom trenutku zainteresovao se i Albanijom: Šta se tamo stvarno dešava? Kakav su oni narod?

Objasnio sam: U Albaniji se događja manje-više što i u Jugoslaviji. Albanci su najstarije balkansko stanovništvo — starije od Slavena, čak i od starih Grka.

A otkud kod njih slavenska imena naselja? — pita Staljin. Nemaju li oni ipak neke veze sa Slavenima?

Objasnio sam i to: Slaveni su ranije nastanjivali doline — otud slavenska imena mesta, pa su ih Albanci u vreme Turaka iz njih potisli.

Staljin je šeretski namignuo: Ja sam se nadao da su Albanci bar malo Slaveni.

Pričajući mu o načinu ratovanja i žestini rata u Jugoslaviji, ja sam istakao da mi Nemce ne zarobljavamo, jer i oni ubijaju svakog našeg zarobljenika. Staljin upada, smejući se: A jedan naš sprovodio veću grupu Nemaca, pa ih usput pobio sve sem jednoga. Pitaju ga, kad je došao na mesto opredeljenja: A gde su ti ostali? Izvršavam, kaže, naredbu vrhovnog komandanta "pobiti sve do jednoga" — jednoga sam vam i doveo.

Primetio je, u toku razgovora, o Nemicima: Oni su ćudan narod, kao ovcе. Sećam se iz detinjstva: kud krene ovan, za njim sve ostale. Sećam se i kad sam pre revolucije bio u Nemačkoj: grupa nemačkih socijal-demokrata zakasnila na kongres, jer je morala da ćeka da joj vozne karte budu potvrđjene, ili tako nešto. Gde bi to Rusi? Neko je dobro rekao: U Nemačkoj ne može da se napravi revolucija jer bi bili pogaženi travnjaci.

Tražio je od mene da mu kazujem srpske reći za pojedine stvari. Otkriva se, dakako, velika sličnost između ruskog i srpskog. Bogami — izvikuje Staljin — nema tu šta da se prića: jedan narod.

Bilo je i anegdota, i Staljinu se naroćito svidela jedna koju sam ja isprićao: Razgovaraju se Turćin i Crnogorac u jednom od retkih ćasova primirja. Interesuje se Turćin zbog ćega Crnogorci stalno zapodevaju ratove. Zbog pljaćke, odgovara Crnogorac, sirotinja smo, pa ne bismo li što upljaćkali. A zbog ćega vi ratujete? Zbog ćasti i slave, odgovara Turćin. Na to će Crnogorac: Svak ratuje za ono ćega nema.

Staljin je grohotom prokomentarisao: Bogami, duboko: svak ratuje za ono ćega nema!

Smeje se i Molotov, ali opet škrtо i nećujno — zaista nije imao smisla ni da pravi ni da prima humor.

Raspitujući se s kim sam se od vodja sreo u Moskvi, Staljin je, kad sam pomenuo Dimitrova i Manuiljskija primetio: Dimitrov je pametniji čovek od Manuiljskija, mnogo pametniji.

Tim povodom napomenuo je o raspuštanju Kominterne: Oni, zapadnjaci, toliko su podli — da nam ništa o tome nisu pomenuli. A mi smo tako tvrdoglavi: da su nam pomenuli — mi je ne bismo ni dosad raspustili! Situacija s Kominternom je postajala sve nenormalnija. Ja i Vjačeslav Mihailovič tu razbijamo glave, a Kominternu gura svoje — sve veći neskladi. S Dimitrovom se lako saradjuje, ali s drugima teže. A što je najvažnije, samo postojanje sveopšteg komunističkog foruma u uslovima kad komunističke partije treba da nadju nacionalni jezik i da se bore u uslovima svoje zemlje — nenormalnost, nešto ne prirodno.

U toku večeri su prispele i dve depeše — Staljin mi je pruzio na čitanje i jednu i drugu.

U jednoj je iznošeno šta je Šubašić govorio u *State Departmentu*. Šubašićev stav je bio: Mi Jugosloveni ne možemo biti protivni Sovjetskog Saveza niti voditi antirusku politiku, jer su kod nas slavenske i proruske tradicije vrlo jake. Staljin je na to primetio: To on, Šubašić, plaši Amerikance! Ali zbog čega ih plaši? Da, plaši ih! Ali zašto, zašto?

A zatim je dodao, valjda primetivši zapanjenost na mom licu: Oni krađu naše depeše, ali i mi njihove.

Druga depeša je bila od Čerčila: javljao je da će sutra početi iskrnavanje u Francuskoj. Staljin je počeo da se izruguje s depešom: Da, biće desant, ako ne bude magle. Uvek je dosad bilo nečeg da ih omete — sumnjam da i sutra neće biti. Mogu naići na Nemce! Šta, ako naidju na Nemce! Desanta možda neće ni biti, nego kao i uvek dosad — obećanja.

Molotov je, kao i obično zamuckujući, počeo da dokazuje: Ne, ovog puta će zaista biti.

Ja nisam imao utisak da Staljin ozbiljno sumnja u savezničko iskrnavanje, nego da mu je cilj da ovo ismeje, a naročito razloge dotadašnjih odgadjanja.

Kada danas sumiram to veče, čini mi se da bih mogao zaključiti: Staljin je namerno zastrašivao jugoslovenske vodje da bi smanjio njihove dodire sa Zapadom, a istovremeno je nastojao da njihovu politiku podredi svojim interesima i svojim odnosima sa zapadnim državama, u prvom redu s Velikom Britanijom.

I po idejama i po metodima, po vlastitom iskustvu i istorijskom nasledju, on je držao da je jedino sigurno ono što drži u šaci i da je svak ko je izvan njegove policijske kontrole njegov potencijalni protivnik. Jugoslovenska revolucija se zbog ratnih prilika istrigla svakoj njgovoj kontroli, a vlast koja se

iz nje radjala postala je suviše svesna svojih mogućnosti, da bi on jednostavno mogao da joj naredjuje. On je toga bio svestan, pa je jednostavno činio što je mogao — iskorišćavajući antikapitalističke predrasude jugoslovenskih vodja prema zapadnim državama, on je nastojao da te vodje veže za sebe i njihovu politiku podredi svojoj.

Svet u kome su živeli sovjetski vodji — a to je bio i moj svet, dobijao je za mene polako jedan nov vid: užasna, neprestana borba na svim stranama. Sve se ogoljavalo i svodilo na obračune koji su se jedino menjali po obliku i u kojima preživljavaju jedino jači i snalažljiviji. I dotad punom divljenja prema sovjetskim vodjama, mene je obuzimao vrtoglavi zanos prema neiscrpnjoj volji i svesti koje ih ni za tren nisu napuštale.

To je bio svet u kome nije bilo izbora izvan pobeđe i smrti.

To je bio Staljin — graditelj jednog novog socijalnog sistema.

Opraštajući se, ja sam još jednom upitao Staljina ima li on primedaba na rad jugoslovenske partije. On odgovara: Ne, nemam. Pa vi sami najbolje znate što treba činiti.

Ja sam, po dolasku na Vis, i to preneo Titu i ostalima iz Centralnog komiteta. A sumirao sam i svoje moskovsko putovanje: Kominternu stvarno više ne postoji, a mi jugoslovenski komunisti moramo sami da se snalazimo — moramo se u prvom redu upirati na vlastite snage.

Staljin mi je, na polasku, predao za Tita sablju — poklon Vrhovnog sovjeta. Tom prekrasnom i visokom daru ja sam, vraćajući se preko Kaira, dodao i svoj skromni: šah od slonove kosti. Ne mislim da je u tome bilo simbolike. Ali mi se danas čini da je u meni i tada, prigušen, postojao i jedan drukčiji svet od Staljinovog.

Iz jelara oko Staljinove vile se izvlače izmaglice i zora. Staljin i Molotov se rukuju sa mnomo na izlazu, umorni od još jedne neprospavane noći. Auto me odnosi u jutro i u Moskvu još nerazbudjenu, umivenu junskom plaveti i rosom. Vraća mi se osećanje koje sam imao stupivši na rusko tle: ipak svet nije tako velik gledan iz ove zemlje. A možda ni neosvojiv — sa Staljinom, s idejama koje treba da su konačno otkrile čoveku istinu o društvu i o njemu samom.

Bio je to lep san — u realnosti rata. Nije mi ni padalo na um da utvrdjujem koje je od njih stvarnije, kao što danas ne bih mogao utvrditi koje se manje obistinilo u svojim obećanjima.

Ljudi žive u snovima i u realnostima.

S U M N J E

1.

Do mog drugog putovanja u Moskvu, a time i do novog susreta sa Staljinom, verovatno ne bi došlo ni da nisam bio žrtva vlastite iskrenosti.

Naime, posle prodora Crvene armije u Jugoslaviju i oslobodjenja Beograda u jesen 1944. godine, došlo je do toliko mnogobrojnih i tako teških ispada pojedinaca i grupa crvenoarmejaca prema građanima i pripadnicima jugoslovenske vojske, da je to za novu vlast i Komunističku partiju preraslo u politički problem.

Jugoslovenski komunisti, koji su Crvenu armiju zamišljali idealnom i u vlastitim redovima se nemilosrdno obračunavali protivu najnevinijih oblika pljačke i nasilja, svakako su bili zapanjeni više nego obični ljudi, koji po nasledjenom iskustvu od svake vojske očekuju pljačke i nasilja. Ali to ne znači da problem nije i stvarno postojao, utoliko oštrije što su protivnici komunističke vlasti, a i protivu komunizma uopšte. Čitav problem je komplikovalo i to što su se više komande Crvene armije oglašivale o žalbe i intervencije, tako da se dobijao utisak kao da one same tolerišu nasilja i nasilnike.

Čim se Tito vratio iz Rumunije u Beograd — tada je on boravio i u Moskvi i prvi put se susreo sa Staljinom, ovo je pitanje moralo biti pretrčeno.

Na sastanku kod Tita, kome sam uz Kardelja i Rankovića prisustvovao i ja, rešeno je da se o tome razgovara sa šefom sovjetske misije generalom Kornjejevom. A da bi Kornjejev čitavu stvar shvatio što ozbiljnije, rešeno je da ne razgovara s njim jedino Tito, nego da sastanku prisustvujemo i nas trojica i dvojica najistaknutijih jugoslovenskih komandanata — generali Peko Depčević i Koča Popović.

Tito je izložio Kornjejevu čitav problem u veoma blagovoličnoj i učtivoj formi, pa je utoliko jače zapanjivalo njegovo grubo i uvredjeno odbijanje. Mi smo Kornjejeva pozvali kao druga i komunistu, a on je uzvikivao: Ja u ime sovjetske vlade protestujem protiv takvih insinucija na Crvenu armiju koja je...

Uzaludna su bila sva nastojanja da ga ubedimo — u njemu se odjednom raspomamio pripadnik velike sile i armije koja "oslobadja"

I tom prilikom sam ja rekao: Problem je i u tome što naši protivnici to koriste protivu nas, upoređujući ispade crvenoarmejaca s ponašanjem engleskih oficira koji takve ispade ne prave.

Kornjejev je pogotovu na ovo reagovao s grubim neshvatanjem: Najoštrije protestujem protivu uvreda koje se nanose Crvenoj armiji savnjujući je s armijama kapitalističkih zemalja.

Jugoslovenske vlasti su tek kasnije prikupile podatke o bezakonjima Crvenoarmejaca: prema prijavama građana bilo je 1219 silovanja, od čega 1111 silovanja sa ubistvom i 1204 slučaja pljačke s povredama — cifre ne tako neznčajne ima li se u vidu da je Crvena armija prodrla jedino u severoistočni deo Jugoslavije. A te cifre dokazuju i da je jugoslovensko vodjstvo moralo da te izgrede oseti kao politički problem, utoliko ozbiljniji što su oni postali i motiv unutrašnje borbe. Komunisti su taj problem osećali i kao moralan: Zar je to ta idealna i toliko žudjena Crvena armija?

Sastanak sa Kornjejevom se svršio bez rezultata, mada je kasnije primećeno da su sovjetske komande strožije reagovale protivu samovolja njihovih boraca. A meni su drugovi na licu mesta, odmah po odlasku Kornjejeva, neki blaže neki oštrije, zamerili što sam ono rekao. Meni zaista nije tada padalo na um da upoređujem sovjetsku i britansku armiju — Britanija je imala u Beogradu samo misiju, nego sam, polazeći od očevidnih fakata ovo konstatovao i reagovao na politički problem, izazvan i neshvatanjima i cporošću generala Kornjejeva. Pogotovu je od mene bila daleko svaka pomisao da vredjam Crvenu armiju koja tada meni nije bila manje draga nego generalu Kornjejevu. Ali je istina i to da nisam mogao ostati miran, pogotovu na položaju na kome sam bio, prema nasiljima nad ženama — za mene oduvek jednim od najgnusnijih zločina, prema vredjanju naših boraca i pljačkama naše imovine.

Te moje reči, uz što-šta drugo, postale su izvor prvih trvenja između jugoslovenskih i sovjetskih vrhova, i mada je za to ustvari bilo i ozbiljnijih povoda — baš te reči su tada najčešće navodjene kao razlog uvredjenosti sovjetskih vrhova i predstavnika. Uzgred mogu da napomenem da je to svakako bio razlog što sovjetska vlada nije i meni, kad i nekim drugim vodećim članovima jugoslovenskog Centralnog komiteta, dodelila orden Suvorova — iz ličnih razloga je zaobišla i generala Peka Depčevića, tako da smo ja i Ranković, da bi se svakako to potcenjivanje, predložili Titu da Depčević bude odlikovan jugoslovenskim Narodnim herojem. Te moje reči su svakako

bile i jedan od razloga zbog kojega su sovjetski agenti u Jugoslaviji počeli, početkom 1945. godine, da šire glasine o mom "trockizmu", od čega su sami morali odustati, kako zbog besmislenosti takvih optužbi, tako i zbog poboljšanja međusobnih odnosa.

No ja sam se zbog te svoje izjave našao skoro izolovanim, i to ne toliko što bi me najbliži drugovi naročito osuđivali — bilo je dakako oštrih osuda, i što su sovjetski vrhovi čitav incident zaoštravali i naduvavali, ne manje i radi mojih vlastitih unutarnjih preživljavanja.

Naime, ja sam se već tada našao u dilemi u kojoj se nadje svaki komunista koji dobronamerno i nesebično prihvati komunističke ideje, budući da kad-tad mora uočiti nesklad između tih ideja i prakse partijskih vrhova. U ovom slučaju to nije bilo toliko zbog nesklada između idealne slike Crvene armije i praktičnih postupaka njenih pripadnika — i ja sam bio svestan da u Crvenoj armiji, makar što je ona vojska "beklasnog" društva, "još uvek" ne može biti sve kako treba i da u njoj još mora biti "ostataka" "starog". Nego je kod mene stvarao dilemu ravnodušan, da ne kažem dobrohotan odnos sovjetskog vodjstva i sovjetskih komandi prema nasiljima, a pogotovu odbijanje da se ova priznaju, a da i ne govorim o njihovom protestovanju kada bi im se na njih ukazalo. Naše namere su bile dobre — da sačuvamo ugled Crvene armije i Sovjetskog Saveza, koje je godinama stvarala propaganda Komunističke partije Jugoslavije. A na šta su našle te naše dobre namere? Na arogantnost i odbijanja tipična za veliku državu prema malo — jakog prema slabom.

Pogotovu je tu dilemu utvrdjivalo i produbljivalo nastojanje sovjetskih predstavnika da moje, u osnovi dobronamerne reči, iskoriste za učvršćivanje ovog arogantnog kritičkog stava prema jugoslovenskom vodjstvu.

Šta je to, otkud da nas sovjetski predstavnici nisu mogli shvatiti? Zbog čega su moje reči preuveličavane i iskrivljene? Zbog čega ih tako iskrivljene sovjetski predstavnici koriste u političke svrhe — da prikažu jugoslovenske vodje kao nezahvalne prema Crvenoj armiji, koja je u datom trenutku odigrala glavnu ulogu u oslobodjenju glavnog grada Jugoslavije i u njihovom instaliranju u njemu?

Ali na to nije bilo — nije ni moglo biti na toj osnovi — odgovora.

Mene, kao i mnoge druge, bunili su i drugi postupci sovjetskih predstavnika. Tako je sovjetska komanda objavila da kao pomoć Beogradu poklanja veću količinu žita — ispostavilo se da je to ustvari žito koje su Nemci bili sabrali od jugosloven-

skih seljaka i magacinirali na jugoslovenskoj teritoriji — sovjetska komanda je to, kao i mnogo šta drugo, jednostavno smatrala svojim ratnim plenom. Sovjetski obaveštajci su masovno vrbovali ruske bele emigrante, a takodje i Jugoslovene, čak u samom aparatu Centralnog komiteta. Protivu koga i zašto? I na sektoru agitacije i propagande, kojim sam ja upravljao, živo su se osećala trvenja sa sovjetskim predstavnicima. Sovjetska štampa je sistematski prikazivala drukčijom i potcenjivala borbu jugoslovenskih komunista, dok su sovjetski predstavnici, najpre oprezno, a posle sve otvorenije zahtevali podredjivanje jugoslovenske propagande sovjetskim potrebama i kalupima.

A pijanke sovjetskih predstavnika, koje su dobijale karakter pravih bahanalija, u koje su nastojali da uvuku jugoslovenske vrhove, mogle su u mojim očima, kao i u očima mnogih drugih, samo da pojačaju uočeni nesklad između sovjetskih ideja i postupaka, njihove etike na rečima i amoralnosti na delu.

Prvi dodir između dveju revolucija i dveju vlasti, makar one i bile na sličnim socijalnim i idejnim osnovama, nije mogao a da ne dovede do trvenja. Ali budući su se ona događjala u isključivoj i zatvorenoj ideologiji, nisu ni mogla imati drukčiji početni vid nego kao moralna dilema i kao tuga i žaljenje što pravoverni centar ne shvata dobre namere male partije i siromašne zemlje.

A kako ljudi ne reaguju jedino svešču, ja sam najednom "otkrio" čovekovu neraskidivu vezu s prirodom — vratio sam se lovovima iz rane mladosti i najednom primetio da ima lepota — sem partije i revolucije.

Ali gorčine su tek nadolazile.

2.

U zimu 1944-1945. godine u Moskvu je otputovala jedna šira vladina delegacija, u kojoj je uz Andriju Hebranga, adoptiranog člana CK i ministra industrije, i Arse Jovanovića, načelnika Vrhovnog štaba, bila i tadašnja moja supruga Mitra — ona mi je, sem političkih, mogla preneti i ljudska reaganja sovjetskih vrhova, na koja sam ja bio posebno osetljiv.

Delegacija je sve vreme, pojedinačno i kao celina, bila podvrgavana zamerkanja na stanje u Jugoslaviji i na pojedine jugoslovenske vodje. Sovjetski predstavnici su obično polazili od tačnih činjenica, pa ove naduvavali i uopštavali. A za sve zlo, šef delegacije Hebrang, najuže se povezao sa sovjetskim predstavnicima, podnoseći im pismene izveštaje i prenoseći na

članove delegacije sovjetska negodovanja. Hebranga je na takav rad, po svemu sudeći, navelo njegovo nezadovoljstvo zbog smenjivanja s položaja sekretara Komunističke partije u Hrvatskoj, a u još većoj meri malodušno držanje u zatvoru — za ovo se znalo kasnije, koje je valjda nastojao i tim putem da prikrije.

Izveštavanje sovjetske partije nije se samo po sebi tada smatralo nekim smrtnim grehom, jer niko od Jugoslavena nije suprotstavljao svoj Centralni komitet sovjetskom. Štaviše, sovjetskom Centralnom komitetu bilo je otvoreno i pristupačno stanje u jugoslovenskoj partiji. Ali u Hebrangovom slučaju je to već tada dobilo karakter podrivanja jugoslovenskog Centralnog komiteta. Nikad se nije doznalo šta je on izveštavao. Ali iz njegovog stava, a i iz onog što su preneli pojedini članovi delegacije, nedvojbeno se i onda dalo zaključiti da je Hebrang izveštavao sovjetski Centralni komitet s ciljem da ga angažuje i podjari protivu jugoslovenskog Centralnog komiteta, kako bi u ovome došlo do izmena koje bi njemu konvenirale. Dakako, sve je to zaodjevano principijelnim razlozima i zasnivano na manje ili više očitim propustima i slabostima Jugoslavena. Stvarna razlika je pak bila u ovome: Hebrang je smatrao da Jugoslavija ne treba da izgrađuje privredu i privredne planove nezavisno od SSSR, dok je Centralni komitet bio na gledištu uske saradnje sa SSSR, ali i za vlastitu nezavisnost.

Završni moralni udarac toj delegaciji zadao je dakako Staljin. On je čitavu delegaciju okupio u Kremlju i priredio joj uobičajenu gozbu i predstavu kakva bi se jedino mogla sresti u šekspirovskim komadima.

On je kritikovao jugoslovensku vojsku i način upravljanja njome. Ali direktno je napadao jedino mene. I na kakav način! On je uzbudjeno govorio o patnjama Crvene armije i užasima koje je morala da prođe boreći se hiljadama kilometara kroz opustošenu zemlju. Plakao je, uzvikujući: I tu armiju nije uvredio niko drugi do Djilas! Djilas od koga bih to najmanje očekivao, koga sam tako lepo dočekao! Armiju koja ni za vas nije štedela svoju krv! Zna li Djilas, koji je i sam pisac, šta su ljudske patnje i ljudsko srce? Zar ne može da shvati borca koji je prošao hiljade kilometara kroz krv i oganj i smrt, ako se ovaj pošalji sa ženskom ili uzme neku sitnicu?

On je svakičas dizao zdravice, laskao jednom, šalio se s drugim, podbadao treće, ljubio se s mojom ženom jer je Stupkinja i opet liio suze nad nesrećama Crvene armije i nad jugoslovenskom nezahvalnošću. On i Molotov su podelili uloge, već prema sklonostima svakog od njih. Molotov je hladno podbadao, a Staljin padao u tragične patose. Vrhunac je svakako bio kada je Staljin uskliknuo, ljubeći moju ženu, da to

čini izlažući se opasnosti da će ga Jugoslaveni optužiti za silovanje.

On je malo ili nimalo govorio o partijama, o komunizmu, o marksizmu, a veoma mnogo o Slavenima, o narodima, vezama Rusa i Južnih Slavena i — opet o herojskim patnjama i žrtvovanju Crvene armije.

Slušajući sve to, ja sam zaista bio potresen i ošamućen.

Ali danas mi izgleda da je Staljin bio baš mene uzeo na zub ne toliko zbog mog "ispada" koliko u nameri da bi me na neki način pridobio. Na to ga je jedino mogao navesti moj iskren zanos Sovjetskim Savezom i njegovom ličnošću.

Ja sam odmah po povratku u Jugoslaviju bio napisao članak o susretu sa Staljinom, koji se njemu bio veoma svideo — sovjetski predstavnik mi je skrenuo pažnju da u kasnijim izdanjima izbacim opasku o Staljinovim predugim nogama i istaknem jače bliskost između Staljina i Molotova. Ali je istovremeno Staljin, koji je brzo upoznavao ljude i naročito se odlikovao veštinom iskorištavanja ljudskih slabosti, morao znati da me pridobiti ne može ni na osnovi političkih ambicija, jer sam prema ovima bio indiferentan, a niti na ideološkoj osnovi, jer nisam voleo sovjetsku partiju više od jugoslovenske. On je jedino mogao uplvisati na mene emotivno — kroz moju iskrenost i moje zanose, pa je tim putem i išao.

Ali moja osećajnost i iskrenost su bile i moja jaka strana — lako se preokretale u nešto sasvim suprotno ako bih se sučelio s neiskrenošću i nepravednošću. Zbog toga se Staljin nikad nije ni usudio da me otvoreno pridobije, a ja sam postajao utoliko čvršći i odlučniji ukoliko sam se kroz praksu ubedjivao u nepravedne, hegemonističke sovjetske namere, odnosno oslobadjao svoje sentimentalnosti.

A danas je zaista veoma teško utvrditi šta je u tom Staljinovom nastupu bilo gluma a šta iskreno ogorčenje. Meni lično se čini da je kod Staljina i nemoguće razlučivati jedno od drugoga — kod njega je i samo pretvaranje bilo toliko spontano, da se činilo kako i on sam postaje ubedjen u istinitost i iskrenost onog što govori. On se veoma lako prilagodio svakom obrtu u diskusiji i svakoj novoj temi, čak i svakoj novoj ličnosti.

Tek, delegacija se vratila potpuno ošamućena i deprimirana.

A moja izolovanost se produbljivala, sad i zbog Staljinovih suza i moje "nezahvalnosti" prema Crvenoj armiji. Ali ma da sve usamljeniji, ja se nisam podavao bezvolinosti — laćao sam se sve više pera i knjige, nalazeći u sebi izlaze iz teškoća i neshvatanja u koja sam zapao.

Ali život je činio svoje — odnosi između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza nisu mogli da ostanu tamo gde su ih fiksirale vojne misije i armije. Veze su se množile, odnosi razgranjavali, dobijajući i sve određeniji međudržavni oblik.

U aprilu je trebalo da otputuje državna delegacija, radi potpisivanja ugovora o uzajamnoj pomoći sa Sovjetskim Savezom. Delegaciju je predvodio Tito, a pratio ga je ministar spoljnih poslova dr Šubišić. U delegaciji su bila i dva privredna ministra — B. Andrejev i N. Petrović. A što sam i ja upao u delegaciju svakako je bilo zbog želje da se direktnim dodiriom likvidira spor oko "uvreda" Crvenoj armiji. Tito je jednostavno uključio i mene u delegaciju, a kako na to nije bilo primedbi sa sovjetske strane, ušao sam i ja u sovjetski avion.

Bio je početak aprila, i avion se, usled nevremena, sve vreme tumbao. Titu i većini delegata i pratnje je pozlilo — čak i samim pilotima. I meni je bilo loše — ali na drukčiji način.

Osećao sam se neprijatno — od trenutka kad sam saznao za svoje putovanje, pa sve do susreta sa Staljinom kao neka vrsta pokajnika, koji nisam bio, a niti intimno imao za šta da se kajem. Oko mene se u Beogradu sve intenzivnije stvarala atmosfera kao oko onog koji je duboko ogrezao — "zabrljao", pa mu drugo i ne ostaje do da se na neki način iskupi, pouzdajući se jedino u Staljinovu širokogrudost.

Avion se primicao Moskvi, a u meni je sve jače raslo osećanje već znane osamljenosti. Prvi put sam doživljavao da me olako ostavljaju drugovi, saborci, jer bi makakva bliskost sa mnom mogla da ugrozi i njihov položaj u partiji i da ih prikaže kao one koji su takodje "skrenuli".

Ni u samom avionu se nisam mogao osloboditi toga. Odnos između mene i Andrejeva, s kojim su me zbližile borbe i patnje u tavnici — tu se jače no igde ispoljavaju karakter čovekov i odnos među ljudima, bio je uvek prožet nezlobivom šaljivošću i otvorenošću. A sad? On kao da me sažaljeva, nemoćan da mi pomogne, a ja se nisam usudjivao da mu se približim — da se ne bih ponizio, a još više radi toga da ga ne bih dovodio u neugodno i neželjeno solidarisanje sa mnom. A nisam se osmeljavao ni da s Petrovićem, s kojim sam se dobro znao iz mog mukotrpnog rada i života ilegalca — bliskost naša bila je pretežno intelektualna, da započnem jednu od značajnih i neiscrpivih diskusija iz srpske političke istorije. Tito je pak o čitavoj aferi čitao kao da se nije ni dogodila, ne ispoljavajući prema meni nikakvo odredjeno osećanje ili gledanje. Ali ja sam slutio da je on, na svoj način — iz političkih razloga,

na mojoj strani samim tim što me poveo sobom i što se ne izjašnjava.

Doživljavao sam prvi sukob između svoje obične ljudske savesti, odnosno obične ljudske težnje ka dobru i istini, i sredine u kojoj sam živeo i kojoj sam svojom svakodnevnom aktivnošću pripadao, odnosno pokretu učaurenom u svoje apstraktne ciljeve i okovanom realnim mogućnostima. Ali u mojoj svesti se to nije javljalo u tom obliku, nego kao sukob između mojih dobrih namera da poboljšam svet i pokret kojima pripadam i nerazumevanja onih koji o tome treba da odluče.

Strepnje su rasle sa svakim trenom, sa svakim metrom ka Moskvi.

Promicala je podamnom zemlja crna iza tek okopnelog snega, izrovana bujicama, na mnogo mesto i bombama — pusta i bezljudna. I nebo je bilo oblačno i sumorno, neprodorno. Nije bilo ni neba ni zemlje, nego sam prolazio kroz neki nestvarni, možda sanjani svet, koji sam istovremeno opažao kao realniji od ikakvog dotad doživljenog. Leteo sam, ljuljao sam se između neba i zemlje — između svoje savesti i svoje prakse, između želja i mogućnosti. Meni je u sećanju ostalo jedino to nestvarno i bolno ljuljanje — ni traga od onih prvobitnih slavenskih, a jedva ičeg i od onih revolucionarnih zanosa iz mog prvog susreta s ruskom, sa sovjetskom zemljom i njenim vođjom.

Povrh svega toga došla je i Titova mučnina. Izmučen, zelen, on je uz krajnji napor volje izrekao pozdravni govor i obavio ceremonije. Molotov, koji je bio na čelu dočeka, rukovao se sa mnom hladno, ne osmehnuvši se ni koliko da pokaže da se već poznajemo. Bilo je neprijatno i to što su Tita odveli u zasebnu vilu, a nas ostale u hotel "Metropol" — iskušenje i iskušavanje se pooštravalo.

Čak je dobilo i oblik akcije.

Sutradan ili preksutradan zazvonio je telefon u mom apartmanu. Javio se zavodljiv ženski glas: Ovde Kaća.

Koja Kaća? — pitam.

Pa, Kaća, kako da me se ne sećate? Morala bih da Vas vidim, obavezno bih morala da Vas vidim.

Meni kroz glavu brzo prolaze Kaće — baš nijednu nisam poznavao, a uporedio s tim i sumnje: sovjetska obavestajna služba zna kako se u Komunističkoj partiji Jugoslavije strogo gleda na lični moral i postavlja jednu od zamki kojom bi kasnije mogla da ucenjuje. Nije mi bilo ni čudno ni novo što "socijalistička" Moskva vrvi, kao i svaki velegrad, neregistrovanim prostitutkama. Još bolje sam znao da one ne mogu doći u vezu sa strancima tako visokog ranga, o kojima se brinu i koje

čuvaju bolje nego igde na svetu, alko to nije želja obavješajaca. Ali i bez tih misli činim što bih učinio: kažem mirno i kratko: Ostavite me na miru! — i spuštam slušalicu.

Držao sam da sam ja jedina meta ovog prozirnog i prljavog poduhvata. Ali budući sam u partiji na višem položaju, osećam se odgovornim da proverim da li se isto dogodilo Petroviću i Andrejevu, a želeo bih i da im se kao ljudima požalim. Da, i njima je zvonila, ali ne Kaća, nego Nataša ili Vova! Objasnio sam im, skoro naložio, da ne uspostavljaju nikakav kontakt.

A kod mene mešano osećanje — olakšanje što nisam jedino ja bio meta, ali i produbljenje sumnji: zbog čega, čemu sve to?

Nije mi padalo ni na kraj pameti da ispitujem dr Šubašića da li je i prema njemu bilo takvih poduhvata. On nije komunisti i nezgodno mi je da pred njim prikazujem Sovjetski Savez i njegove metode u ružnom svetlu, utoliko više što su ovi upereni protivu komunista. Ali sam istovremeno siguran da se Šubašiću nije javljala nikakva Kaća.

Nisam još bio kadar da izvedem zaključak: da su baš komunisti meta i sredstvo pomoću kojega treba da se osigura sovjetska hegemonija u zemljama Istočne Evrope. Ali sam to ipak slutio, grozeći se takvih metoda i buneći se protivu pretvaranja moje ličnosti u orudje.

Tada sam još mogao verovati da, budući komunisti, mogu ostati slobodan čovek.

4.

Ničega značajnog se nije događalo oko ugovora između Jugoslavije i SSSR — ugovor je bio šablonski i moj posao se sveo na proveravanje prevoda.

Potpisivanje je obavljeno u Kremlju, 11. aprila uveče, u veoma uskom službenom krugu, a od javnosti — ako se taj izraz može primeniti na tamošnje prilike, prisustvovali su jedino sovjetski filmski snimatelji.

Jedina živopisna epizoda je bila kada se Staljin s čašom šampanjca obratio kelneru, pozvavši ga da se kucnu. Kelner je počeo da se snebiva, ali kad mu se Staljin obratio rečima: Što, nećeš da ispiješ za sovjetsko-jugoslovensko prijateljstvo? — poslušno je uzeo čašu i ispio do dna. U čitavoj sceni je bilo nečeg demagoškog, a još više grotesknog, ali su svi na nju gledali, blaženo osmehnuti, kao na izraz Staljinovog nepotcenjivanja običnog sveta i bliskosti s njim.

To je bila prva prilika da se ponovo susretнем sa Staljinom. Njegovo lice je bilo nepredusretljivo, mada bez one Mo-

lotovljeve ledene ukočenosti i izveštačene ljubavnosti. Staljin mi se nije lično obratio ni jednom rečju. Spor oko ponašanja Crvenoarmejaca očito nije bio ni zaboravljen ni oprostjen — ostavljen sam da se i dalje vrtim na ognju iskušenja.

On to nije učinio ni na večeri u užem krugu u Kremlju.

Posle večere gledamo filmove. Na Staljinovu primedbu da mu je dojadila pucnjava, ne daju ratni, nego plitko veseli kolhozni film. Za vreme predstave Staljin pravi opaske — reakcije na ono što se događa, slične ljudima neukim koji umetničku realnost primaju za stvarnu. Drugi film je predratni na ratnu temu: "Ako sutra izbije rat" ("Ješli zavtra vojna...") Rat se u tom filmu vodi i pomoću otrovnih gasova, a u pozadini napadača — Nemaca, izbijaju pobune proletarijata. Po završetku filma, Staljin mirno primećuje: Nije velika razlika od onog što se dogodilo, jedino nije bilo otrovnih gasova i nije se pobunio nemački proletarijat.

Svi su umorni od zdravica, od jela, od filmova. Staljin se opet bez reči rukuje i sa mnom, ali ja sam bezbrižniji i smireniji, mada ne bih mogao da kažem zbog čega. Možda zbog snošljive atmosfere? Ili zbog nekih vlastitih rešenosti i pregorevanja? Biće da je i zbog jednog i zbog drugog. A u svakom slučaju — može se živeti i bez ljubavi Staljinove.

Ali dan-dva kasnije, na svečanom ručku u Jekaterinskoj sali Kremljevskog dvorca, Staljin se raskravio — on je uopšte oživljavao i vraćao se dobroj volji pri jelu i piću.

Po tadanjem sovjetskom protokolu, Titu je zapalo mesto levo od Staljina, a desno od Kalinjina, tadašnjeg predsednika Vrhovnog sovjeta. Ja sam dobio mesto levo od Kalinjina. Molotov i Šubašić su sedeli nasuprot Staljinu i Titu, a ostali jugoslovenski i sovjetski funkcioneri unaokolo.

Vladala je atmosfera utoliko neprirodnija i ukočenija što su svi prisutni, sem dr Šubašića, bili komunisti, a oslovljavali su se u zdravicama s "gospodine" i striktno pridržavali međunarodnog protokola, kao da se radi o susretu predstavnika različitih sistema i ideologija.

Izvan zdravica i protokola opštili smo kao drugovi, tj. kao ljudi bliski — iz istog pokreta, s istim ciljevima. To odudaranje formalizma od stvarnosti bilo je utoliko drastičnije što su odnosi između sovjetskih i jugoslovenskih komunista bili još čedni, nenatrunjeni sovjetskim hegemonizmom i suparništva oko prestiža u komunističkom svetu. Ali život ne poštuje ni želje ni sheme i nameće forme koje niko nije kadar da predvidi.

Odnosi Sovjetskog Saveza sa zapadnim saveznicima još su bili u medenom ratnom mesecu i sovjetska vlada je htela tom formom da izbegne prigovore kako se prema Jugoslaviji ne odnosi kao nezavisnoj samim tim što je komunistička — kasnije,

kad se učvrstila u Istočnoj Evropi, sovjetska vlada je insistirala na ukidanju protokolarnih i drugih formalizama kao na "buržoaskim" i "nacionalističkim" predrasudama.

Staljin je razbio tu atmosferu — jedino je on mogao to da učini, jer se jedino on nije izlagao opasnosti da bude kritikovan zbog "pogreške". On je jednostavno ustao, digao času i obratio se Titu kao "drug", dodavši da on neće da ga naziva "gospodinom". To je vratilo stvarnu bliskost i oživelo atmosferu. Obradovano se smeškao i dr Šubašić, mada se teško moglo verovati da je to činio iskreno — uostalom, pretvaranje nije bilo nesvojestveno ovom političaru bez ideja i makakvih stabilnih osnova.

Staljin je počeo da se šali — da dobacuje i zadirkuje preko stola i da veselo gundja. Oživljena, atmosfera nije jenjavala.

Čiča Kalinjin, koji je jedva video, teško je nalazio čašu, posudje, hleb, i ja sam mu sve vreme pažljivo pomagao. Tito je dan ili dva pre toga bio kod njega u protokolarnoj poseti i ispričao mi da starac nije sasvim senilan. Ali po onom šta je Titu zapelo za oko, a i po Kalinjinovim opaskama koje je činio na banketu, pre bi se moglo zaključiti suprotno.

Staljin je svakako znao za izlupelost Kalinjinovu, jer se trapavo našalio s njim, kad se ovaj kod Tita zainteresovao za jugoslovenske cigarete: Nemoj da uzimaš — to su kapitalističke cigarete! — kaže Staljin, a Kalinjin zbunjeno ispušta cigaretu iz drhtavih prstiju. Na to se Staljin smeje i njegova fizionomija dobija faunski izraz. Malo kasnije, niko drugi nego Staljin podiže zdravicu u čast "našeg prezidenta" Kalinjina — ali to su učtive fraze, upadljivo izabrane, za nekog koji već odavno ne znači ništa do praznu figuru.

Ovde, u nešto širem i zvaničnijem krugu oseća se obožavanje Staljina jače i neposrednije.

A danas bih mogao da zaključim: obožavanje Staljina, ili kako se to sada naziva "kult ličnosti", bilo je u svakom slučaju u ne manjoj meri delo Staljinove okoline i birokratije, kojima je bio nužan takav vodj, nego njega samoga. Odnos se dakako i menjao: preobražen u božanstvo, Staljin je vremenom postao toliko jak da se prestao obazirati na izmenjene potrebe i prohteve onih koji su ga izneli.

Maleni, nezgrapni čovečuljak prolazio je pozlaćenim i malhitnim carskim odajama, a pred njim se otvarao put, pratili ga užareni, zadivljeni pogledi i naprezale se uši dvorjana da upamte svaku njegovu reč. A on, siguran u sebe i svoje delo, naizgled nije obraćao pažnju na sve to. Njegova zemlja je bila u ruševinama, gladna, izmoždjena. Ali njegove armije i maršali teški od sala i ordena i pijani od votke i pobeda, već su proptotali pola Evrope — on je bio uveren da će protoptati i onu

drugu polovinu u idućoj rundi. On je znao da je jedna od naj-surovijih, najdespotiskijih ličnosti ljudske istorije. Ali nije nimalo zabrinut zbog toga — uveren da vrši presude istorije. Savest njegova ničim nije uznemirena, uprkos milionima koji su uništeni u njegovo ime i po njegovom nalogu, uprkos hiljadama najbližih saradnika koje je pobio kao izdajnike zato što su posumnjali da on vodi zemlju i narod blagostanju, ravnopravnosti i slobodi. Borba je bila rizična, duga i podmuklija ukoliko su protivnici bili malobrojniji i slabiji. Ali on je uspeo, a praksa je jedini kriterij istine! I šta je savest? Da li ona i postoji? Nema mesta za nju u njegovoj filozofiji, a još manje ga može biti u njegovoj praksi — čovek je proizvod proizvodnih snaga, uostalom.

Pesnici se inspirišu njime, orkestri grme kantatama o njemu, filozofi u institutima pišu tomove o njegovim rečenicama, a mučenici na gubilištima umiru kličući njegovo ime. Sada je pobednik u najvećem ratu nacije i istorije, i njegova moć, apsolutna nad šestinom zemaljske kugle, neobuzdano se širi dalje. To ga ubedjuje da u njegovom društvu nema antagonizama i da ono u svemu ispoljava prednosti nad drugim društvima.

I on se šali sa svojim dvorjanima — "drugovima". Ali ne čini to iz isključivo vladarske velikodušnosti. Carska velikodušnost se ispoljava jedino u načinu na koji to čini: njegove šale nikada nisu na vlastiti račun. Ne, on se šali jer voli da se spusti s olimpijskih visina — živi je čovek među ljudima, treba i sam s vremena na vreme da pokaže da je ličnost ništa bez kolektiva.

I ja sam ponet Staljinom i njegovim šalama. Ali jednim krajičkom mozga i svojim moralnim bićem sam budan i uznemiren: zapažam i nelepo i ne mirim se u sebi s načinom Staljinovih šala — s njegovim namernim izbegavanjem da mi kaže ljudsku, drugarsku reč.

5.

Ipak sam bio prijatno iznenađen kad sam i ja poveden na intimnu večeru u Staljinovoj vili. Dr Šubašić, razume se, nije imao ni pojma o tome — prisustvovali smo jedino mi jugoslovenski ministri komunisti, a sa sovjetske strane najbliži Staljinovi saradnici: Maljenkov, Bulganjin, general Antonov, Berija i dakako Molotov.

Kao i obično, oko 10 časova uveče, našli smo se oko Staljinovog stola — ja sam došao u kolima s Titom. U čelo stola seo je Berija, desno Maljenkov, pa ja i Molotov, zatim Andrejev i Petrović, a levo Staljin, Tito, Bulganjin i general Antonov, zamenik načelnika generalštaba.

Berija je bio takodje onizak čovek — u Staljinovom Politbirou jedva ako je bilo ljudi visočijih od njega. I on je bio opun, zelenkasto bled i mekanih vlažnih ruku. Svojim četvrtasto srezanim ustima i žabokrečinasnim pogledom iza cvikera, on me kao munjom opomenuo na Vujkovića, jednog od šefova beogradske kraljevske policije koji se naročito specijalizovao u mučenju komunista. Meni je trebalo napora da odagnam iz sebe neprijatno uporedjivanje, utoliko namešljivije što je ta sličnost bila ne samo spoljna, nego i u izrazu — nekoj samodopadnosti i potsmešljivosti, uz istovremenu činovničku puzavost i obzirnost. Berija je bio Djurdžijanac, kao i Staljin, ali se po njegovom izgledu to nije dalo zaključiti — Djurdžijanci su mahom koščati i crnomanjasti. I u tom pogledu on je bio neodredljiv — mogao je pre biti Slaven ili Letonac, a najpre neki mešanac.

Maljenkov je bio još nižeg rasta i još puniji, ali tipičan Rus s mongolskim primesama — crnomanjast, s upadljivim jagodicama i malko rošav. Ostavljao je utisak povučenog, pažljivog i ne mnogo ličnog čoveka. Ispod naslaga i guka sala kao da se kretao još jedan čovek, živahan i snalažljiv, umnih i pažljivih crnih očiju. Već duže je bio poznat kao neformalni zamenik Staljinov u partijskim poslovima. Bezmalno svi poslovi oko organizovanja partije i uzdizanja i skidanja funkcionera bili su u njegovim rukama. On je izumeo "kadrovske listove" — detaljne biografije i autobiografije svih članova i kandidata mnogomilionske partije, koje su se čuvale i sistematski obrađivale u Moskvi. Ja sam iskoristio susret s njim da ga zamolim za Staljinovo delo "O opoziciji" ("Ob opozicii"), koje je bilo povučeno iz javnog optičaja zbog mnogobrojnih citata Trockog, Buharina i drugih, sadržanih u njemu — sutradan sam dobio već upotrebljavan primerak tog dela i on se i sada nalazi u mojoj biblioteci.

Bulganjin je bio u generalskoj uniformi. Pokrupan, lep i izrazit Rus, sa starinskom bradicom i veoma suzdržljiv u izrazima. General Antonov je bio još mlad, veoma lep, crnomanjast i vitak — ni on se nije uplitaio u razgovor ukoliko se ovaj ne bi na njega odnosio.

Sučeljen sa Staljinom licem u lice, ja sam najednom stekao sigurnost, mada mi se on zadugo nije obraćao.

Tek kad se atmosfera zagrejala pićem, zdravicama i pošalicama, Staljin je našao da je sazešlo da likvidira spor sa mnom. Učinio je to na polušaljiv način. Natočio mi je čašicu votke i rekao da ispijem za Crvenu armiju. Ne shvativši odmah njegovu nameru, ja sam hteo da ispijem u njegovu zdravlje. Ne, ne — insistirao je on smeškajući se i gledajući me ispitivački, nego baš za Crvenu armiju! Šta, nećete da ispijete za Crvenu armiju?

Ispio sam, razume se, mada sam ja i kod Staljina izbegavao da pijem ma šta sem piva, jedno što mi alkohol nije prijao, a drugo što se opijanje nije slagalo s mojim pogledima, mada nisam nikada bio propovednik trezenjaštva.

Zatim me Staljin upitao šta je to bilo oko Crvene armije. Ja sam mu objasnio da mi namera nije bila da vredjam Crvenu armiju, nego da sam hteo da ukažem na nepravilnosti nekih njenih pripadnika i političke teškoće koje nam one stvaraju.

Staljin upada: Da. Vi ste, razume se, čitali Dostojevskog? Jeste li videli koliko je složena stvar ljudska duša, čovekova psiha? Pa zamislite čoveka koji se bori od Staljingrada do Beograda — hiljade kilometara kroz vlastitu upustošenu zemlju, kroz pogibije drugova i najrođenijih! Kako takav čovek može reagovati normalno? I čega strašnog ima u tome ako se on našali sa ženskom, posle takvih strahota? Vi ste Crvenu armiju zamisljali idealnom. A ona nije idealna, niti to može da bude, čak i da u njoj nije određeni procenat kriminalaca — mi smo otvorili kaznionice i strpali sve u armiju. Bio je ovde zanimljiv slučaj. Major avijatičar pošalio se sa ženskom, a našao se vitez-inženjer, da ovu zaštititi. Major potegne pištolj: Eh, ti pozadinska krtico! — i ubije viteza, inženjera. Osude majora na smrt. Ali predmet nekako dodje do mene, ja se zainteresujem i — na to imam pravo kao vrhovni komandant u ratu — oslobodim majora i pošaljem ga na front. Sada je jedan od heroja. Ratnika treba razumeti. I Crvena armija nije idealna. Važno je da ona bije Nemce — a bije ih dobro, a drugo je sporedno.

Nešto kasnije, po povratku iz Moskve, čuo sam, grozeći se, i o daleko značajnijem Staljinovom "razumevanju" prema grehovima Crvenoarmejsaca. Naime, produćujući u Istočnu Prusku, sovjetski vojnici, naročito tenkisti mrvili su i od reda ubijali nemačke civilne begunce — žene i decu. O tome su obavestili Staljina, pitajući ga šta da se preduzme. On je odgovorio: Mi suviše lekcija čitamo našim borcima — pustite malo inicijative i njima!

Upitao je, zatim: A šta general Kornjejev, šef naše misije, kakav je on čovek?

Ja izbegavam da kažem nešto ružno o njemu i o njegovoj misiji, mada je imalo što - šta da se iznese, Staljin sam zaključuje: On nesrećnik nije glup, ali je pijanica, neizlećiva pijanica!

Staljin se i našalio, posle toga, sa mnom: obzirom da sam pio pivo — ustvari ni ovo ne volim, on je to prokomentarisao: A Džilas pije pivo kao Nemač, kao Nemač — on je Nemač, bogami Nemač.

Meni ova šala nije bila baš prijatna — Nemci su u to vreme, čak i ono malo komunista-emigranata, bili na najnižoj ceni u Moskvi, ali sam je primio bez ljutnje i unutarnjih otpora.

Time je, kako je izgledalo, spor oko postupaka Crvene armije bio rešen. Staljinov odnos prema meni se vratio u prvobitnu kolotečinu srdačnosti.

I tako je to trajalo, sve do sukoba između jugoslovenskog i sovjetskog CK, 1948. godine, kada su Molotov i Staljin u svojim pismima ispovrтели taj isti spor oko Crvene armije i "uvrede" koju sam joj ja naneo.

Staljin je s upadljivom namernošću — u tome je bilo koliko šaljivosti toliko i zloće, podraživao Tita. On je to činio najčešće na taj način što je nepovoljno govorio o jugoslovenskoj, a laskavo o bugarskoj armiji. U tek proteklej zimi jugoslovenske jedinice, prvi put u ozbiljnijim frontalnim borbama i s ljudstvom tek mobilisanim, trpele su neusphe i Staljin, očevidno dobro obavešten iskorišćavao je to, podvlačeći: Bugarska armija je bolja od jugoslovenske. Kod Bugara je bilo slabosti i neprijatelja u armiji. Ali oni su postreljali par desetaka — i sad je sve u redu. Bugarska armija je vrlo dobra — uvežbana i disciplinovana. A vaša, jugoslovenska — to su još uvek partizani, nesposobni za ozbiljnu frontalnu borbu. Jedan nemački puk je zimus razjurio — vašu diviziju! Puk — diviziju!

Malo zatim, Staljin je predložio da se ispije za jugoslovensku armiju, a ne zaboravljajući da pri tome doda: No koja će se dobro tući i u ravnici!

Tito se suzdržavao od reagovanja na Staljinove primedbe. Kada bi Staljin napravio neku duhovitu dosetku na naš račun, Tito je, sa suzdržanim osmehom, čutke pogledivao u mene i ja sam njegov pogled dočekivao sa solidarnošću i simpatijama. Ali kada je Staljin rekao da je bugarska armija bolja od jugoslovenske, Tito nije otrpeo nego je uzviknuo da će jugoslovenska armija ubrzo ukloniti slabosti.

U odnosu između Staljina i Tita osećalo se nešto posebno, nedorečeno — kao da su njih dvojica imali što-šta da zamere jedan drugom, ali se svaki iz svojih obzira od toga uzdržava. Staljin je pazio da ničim ne povredi lično Tita, ali istovremeno je onako usput zakerao protivu prilika u Jugoslaviji. Tito se, pak, odnosio prema Staljinu s poštovanjem, kao prema starijem, ali se, istovremeno, osećao otpor, naročito prema Staljinovim zamerama na jugoslovenske prilike.

Tito je u jednom trenutku istakao da ima novih pojava u socijalizmu i da se socijalizam sada probija i na drukčije načine nego u prošlosti, što je Staljinu pružilo priliku da izjavi: Danas je socijalizam moguć i pod engleskom monarhijom. Revolucija nije više svuda nužna. Tu skoro je bila kod mene delegacija britanskih laburista i mi smo razgovarali baš o tome. Da, ima mnogo novoga. Da, čak i s engleskim kraljem moguć je socijalizam.

Kao što se zna, Staljin nikada nije javno zauzeo slično gledište. Britanski laburisti su uskoro dobili većinu na izborima i nacionalizovali više od 20% industrijske proizvodnje. Pa ipak, Staljin nije nikada priznao te mere za socijalističke, niti laburistima da su socijalisti. Ja držim da on to nije učinio u prvom redu zbog neslaganja i sukobljavanja s laburističkom vladom u spoljnoj politici.

Ja sam, u toku razgovora o tome, ubacio da u Jugoslaviji postoji u suštini sovjetska vlast — Komunistička partija ima sve ključne pozicije i ne postoji nikakva ozbiljna opoziciona partija. Ali Staljin se nije s tim složio: Ne, kod vas nije sovjetska vlast — kod vas je nešto između Francuske de Gola i Sovjetskog Saveza.

Tito je ubacio da se u Jugoslaviji radi o nečem novom. No diskusija je ostala nezavršena.

Ja se nisam u sebi složio sa Staljinovim gledanjem, a nisam držao ni da sam se razlikovao od Tita.

Staljin je izložio i svoje gledanje na bitno svojstvo rata koji se vodi: U ovom ratu nije kao u prošlom, nego — ko zauzme teritoriju nameće i svoj socijalni sistem. Svak nameće svoj sistem tamo gde dospe njegova armija. Drukčije ne može ni da bude.

On je bez dužih obrazlaganja istakao i smisao svoje panslaviističke politike: Ako Slaveni budu udruženi i solidarni — niko, ubuduće, neće ni prstom maći. Ni prstom! — ponavljao je, pooštravajući svoju misao sečenjem vazduha kažiprstom.

Neko je izrazio sumnju da će se Nemci oporaviti u toku pedesetak godina. Ali Staljin je bio drukčijeg mišljenja: Ne, oporaviće se oni, i to veoma brzo. To je visoko razvijena industrijska zemlja, s veoma kvalifikovanom i brojnom radničkom klasom i tehničkom inteligencijom — posle dvanaest, petnaest godina ponovo će oni biti na nogama. I zbog toga je važno jedinstvo Slovena. A i inače, bude li postojalo jedinstvo Slovena — niko prstom neće maći.

U jednom trenutku je ustao, popridigao pantalone, kao da se sprema na hrvanje ili pesničenje, i skoro u zanosu uzviknuo: Rat će uskoro biti gotov — oporavićemo se za petnaestak-dva-deset godina, pa opet nanovo.

Bilo je nečeg stravičnog u njegovim rečima: jedan strašni rat je još trajao. Ali je i imponirala njegova svesnost puteva kojima mora ići: neizbežnosti koje očekuju svet u komu živi i pokret kome je stajao na čelu.

Sve drugo što se reklo te večeri jedva ako je vredelo upamtiti — mnogo se jelo i još više pilo i dizale bezbrojne i besmislene zdravice.

Molotov je ispričao kako je Staljin pecnuo Čerčila: podigao Staljin zdravicu za obavješajce i obavješajnu službu, praveći time aluzije na Čerčilove neuspehe na Galipolju, u Prvom svjetskom ratu, kojima je razlog bio i u nedovoljnoj obavještenosti Britanaca. A ne bez uživanja je naveo i Čerčilovu bizarnu duhovitost: Čerčil je u Moskvi, uz dobru kapljicu, izjavio da on zasluhuje najviši orden i najviše priznanja Crvene armije, jer da je svojedobnom intervencijom u Arhangelsku ovu naučio da se dobro tuče. Uopšte se moglo primetiti da je Čerčil ostavio na sovjetske vodje, iako ga nisu voleli, veoma snažan utisak — dalekovid i opasan “buržoaski državnik”.

Vraćajući se u svoju vilu, Tito, koji takodje nije podnosio veće količine alkohola, primećuje u automobilu: Ne znam koji je djavo ovim Rusima te toliko piju — prosto neka dekadencija! Ja se dabome slažem s njim, uzalud i ko zna po koji put pokušavajući da nadjem objašnjenje zbog čega vrhovi sovjetskog društva tako očajnički i smišljeno piju.

Vraćajući se u grad od vile u kojoj je Tito bi smešten, u meni se slaže saznanje iz te noći, u kojoj se ništa značajno nije dogodilo: spornih pitanja nema, ali kao da smo udaljeniji nego što smo bili — sve što je bilo sporno rešeno je zbog političkih razloga, kao neizbežnost u odnosima nezavisnih država.

Proveli smo jedno veče i kod Dimitrova — da bi nečim bilo ispunjeno, on je pozvao i dva-tri sovjetska pozorišna umetnika, koji su istupili s kratkim ulogama.

Pričalo se dakako o budućem ujedinjenju Bugarske i Jugoslavije, ali i to veoma uopšteno i ne dugo. Tito i Dimitrov su izmenjivali kominternovske uspomene. Sve u svemu, to je pre bio jedan prijateljski nego politički susret.

Dimitrov je tada bio i usamljen, jer je sva bugarska emigracija već odavno bila u Bugarskoj — u stopu za Crvenom armijom.

Kod Dimitrova se osećao umor i bezvoljnost, a mi smo im bar delom znali uzroke, iako se o tome nije govorilo: iako je Bugarska bila oslobođena, Staljin nije dopuštao povratak Dimitrovu, izgovarajući se da za to još nije vreme, jer bi zapadne države njegov povratak shvatile kao otvoren kurs na uspostavu komunizma u Bugarskoj — kao da taj kurs i bez toga nije bio očevidan! O tome je bilo govora i na večeri kod Staljina. Namignuvši neodređeno, Staljin je rekao: Nije još vreme za Dimitrova u Bugarskoj — njemu je dobro i ovde.

I mada se ničim to nije dalo dokazati, ipak se i tada slutilo: Staljin sprečava povratak Dimitrova dok sam ne uredi stvari u Bugarskoj!

Te naše sumnje nisu se kod nas još bile probile kao uverenje u sovjetsku hegemoniju, mada se i to slutilo, nego kao

mirenje od nevolje sa Staljinovim tobožnjim bojaznima da bi Dimitrov mogao u Bugarskoj prebrzo gurnuti odnose ulevo.

Ali i to je bilo značajno i dovoljno — za početak.

Izazivalo je niz pitanja: Staljin jeste genije, ali ni Dimitrov nije mačji kašalj — otkud Staljin zna bolje od Dimitrova šta treba u Bugarskoj? Zar zadržavanje Dimitrova u Moskvi mimo njegove volje ne potkopava njegov ugled među bugarskim komunistima i u bugarskom narodu? I uopšte, čemu ta složena igra oko njegovog povratka, o kojoj Rusi nikom, pa ni samom Dimitrovu, ne polažu računa?

U politici više no u čem drugom sve i počinje kao moralno zgražanje i kao sumnja u dobre namere.

6.

Vratili smo se preko Kijeva i po želji našoj i sovjetske vlade zadržali dva-tri dana u poseti ukrajinskoj vladi.

Sekretar ukrajinske partije i predsednik vlade bio je N. S. Hruščov, a njegov komesar spoljnih poslova Manuiljiskij. Oni su nas i dočekali i s njima smo bili sva tri dana.

Tada, 1945. godine, još je trajao rat i bilo je dopušteno da se izražavaju skromne želje — iznosili su ih i Hruščov i Manuiljiskij — kako bi Ukrajina mogla uspostaviti diplomatske odnose s “narodnim demokratijama”.

No i od toga nije bilo ništa — Staljin je uskoro u samim “narodnim demokratijama” naišao na otpore, tako da mu ni na kraj pameti nije bilo da jača neku ukrajinsku posebnost. A leporeki, živahni starčić Manuiljiskij — ministar bez ministarstva, držao je dve-tri godine govorancije u Ujedinjenim nacijama, da jednog dana nestane i odatle potone u anonimnu masu žrtava Staljinove ili nečije druge zle volje.

Sasvim drukčija je bila sudbina Hruščova. Ali nju, u tom trenutku, niko nije mogao da nasluti.

On je već tada — od 1939. godine, bio u najužem političkom vodjstvu, mada se nije smatralo da je Staljinu tako blizak kao Molotov ili Maljenkov, pa čak ni kao Kaganovič. U sovjetskim vrhovima je važio za veoma okretnog praktičara, s velikim smislom za ekonomske i organizacione poslove — nepoznat kao pisac ili govornik. Na vodeći položaj u Ukrajini došao je posle čistki sredinom tridesetih godina, ali meni nije poznat — a tada me nije ni zanimao — njegov udeo u njima. No zna se kako se uspinjalo u Staljinovoj Rusiji: svakako odlučnošću i snalažljivošću u krvavim “antikulačkim” i “antipartijskim” kampanjama. Pogotovu bi to trebalo da važi za

Ukrajinu, gde je — pomenutim “smrtnim grehovima” dodavan i “nacionalizam”.

Hruščovljeva karijera, mada se uspeo još relativno mlad, nije imala ničeg iznenadjujućeg za sovjetske prilike: kao radnik je prolazio škole, političke i druge, i peo se uz partijske lestvice odanošću, okretnošću i inteligencijom. Pripadao je, kao i većina vodjstva, novoj poslerevolucionarnoj — staljinskoj generaciji partijskih i sovjetskih funkcionera. Rat ga je zatekao na najvišem položaju u Ukrajini. Ali kako je Crvena armija morala da se povuče iz Ukrajine, on je dobio u njoj visoku, ali ne najvišu političku funkciju — još uvek je bio u uniformi general-lajtnanta, da se, po isterivanju Nemaca, opet vrati za šefa partije i vlade u Kijevu.

Načuli smo da on po rodjenju nije bio Ukrajinac, nego Rus. Ali o tome se čutalo, a i on sam je izbegavao da to pominje, jer je bilo nezgodno da Ukrajina nema čak ni predsednika vlade Ukrajinca! Bilo je zaista neobično i za nas komuniste, kadre da opravdamo i objasnimo sve što bi moglo pomutiti idealnu sliku o nama samima, da među Ukrajinacima, naciji brojnoj kao francuska i u ponečem kulturnijoj od ruske, nema ličnosti koja bi mogla biti predsednik vlade.

Nije se moglo sakriti ni od nas da su Ukrajinci mahom napuštali Crvenu armiju ukoliko su Nemci prodirali u njihove krajeve — po isterivanju Nemaca mobilisano je u Crvenu armiju oko 2.5 miliona Ukrajinaca. I mada su protivu ukrajinskih nacionalista još vodjene manje operacije — jedna od njihovih žrtava je bio i daroviti sovjetski general Vatutin, mi ipak nismo mogli sasvim primiti objašnjenje da je takvo stanje u Ukrajini isključivo posledica žilavosti ukrajinskog buržoaskog nacionalizma. Nametalo se pitanje: A otkud taj nacionalizam ako su nacije u SSSR zaista ravnopravne?

Zbunjivalo je i zapanjivalo upadljivo rusificiranje javnog života — u pozorištu se govorilo ruski, a bilo je i dnevnih novina na ruskom.

Ali od nas je bila daleko svaka namera da u tome ili čemu bilo drugom okrivljujemo predusretljivog domaćina N. S. Hruščova koji je, kao dobar komunista, mogao jedino vršiti naloge svoje partije, lenjinskog CK i svog vodje i učitelja J. V. Staljina.

Svi sovjetski vodji odlikovali su se velikom praktičnošću, a u komunističkom krugu mahom i neposrednošću — N. S. Hruščov se i u jednom i u drugom isticao između sviju njih.

Ni onda, a ni sada — posle pažljivog čitanja njegovih govora na kongresima, ja nisam imao utisak da njegova znanja prelaze okvire klasične ruske književnosti i ruske istorije, a njegov teorijski nivo onaj iz srednjih partijskih škola. Ali pored

tog spoljnog i iz kurseva pokupljenog znanja, mnogo je značajnije ono koje je on stekao kao samouk, neprestanim radom na sebi, a još više iskustvom iz žive i svestrane prakse. Količinu i vrstu tog znanja je nemoguće odrediti, jer zapanjuje koliko njegovo znanje neke retke pojedinosti, toliko i neznanje nekih elementarnih istina. Njegova memorija je izvrсна, a njegova sposobnost izražavanja živa i plastična.

Za razliku od drugih sovjetskih vodja, on je ispoljavao neobuzdanu govornost, i mada je kao i oni rado upotrebljavao narodske poslovice i uzrečice — to je tada bio kao neki stil i dokaz povezanosti s narodom, kod njega su one imale manje izveštačenosti zbog njegovog i inače priprostog i nena-meštenog držanja i načina govora.

I on je imao smisla za humor. Ali za razliku od Staljino-vog, čiji je humor bio pretežno intelektualan, a kao takav trap-pav i ciničan, Hruščovljevi humor je tipično narodski, pa samim tim u mnogome skoro prostački, ali i živ i neiscrpan. Sada, nalazaći se na najvišim visinama vlasti i pod pogledima celog sveta, primećuje se da on pazi na pozu i izražavanje, ali u osnovi je ostao neizmenjiv i ispod sadašnjeg šefa sovjetske države i partije nije teško otkriti čoveka iz narodnih nizina. Ali treba dodati da on trpi manje no ijedan komunistički samouk i nedouk od osećanja manje vrednosti, odnosno manje oseća potrebu da lična neznanja i nemoći prikrije spoljnim sjajem i opštim mestima — opšta mesta kojima on obiluje izraz su stvarnog neznanja ili nabubanih marksističkih shema, ali izlagana ubedjeno i otvoreno. Jezik i način kojima se on izražava shvata širi krug od onog kojim je govorio Staljin, mada se i on obraća istoj — partijskoj publici.

U ne baš novoj, a još manje uglancanoj generalskoj uniformi, on je bio jedini od sovjetskih vodja koji je zavirivao u sitnice — u svakodnevnicu redova-komunista i građana. Da se razumemo: on to nije činio s namerom da izmeni osnove, nego da učvrsti — da usavrši postojeće odnose. Ali je zavirivao i popravljao, dok su drugi naredjivali iz kancelarija i primali izveštaje.

Niko od sovjetskih vodja nije odlazio u kolhoze, ili ako slučajno i jeste — radi gozbe i parade. Hruščov nas je pratio u kolhoz i, ne sumnjajući ni krajičkom pameti u ispravnost samog sistema, kucao se s kolhoznicima ogromnim čašicama votke, ali istovremeno je obišao toplotne leje, zavirio u svinjac i otpočeo da pretresa praktične probleme. Vraćajući se u Kijev, usput se svakičas vraćao na nedovršenu raspru i otvoreno iznosio nedostatke.

Izvanredno praktični smisao njegov mogli smo u širokim razmerama osetiti na sednici privrednih resora ukrajinske vlade — njegovi komesari su, nasuprot jugoslovenskim ministrima,

odlično poznavali probleme i, što je još važnije, realno ocenjivali mogućnosti.

Onizak, tust, ogojan, ali živ i okretan, on je bio odvaljen od komada. Skoro je proždirao znatne količine hrane — kao da je štedeo svoju veštačku čeličnu čeljust. Ali dok sam kod Staljina i u njegovoj okolini imao utisak gurmanstva, da ne kažem kulta jela, učinilo mi se da je Hruščovu skoro svejedno šta jede i da mu je važno da se dobro najede, kao svakom ko se premerio radom, dakako ako za to ima mogućnosti. I njegova trpeza je bila bogata — državna ali bezlična. Hruščov nije gurman, iako ne jede manje, a pije čak i više od Staljina.

On je veoma snažne vitalnosti i, kao svi praktičari, velike moći prilagodjavanja. Ne čini mi se da bi se baš mnogo žacao u izboru sredstava, ako bi mu ona pružila praktične koristi. Ali kao svi demagozi iz naroda, koji često i sami poveruju u ono što govore, lako bi se i odrekao nepraktičnih sredstava, gotov da to opravda moralnim razlozima i najvišim idealima. On rado navodi poslovicu: Kad je tuča — batina se ne bira. Ona mu dobro dodje da opravda batinu kad tuče i nema.

Sve ovo što sam rekao nije ni blizu onome što bi danas trebalo reći o Hruščovu. Ali ja ovde svodim svoje negdašnje utiske, a tek neznatno i usput današnja svoja razmišljanja.

Ja nisam tada primetio nikakvo Hruščovljevo negodovanje prema Staljinu ili Molotovu. Ukoliko je bilo reči o Staljinu, odnosio se prema njemu s poštovanjem i s podvlačenjem bliskosti. Ispričao je i kako mu je Staljin u noći uoči nemačkog napada telefonom iz Moskve javio da budu na oprezi, jer da ima podatke da bi Nemci mogli koliko sutra — 22. juna, da otpočnu operacije. Ja ovo navodim kao podatak, a ne da bih pobijao Hruščovljeve optužbe protivu Staljina zbog iznenadnosti nemačkog napada — ta iznenadnost je posledica pogrešne Staljinove političke ocene.

Ipak se u Kijevu osećala svežina — kroz neobuzdanost i praktičnost Hruščovljevu, kroz razdraganost Manuiljiskog, kroz lepotu samog grada koji je, svojim neometanim horizontima i svojim bregovima nad ogromnom mutnom rekom, podsećao na Beograd.

Ali ako je Hruščov ostavljao utisak čvrstine, samopouzdanja i realizma, a Kijev osmišljene i negovane lepote, Ukrajina je ostala u mom sećanju kao obezličenje, umor i bezizglednost.

Ukoliko sam prodirao u sovjetsku stvarnost — sumnje su se množile. Postajalo je sve bezizglednije izmirenje te stvarnosti i moje — ljudske savesti.

RAZOČARANJA

1.

Do trećeg mog susreta sa Staljinom došlo je početkom 1948. godine. To je bio i najznačajniji susret, jer se dogodio uoči sukoba izmedju sovjetskog i jugoslovenskog vodjstva.

Njemu su prethodili značajni događaji i menjanja u jugoslovensko-sovjetskim odnosima.

Odnosi izmedju Sovjetskog Saveza i Zapada su već bili dobili konture hladnog rata i dvaju blokova.

Ključni događaji su u tome, po mom mišljenju, bili sovjetsko odbijanje Maršalovog plana, građanski rat u Grčkoj podržavan od istočnovevropskih zemalja i stvaranje Informacionog biroa nekih komunističkih partija — Kominforma.

Jugoslavija i Sovjetski Savez bili su jedine dve istočnovevropske zemlje koje su odlučno bile protivu Maršalovog plana — prva pretežno iz revolucionarnog dogmatizma, a druga iz straha da bi američka ekonomska pomoć mogla uzdrmati vojnički tek osvojenu imperiju.

Ja sam se, kao jugoslovenski delegat na kongresu Komunističke partije Francuske u Strasburgu, našao u Parizu baš u vreme većanja Molotova s predstavnicima zapadnih država oko Maršalovog plana. Molotov me primio u sovjetskoj ambasadi i mi smo se slagali u bojkotovanju Maršalovog plana, a i u kritici francuske partije i njene t.zv. nacionalne linije. Molotov se naročito interesovao za moje utiske s Kongresa, a o časopisu *Nova demokratija*, koji je uređivao *Duclos* i koji je trebalo da izražava jedinstvo pogleda komunističkih partija, izrazio se: To nije ono što je trebalo i što treba učiniti.

inače se Molotov u pogledu Maršalovog plana kolebao da bi možda trebalo pristati na saziv konferencije, na kojoj bi učestvovala i istočne zemlje, ali jedino iz propagandnih razloga s ciljem da se iskoristi tribina i u pogodnom momentu konferencija napusti. Ja nisam bio oduševljen ni tom varijantom, mada ne bih bio ni protivu nje da su Rusi insistirali — takav je bio i stav vlade moje zemlje. Ali Molotov je dobio poruku Politbira iz Moskve da ni na to ne pristane.

Odmah po mom povratku u Beograd trebalo je da se u Moskvi održi konferencija istočnoevropskih zemalja radi zauzimanja stava o Maršalovom planu. Ja sam bio odredjen da zastupam Jugoslaviju. Prava svrha konferencije trebalo je da bude kolektivni pritisak na Čehoslovačku, čija vlada nije bila protivu učešća u Maršalovom planu. Sovjetski avion je već čekao na beogradskom aerodromu, ali ja nisam njime sutradan poleteo, jer je iz Moskve došla depeša da za konferenciju nema potrebe — čehoslovačka vlada je odstupila od prvobitnog stava.

Isto to podudaranje sa sovjetskom vladom iz pobuda drukčijih od njenih ispoljilo se i u stvaranju Kominforma. Ideja da treba stvoriti neki organ koji bi omogućavao koordinaciju i izmenu mišljenja izmedju komunističkih partija, pretresana je već 1946. godine — o tome su razgovarali Staljin, Tito i Dimitrov u leto iste godine. Ali je njeno ostvarivanje odgadano iz svakojakih razloga, a svakako ponajvećma zbog toga što je od ocene sovjetskih vođa zavisilo kada će za to sazreti pravi trenutak. On je nastupio u jesen 1947. godine i svakako je u vezi sa sovjetskim odbijanjem Maršalovog plana i učvršćivanjem sovjetske dominacije u Istočnoj Evropi.

Na osnivačkom sastanku — u zapadnoj Poljskoj, odnosno na bivšoj nemačkoj teritoriji, jedine dve delegacije koje su bile odlučno za Kominform bile su jugoslovenska i sovjetska. Gomulka je bio protivan, oprezno, ali nedvosmisleno se zalažući za "poljski put u socijalizam".

U vezi s tim, kao kuriozitet bih naveo i to da je Staljin izmislio naziv organa Kominforma *Za čvrsti mir — za narodnu demokratiju*, motivišući to time da će zapadna propaganda morati da ponavlja te parole kadgod bude citirala nešto iz njega. Ali Staljinovo očekivanje se nije obistinilo: zbog dužine i prozirne propagandnosti, kao u inat najčešće je upotrebljavan izraz "organ Kominforma". Staljin je konačno odlučio i gde će biti sedište Kominforma. Naime, delegati su se bili složili da bude u Pragu. Češki predstavnik Slanski je uveče odjurio autom u Prag da bi o tome konsultovao Gotvalda. Ali prekonoc su Ždanov i Maljenkov razgovarali sa Staljinom — bez direktne telefonske veze s Moskvom nije se moglo ni u tom zabačenom i dalekom pansionu, i mada je Gotvald nevoljno dao privolu, Staljin je odredio da sedište bude u Beogradu.

Pomenuti dvojni proces odvijao se i u dubinama jugoslovensko-sovjetskih odnosa: naizgled potpuna politička, a pogotovu ideološka saglasnost, a u stvarnosti različite prakse i ocene.

Kada je jedna šira delegacija najužeg jugoslovenskog vodstva — Tito, Ranković, Kidrič, Nešković, boravila u Moskvi u leto 1946. godine, odnosi izmedju dvaju vodjstava su dobili više nego srdačan vid. Staljin je grlio Tita, navešćivao mu evropsku ulogu, upadljivo potcenjujući Bugare i Dimitrova. Ali

uskoro posle toga je došlo do natezanja i nesaglasnosti oko mešovitih društava.

Bez prestanka su tekla podzemna trvenja.

Nevidljiva za nekomunistički svet, ona su izbijala u zatvorenim partijskim vrhovima zbog vrbovanja za sovjetsku obaveštajnu službu, naročito bezobzirnog prema državnom i partijskom aparatu, a takodje i u idejnoj sferi, naročito zbog sovjetskog potcenjivanja jugoslovenske revolucije. Sovjetski predstavnici su s upadljivom mučninom gutali jugoslovensko isticanje Tita pored Staljina, a naročito su bili osetljivi na samostalno povezivanje Jugoslavije s drugim istočnoevropskim zemljama i na porast njenog ugleda u njima.

Trvenja su brzo prenetu u ekonomske odnose, pogotovu kad je Jugoslovenima postalo očevidno da u izvršenju petogodišnjeg plana ne mogu da računaju na sovjetsku pomoć iznad uobičajenih trgovinskih odnosa. Osetivši otpor, Staljin je isticao da mešovita društva nisu dobra za prijateljske i savezničke zemlje i obećavao svaku pomoć, ali su istovremeno njegovi trgovci iskorišćavali ekonomske prednosti nastale iz zaoštrenosti jugoslovensko-zapadnih odnosa i iz jugoslovenskih iluzija u SSSR kao državu nesebičnu i nehegemonističku.

Jugoslavija je, pored Albanije, bila jedina istočnoevropska zemlja koja se oslobodila nacističke najezde i istovremeno izvršila unutarnju revoluciju bez presudnije pomoći Crvene armije. Socijalni preobražaji bili su u noj otišli najdalje, a ona se istovremeno nalazila na najisturenijoj tački sovjetskog istočnog bloka u nastajanju. U Grčkoj se vodio građanski rat — Jugoslavija je bila optužena pred Ujedinjenim nacijama da ga materijalno pomaže i inspiriše i njeni odnosi sa Zapadom, a posebno sa SAD, bili su zategnuti do pucanja.

Kad se osvrnem unazad, meni izgleda da je sovjetska vlada ne samo dobrohotno gledala na zaoštavanje ovih odnosa, nego ih i podjarivala, pazeći dakako da to ne predje okvire njenih interesa i mogućnosti. Molotov je u Parizu skoro grlio Kardelja zbog obaranja dvaju američkih aviona u Jugoslaviji, ali mu je istovremeno skrenuo pažnju da ne bude oboren i treći. Sovjetska vlada se nije neposredno angažovala oko ustanka u Grčkoj, skoro ostavljajući Jugoslaviju samu na optuženičkoj klupi OUN, ali nije ni preduzimala ništa odlučno da dodje do smirivanja — sve dok to Staljinu nije bilo u interesu.

Tako je i odredjivanje Beograda za sedište Kominforma bilo naizgled priznanje jugoslovenskoj revoluciji — a u pozadini toga je stajala potajna sovjetska zamisao da jugoslovensko vodjstvo uspava revolucionarnim samozadovoljstvom i Jugoslaviju podredi tobožnjoj međunarodnoj komunističkoj solidarnosti — ustvari hegemoniji sovjetske države, odnosno nezajživim prohtevima sovjetske političke i druge birokratije.

Već je vreme da se nešto kaže i o Staljinovom odnosu prema revolucijama, a samim tim i prema jugoslovenskoj revoluciji.

Zbog odustajanja Moskve, mahom u odlučnim trenucima, od podrške kineskoj, španskoj, pa u mnogočem i jugoslovenskoj revoluciji, ne bez razloga je prevladalo mišljenje da je Staljin uopšte bio protivu revolucija. Međutim, ovo nije sasvim tačno. On je to bio samo uslovno, tj. u meri u kojoj je revolucija izlazila iz okvira interesa sovjetske države. On je nagon-ski osećao da stvaranje revolucionarnih centara izvan Moskve može ovaj ugroziti monopol u svetskom komunizmu — tako se zaista i dogodilo. Zbog toga je on revolucije pomagao jedino do određenog stupnja — donde dok ih je mogao kontrolisati, uvek spreman da ih ostavi na cedilu kada bi mu se izmakle iz ruku, a držim da ni danas nema u tome bitnih promena u politici sovjetske vlade.

Čovek koji je u vlastitoj zemlji sve aktivnosti podredio svojim gledanjima i svojoj ličnosti, Staljin nije drukčije mogao da postupa ni napolju. Poistovetivši unutra progres i slobodu s interesima i privilegijama jedne političke stranke, on nije ni spolja mogao da istupa drukčije nego kao hegemonista. Kao i svak, sveo se na svoje delo. On sam je postao rob despotizma, i birokratije, skučenosti i sivila koje je svoj zemlji nametnuo.

Jer zaista je tačno da niko ne može uzeti slobodu drugome a da vlastitu ne izgubi.

2.

Povod mom odlasku u Moskvu bio je nepodudaranje politika Jugoslavije i SSSR prema Albaniji.

Krajem decembra 1947. godine došla je iz Moskve depeša u kojoj je Staljin zahtevao da dodjem ja ili neko drugi iz jugoslovenskog Centralnog komiteta, radi usaglašavanja politike dveju vlada prema Albaniji.

Ta neusaglašenost se osećala u raznim vidovima, a vidnije se ispoljila posle samoubistva Spiru Naku-a, člana albanskog Centralnog komiteta.

Povezivanje Jugoslavije i Albanije odvijalo se u svim oblastima. Jugoslavija je u sve većem broju slala u Albaniju stručnjake svake vrste. Ona je isporučivala Albaniji hranu, mada je i sama oskudevala. Počelo je i stvaranje mešovitih društava. Obe vlade su u principu stajale na tome da Albanija treba da se ujedini s Jugoslavijom, čime bi bilo rešeno i pitanje albanske nacionalne manjine u Jugoslaviji.

Uslovi, koje je jugoslovenska vlada davala albanskoj, bili su za ovu daleko povoljniji i pravedniji nego oni koje je, na

primer, sovjetska pružala jugoslovenskoj. Ali izgleda da problem nije bio u stepenu pravednosti, nego u samoj vrsti tih odnosa — deo albanskog vodjstva je intimno i potajno bio protivu njih.

Spiru Naku, sitan, slabašan, veoma senzibilan i fine inteligencije, u to vreme je vodio ekonomske poslove albanske vlade i prvi se otvoreno pobunio protivu Jugoslavije, zahtevajući da se Albanija samostalno razvija. Njegov stav nije naišao na oštru reakciju jedino iz Jugoslavije, nego istovremeno i u albanskom Centralnom komitetu. Naročito odlučno je protivu njega ustao Koči Džodže, albanski ministar unutrašnjih poslova, koji je kasnije streljan pod optužbom da je bio naklonjen Jugoslaviji. Radnik s juga Albanije, stari revolucioner, Džodže je uživao ugled najstabilnijeg partijca, uprkos tome što je Enver Hodža bio generalni sekretar partije i predsednik vlade — ličnost nesumnjivo obrazovanija i daleko okretnija. I Hodža se priklonio kritici protiv Naku-a, mada je njegova stvarna pozicija ostala nejasna. Našav se usamljenim i pod optužbom zbog šovinizma, a verovatno i pred isključenjem iz partije, nesrećni Naku se ubio, otpočevši svojom smrću, a da to ni sam nije slutio, zaoštavanje jugoslovensko-albanskih odnosa.

Afera je dakako pred javnošću zataškavana — kasnije, posle otvorenog sukoba s Jugoslavijom u 1948. godini, Enver Hodža je Naku-a uzdigao na pijedestal nacionalnog heroja. Ali u vrhovima obeju zemalja afera je ostavila mučan utisak koji nisu mogla da izglade objašnjenja o Naku-ovoj malodušnosti, malogradjanštini i sličnom, kojih uvek ima na pretek u komunističkom arsenalu shema.

Sovjetska vlada je bila odlično obavještena kako o stvarnim uzrocima Nakuove smrti, a tako i o čitavoj aktivnosti Jugoslavije u Albaniji. Njena misija u Tirani bivala je sve brojnija. A i inače, odnosi između triju vlada — sovjetske, albanske i jugoslovenske, bili su takvi da ove dve poslednje nisu svoje odnose naročito krile pred prvom, mada treba reći i da jugoslovenska vlada nije konsultovala sovjetsku o pojedinostima svoje politike.

Sovjetski predstavnici činili su sve češće zamerke na pojedine jugoslovenske mere u Albaniji, a primećena je i sve veća bliskost između grupe oko Hodže i sovjetske misije. Tek-tek pa bi izbijale na videlo zamerke ovog ili onog sovjetskog predstavnika: Zbog čega Jugosloveni prave s Albancima mešovita društva, kad ih u svojoj zemlji odbijaju sa SSSR? Zbog čega šalju svoje instruktore u albansku armiju, mada imaju sovjetske u svojoj? Otkud Jugosloveni mogu biti stručnjaci za izgradnju Albanije, kad i sami traže stručnjake sa strane? Otkud sad najednom Jugoslavija, i sama siromašna i nerazvijena, da razvija Albaniju?

Uz ta mimoilaženja između sovjetske i jugoslovenske vlade, sve je upadljivija bila tendencija Moskve da zauzme mesto Jugoslavije u Albaniji, što je Jugoslovenima izgledalo krajnje nepravedno, obzirom da nije bio SSSR taj koji treba da se ujedini s Albanijom, a niti je s ovom bio u neposrednom susedstvu. Istovremeno bivalo je sve upadljivije okretanje albanskih vrhova ka Sovjetskom Savezu, što se sve življe ispoljavalo i u njihovoj propagandi.

Poziv sovjetske vlade za uklanjanje nesuglasica oko Albanije obručke je prihvaćen u Beogradu, mada je i dandani ostalo nejasno zbog čega je Staljin naglasio da bi želeo da baš ja dodjem u Moskvu.

Meni izgleda da su njega navela na to dva razloga.

Ja sam svakako na njega ostavio utisak naglog i otvorenog čoveka — držim da sam za takvog važio i među jugoslovenskim komunistima. Kao takav, bio sam pogodan za otvorenu diskusiju o jednom složenom i veoma osetljivom pitanju.

Ali ja držim da je on imao nameru i da me pridobije za cepanje i podređivanje jugoslovenskog Centralnog komiteta. On je već imao na svojoj strani Hebranga i Žujovića. Ali Hebrang je već bio izbačen iz Centralnog komiteta i stavljen pod tajnu istragu zbog nerasvetljenog držanja u policiji. Žujović je bio istaknuta ličnost, ali ni on, mada član Centralnog komiteta, nije pripadao najužoj grupi koja se u toku borbe za jedinstvo partije i u samoj revoluciji sazdala oko Tita. Staljin me je već prilikom Titovog boravka u Moskvi 1946. godine, kad mu je ovaj rekao da patim od glavobolja, pozvao da dodjem na odmor kod njega na Krim. Ali ja nisam pošao, ponajvećma zbog toga što Staljinov poziv nije ponovljen preko ambasade, pa sam ga shvatio kao ljubaznost, slučajnu kad je došla reč o meni.

Tako sam ja krenuo za Moskvu — ako se dobro sećam 8. januara 1948. godine, a svakako ne daleko od tog datuma, s dvostrukim osećanjem: polaskan što je Staljin baš mene pozvao, ali i s dalekim, neizrečenim sumnjama da to nije ni slučajno ni sa sasvim čistim namerama prema Titu i jugoslovenskom Centralnom komitetu.

Nikakvih posebnih naloga i uputstava nisam dobio u Beogradu. Obzirom da sam bio član najužeg vodjstva i u toku albansko-jugoslovenskih odnosa — već je bio izgrađen stav da sovjetski predstavnici ne bi trebalo da već naglašeni kurs oko ujedinjenja Jugoslavije i Albanije ometaju netaktičnostima ili nekom svojom drukčijom linijom — nikakva uputstva nisu mi ni bila potrebna.

Dobru priliku iskoristili su i predstavnici Jugoslovenske armije da zajedno sa mnom upute u Moskvu svoju delegaciju

koja je trebalo da izloži zahteve za naoružanjem i izgradnjom vojne industrije. U toj delegaciji su bili tadašnji načelnik generalštaba Koča Popović i šef jugoslovenske vojne industrije Miljalko Todorović. Svetozar Vukmanović-Tempo, tada načelnik političke uprave u armiji, takodje je putovao s nama, radi upoznavanja s iskustvima Crvene armije na tom polju.

U dobrom raspoloženju i još boljoj veri krenuli smo vozom za Moskvu. Ali, istovremeno, i već formiranih gledanja da Jugoslavija treba da na svoj način i pretežno svojim snagama rešava svoja pitanja.

3.

Ovakvo gledanje se već ispoljilo pre nego je i trebalo — na večeri u jugoslovenskoj ambasadi u Bukureštu, kojoj je prisustvovala Ana Pauker, rumunski ministar spoljnih poslova, i nekoliko rumunskih visokih funkcionera.

Svi Jugosloveni, sem ambasadora Golubovića, koji je kasnije emigrirao kao pristaša Moskve, manje-više otvoreno su isticali da Sovjetski Savez ne može da bude apsolutni obrazac u "izgradnji socijalizma", jer da su se prilike promenile i da su uslovi i odnosi drukčiji u pojedinim zemljama Istočne Evrope. Ja sam primetio kako Ana Pauker pažljivo čuti, ili se preko volje slaže s ponečim, nastojeći da izbegne razgovor o tim osetljivim pitanjima, dok se jedan Rumun — mislim da je to bio Bodnaroš, suprotstavlja našim gledanjima, a jedan drugi — njegovo ime sam nažalost zaboravio, dobrodušno se slaže s nama. Razgovore ovakve vrste smatrao sam nezgodnim, jer sam bio uveren da će svaka reč doći u uši Rusima i da ih oni neće umeti shvatiti drukčije nego kao "antisovjetske" — sinonim svih zala ovoga sveta. Ali, istovremeno, nisam mogao da odstupim od svog stava. Zbog toga sam nastojao da poglede ublažim, ističući zasluge SSSR i principijelni značaj sovjetskog iskustva. Ali od toga jedva ako je moglo biti vajde, jer sam i sâm isticao da svoj put treba probijati prema svojim, prema konkretnim prilikama. A ni nelagodnost nije mogla biti uklonjena: slutio sam, znao sam da sovjetski vrhovi nemaju smisla za nijanse i kompromise, pogotovu u vlastitim — komunističkim redovima.

Kriticizam naš nalazio je svuda povode, mada smo u Rumuniji bili na prolazu.

Najpre, odnosi Sovjetskog Saveza prema Rumuniji i drugim istočnoevropskim zemljama: ove zemlje držane su još uvek u stvarnoj okupaciji, a njihova bogatstva su izvlačena na sve načine, a najčešće preko mešovitih društava, u koja Rusi jedva ako su šta uložili sem nemački kapital koji su jednostavno pro-

glasili svojim ratnim plenom. Trgovina sa ovim zemljama nije obavljana kao drugde u svetu, nego na osnovu posebnih aranžmana, po kojima je sovjetska vlada kupovala po nižim, a prodavala po cenama višim od svetskih — jedino je Jugoslavija od toga bila izuzetak. Mi smo sve to znali. A slike bede i svest o nemoći, o poslušnosti rumunskih vlasti samo su mogle pooštriti naše negodovanje.

Najviše nas je vredjao nadmen stav sovjetskih predstavnika. Ja se sećam kako su nas užasnule prezrive reči sovjetskog komandanta u Jašiu: Ah, taj prljavi rumunski Jaši! I ti rumunski kačamaklije (mamaližnici)! On je ponovio i Erenburgovu i Višinskijevu krilaticu koja je ciljala na korupcije i kradje u Rumuniji: To nije narod — nego profesija!

Jaši je, pogotovu u toj blagoj zimi, zaista bio razblačena, zaparložena balkanska palanka, u kojoj je lepote — u njegovim brežuljcima, baštama i terasastom zidanju, moglo naći jedino vičnije oko. Ali mi smo znali da sovjetske palanke ne izgledaju bolje, nego čak i gore. A najvećma nas je dražio taj stav "više rase" i velikodržavne uobraženosti. Predusretljiv i pun poštovanja stav prema nama nije samo još više isticao podređenost Rumuna, nego i podjarivao našu gordost zbog nezavisnosti i našu slobodu rezonovanja.

Već smo primali kao činjenicu da su takvi odnosi i stavovi "mogućni i u socijalizmu", jer "Rusi su takvi" — zaostali, dugo izolovani od ostalog sveta, već ugašenih revolucionarnih tradicija.

Dosadjivali smo se nekoliko sati u Jašiu, pa je stigao sovjetski voz i vagon sovjetske vlade za nas, dakako sprovedjen neizbežnim kapetanom Kozovskim, kome su Jugosloveni i dalje bili specijalnost u sovjetskoj državnoj bezbednosti. Ali on je sada bio manje neposredan i manje vedar, no svakako ne jedino zbog toga što su pred njim bili ministri i generali — neka neuhvatljiva, neobjašnjiva hladna službenost probila se u odnosu između nas i sovjetskih "drugova".

Mi nismo poštedeli sarkastičnih zamerki ni vagon kojim smo putovali, a koji je to i zasluživao, uprkos komforu, odličnoj hrani i uslužnosti posluge. Smešne su nam bile ogromne mešingane kvake, starinska nacifranost dekoracija i klozet toliko visok da su s njega visile noge. Zar se baš tako mora, i zar se uopšte mora prikazivati velika država i državna sila? A što je bilo najgrotesknije u tom vagonu, pompeznom kao iz carskih dana, poslužitelj je u svom kupeu držao u kavezu kočku koja mu je čak i jaja nosila. Slabo plaćen i bedno odeven, on se vajkao: Šta ćete, drugovi, mora se čovek radnik svakićim pripomoći — velika porodica, teško se živi.

Mada se ni jugoslovenski železnički saobraćaj nije mogao pohvaliti tačnošću, ovde se niko nije sekirao zbog zakašnjenja

od nekoliko sati. Stići ćemo — jednostavno bi odgovorio neko od službenika.

Rusija kao da je potvrdjivala neizmenjivost svoje ljudske i nacionalne duše — svojim suštinama opirala se zabuktalosti industrijalizacije i svemoći administracije.

Ukrajina i Rusija, zatrane snegom do streha, još su bile ratna pustoš i strava — izgorele stanice, barake, zabradjene žene u paljenkama na raščišćavanju pruga, vrela voda (kipjaktok) i parče razanog hleba.

Jedino je Kijev i ovog puta ostavio utisak nenametljive lepote i čistoće, kulturnosti i smisla za modu i ukus, usred nemaštine i usamljenosti. I mada je noć zatvorila pogled na Dnepar i na ravnice stopljene s nebom, on je ipak podsećao na Beograd — Beograd budući, milionski i izgrađen s merom i doslednošću. Ali mi smo ostali u Kijevu kratko — do voza za Moskvu. Nijedan ukrajinski funkcioner nije nas sačekao. Uskoro smo se zaputili u noć belu od snega i mračnu od tuge — jedino je naš vagon blistao sjajem, udobnošću i izobiljem u beskrajnu razaranja i siromaštva.

4.

Tek ako je bilo prošlo nekoliko sati od našeg dolaska u Moskvu — bili smo utonuli u srdačan razgovor s jugoslovenskim ambasadorom Vladimirom Popovićem, a zazvonio je telefon na njegovom stolu: iz sovjetskog ministarstva spoljnih poslova su pitali da li sam umoran, jer bi Staljin hteo da me vidi odmah, iste večeri. Takva žurba je neuobičajena u Moskvi, u kojoj su strani komunisti uvek dugo čekali, tako je među njima kružila uzrečica: U Moskvu je lako stići, ali se iz nje teško vratiti. Razume se, čak i da sam bio umoran, oberučke bih prihvatio Staljinov poziv — svi iz delegacije sa zanosom, ali ne i bez zavidljivosti, gledali su na mene, a Koča Popović i Todorović su mi utuvljavali da ne zaboravim zbog čega su oni došli, iako sam ja svoje putovanje s njima iskoristio da se detaljno upoznam s njihovim traženjima.

Ali moje radovanje zbog skorašnjeg susreta sa Staljinom bilo je trezveno i ne sasvim čisto baš zbog te žurbe kojom je do njega došlo. Ta dvojnost me nije ostavljala čitave noći koju sam proveo s njim i s drugim sovjetskim vođjima.

Kao i obično, odveli su me oko devet časova uveče u Kremlj, u Staljinove kancelarije. Na okupu su bili Staljin, Molotov i Ždanov — ovaj poslednji je, kao što mi je bilo poznato, bio u Politbiru zadužen i za odnose sa stranim partijama.

Posle uobičajenog pozdravljanja, Staljin je odmah prešao na stvari: A vama se u Albaniji ubijaju članovi Centralnog komiteta! To je vrlo nezgodno, vrlo nezgodno.

Ja sam počeo da objašnjavam: Naku Spiru se protivio povezivanju Albanije i Jugoslavije, izolovao se u vlastitom Centralnom komitetu. Ali nisam ni dovršio, a Staljin je, za mene neočekivano, rekao: Mi nemamo nikakvih posebnih interesa u Albaniji. Mi se slažemo da Jugoslavija proguta Albaniju! — pri tome je on skupio prste desne šake i prinevši ih ustima napravio njima gest gutanja.

Mene je iznenadio, skoro zapanjio Staljinov način izražavanja i gest gutanja, ali ne znam da li mi se to i na licu videlo, jer sam nastojao da sve okrenem na šalu i shvatim kao uobičajeni Staljinov drastični i slikoviti način izražavanja. Opet sam objasnio: Ne radi se o gutanju, nego o ujedinjenju!

Ali tu je upao Molotov: Pa to i jeste gutanje!

A Staljin, opet s onim svojim gestom: Da, da, gutanje! Nego mi se s tim slažemo: vi treba da progutate Albaniju — što pre to bolje.

Čitava atmosfera je, uprkos takvom načinu izražavanja, bila srdačna i više nego prijateljska. Čak i Molotov je ono o gutanju izrekao skoro sa šaljivom ljubaznošću, ne baš čestom kod njega.

Zbližavanju i ujedinjenju s Albanijom ja sam prilazio s iskrenim i dakako revolucionarnim pobudama. Smatrao sam, kao i mnogi drugi, da bi ujedinjenje, uz zaista dobrovoljan pristanak albanskog vodjstva, bilo ne samo od neposredne koristi za Jugoslaviju i Albaniju, nego bi istovremeno okončalo tradicionalne netrpeljivosti i sukobe između Srba i Albanaca. A što je po mom mišljenju bilo od naročito značaja, to bi omogućilo priključenje znatne i kompaktne albanske manjine Albaniji kao posebnoj republici u jugoslovensko-albanskoj federaciji. Makakvo drukčije rešenje problema albanske nacionalne manjine izgledalo mi je nestvarno, obzirom da bi jednostavno predavanje jugoslovenskih teritorija naseljenih Albancima izazvalo nesavladiv otpor i u samoj jugoslovenskoj Komunističkoj partiji.

Prema Albaniji i Albancima imao sam i posebnih naklonosti koje su jedino mogle da pojačaju idealnost mojih pobuda: Albanci, naročito severni, mentalitetom i načinom života su srodni Crnogorcima iz kojih potičem, a njihova vitalnost i volja da održe svoju samobitnost nemaju mnogo premaca u ljudskoj istoriji.

I mada mi nije padalo ni na kraj pameti da odstupim od gledišta vodjstva moje zemlje i da dam za pravo Staljinu, meni su Staljinove upadice prvi put oštro nametnule dve pomisli: prva se odnosila na to da nešto nije u redu s jugoslovenskom politikom prema Albaniji, a druga da se Sovjetski Savez ujedinio s baltičkim zemljama gutajući ih — Molotovljeva primedba je direktno na to opominjala.

Obe pomisli su se spajale u jedno — u osećanje nelagodnosti.

Pomisao, da ima nečeg nejasnog i nedoslednog u jugoslovenskoj politici prema Albaniji, daleko je bila od toga da ja tu politiku priznam kao "gutanje", nego mi je sevnulo da se ona ne poklapa s voljom i željama albanskih komunista — za mene kao komunistu istovetnih s težnjama albanskog naroda. Zašto se ubio Naku — ta on nije bio toliko "malogradjanin" i "opterećen nacionalizmom", koliko je bio komunista i marksisista? A šta, ako Albanci, kao i mi Jugosloveni prema Sovjetskom Savezu, žele da imaju svoju posebnu državu? Ako se ujedinjenje ostvaruje mimo volje i iskorištavanjem albanske izolovanosti i bede — neće li ono odvesti neizgladivim sukobima i teškoćama? Izraziti i stari kao etnička posebnost, Albanci su kao nacija mladi i otud neodoljive i neizvjljene nacionalne svesti — neće li oni ujedinjenje shvatiti kao gubljenje nezavisnosti, odricanja od posebnosti?

Što se pak tiče druge pomisli — da je SSSR progutao baltičke zemlje, ja sam nju povezivao s prvom, ponavljajući, dokazujući sebi: mi Jugosloveni u ujedinjenje s Albanijom nećemo, ne smemo ići tim putem, a ne postoji ni neposredna opasnost da neka imperijalistička sila, poput Nemačke, pritisne Albaniju i iskoristi je kao bazu protivu Jugoslavije.

Ali Staljin me vratio u realnost: A šta Hodža, kakav je on po vašem mišljenju?

Ja sam izbegavao direktan i jasan odgovor, ali Staljin je izrazio baš ono mišljenje kakvo se o Hodždi bilo sazdalo u jugoslovenskom vrhu: On je malogradjanin, sklon nacionalizmu? Da, tako i mi mislimo. Izgleda da je tamo najčvršći čovek Džodze?

Ja sam potvrdio njegova potvrdna pitanja.

Staljin je završio razgovor o Albaniji, koji jedva ako je trajao desetak minuta: Između nas nema razlike. Nego Vi lično napišite Titu u ime sovjetske vlade depešu o tome i dostavite mi je koliko sutra.

Plašeci se da nisam shvatio, ja sam ga pripitao, a on je ponovio da ja treba da napišem depešu jugoslovenskoj vladi u ime sovjetske vlade.

U tom trenutku ja sam to shvatio kao znak izuzetnog poverenja prema meni, a i kao višu saglasnost s jugoslovenskom politikom prema Albaniju. Ali pišući tu depešu sutradan, javila mi se pomisao da bi ona jednog dana mogla biti iskorištena protivu vlade moje zemlje, pa sam je oprezno i veoma kratko formulisao, otrprike: Juče je u Moskvu stigao Djilas i na sastanku, koji je s njim istog dana održan, ispoljila se potpuna saglasnost između sovjetske vlade i Jugoslavije u pitanju Albanije.

Ta depeša nikada nije upućena jugoslovenskoj vladi, ali — ni iskorištena protivu nje u kasnijim sukobima između Moskve i Beograda.

Ni ostali razgovor nije trajao dugo i vrteo se dokono oko nebitnih pitanja — smeštaja Kominforma u Beogradu i njegove lista, Titovog zdravlja i sličnog.

No ja sam uhvatio zgodan momenat i postavio pitanje o preme za jugoslovensku vojsku i vojnu industriju. Istakao sam da mi često nailazimo na teškoće kod sovjetskih predstavnika, jer oni odbijaju da nam daju ovo ili ono, zaklanjajući se iza "vojne tajne". Staljin je ustao, uzviknuvši: Mi nemamo vojnih tajni prema vama. Vi ste prijateljska, socijalistička zemlja — mi vojnih tajni nemamo prema vama.

Zatim je prešao za radni sto, potražio preko telefona Bulganjina i naložio mu kratko: Ovde su Jugosloveni, jugoslovenska delegacija — treba ih saslušati odmah.

Čitav razgovor u Kremlju trajao je oko pola sata, pa smo krenuli u Staljinovu vilu na večeru.

5.

Posedali smo u Staljinov automobil, koji mi se učinio onaj isti u kakvom sam se vozio s Molotovom 1945. godine. Ždanov je seo desno od mene pozadi, a ispred nas su na pomoćnim sedištimaseli Staljin i Molotov. U toku putovanja Staljin je na pregradi ispred sebe upalio sijaličicu, ispod koje je visio džepni časovnik — bilo je blizu dvadeset i dva časa, a ja sam tik ispred sebe primetio njegova već zgurena ledja i okošt sed zatiljak s namreškanom kožom iznad krute maršalske kragne. Pomislio sam: Eto, to je jedan od najmoćnijih ljudi današnjice, a tu su i njegovi saradnici — kakva bi to senzacionalna katastrofa bila kada bi sad medju nama eksplodirala bomba i raznela nas u paramparčad! Ali to je bila pomisao trenutna i ružna, i toliko neočekivana i za mene samoga, da sam se nje užasnua i u Staljinu, s tužnom naklonošću, osetio dedicu koji se čitavog života, pa i sada, brine za uspeh i sreću sveg komunističkog roda.

Čekajući da se iskupe i ostali, Staljin, Ždanov i ja našli smo se u holu vile, kod mape sveta. Ja sam opet zagledao u okruženje Staljingrada plavom olovkom — Staljin je i ovog puta to opazio, a meni nije umaklo da je njemu prijatno moje zapažanje. Ždanov je takodje primetio ovo dogovaranje pogledima, priključio mu se i primetio: Početak Staljingradske bitke.

Ali Staljin nije ništa odgovorio.

Ako se dobro sećam, Staljin je počeo da traži gde se nalazi *Königsberg*, jer da ga treba preimenovati u Kalinjin — tek naišli smo na mesta oko Lenjingrada, koja su još iz jeka-

terinskih vremena nosila nemačka imena. Staljinu je to zapalo za oko i obratio se kratko Ždanovu: Preimenovati — besmisleno je što još i danas ta mesta nose nemačka imena! — na šta je Ždanov izvukao noteščić i olovčicom pribelježio Staljinov nalog.

Posle toga smo Molotov i ja pošli u klozet, koji se nalazio u suterenu vile — tu je ustvari bilo više klozeta i pisoara. Molotov je u hodu počeo da raskopčava pantalone, komentarišući: Mi to zovemo rasterećenjem pred opterećenjem!

A ja, mada sam boravio dugo po tamnicama, u kojima je čovek prisiljen da zaboravi na stid, zastideo sam se pred Molotovim kao starijim, ušao u klozet i zatvorio vrata.

Zatim smo nas dvojica pošli u trpezariju, u kojoj su se već bili skupili: Staljin, Maljenkov, Berija, Ždanov i Voznesenski.

Ova dvojica poslednjih su nova lica u ovim mojim sećanjima.

I Ždanov je bio onizak, smedjih potkresanih brkova, visokog čela, oštrog nosa i bolesno crvenog lica. Bio je obrazovan i u Politbirou važio za visokog intelektualca. Uprkos njegovoj poznatoj skučenosti i shematizmu, rekao bih da njegovo znanje nije bilo neznatno. No, mada se u svačemu, čak i u muzici, razumevao pomalo, ne bih rekao da je bilo koju oblast iscrpnije poznavao — tipičan intelektualac koji je kroz marksističku literaturu upoznao i primao znanja iz drugih oblasti. A bio je i cinik, na način intelektualan, ali utoliko ružniji što se iza te i takve intelektualnosti neizbežno osećao i moćnik "velikodušan" prema ljudima od duha i pera. To je bilo vreme "postanovljenija" — odluka sovjetskog CK u književnosti i drugim granama umetnosti, odnosno žestokih napada na one minimalne slobode u izboru tema i forme koje su preživele ili se u toku rata otrgle birokratskoj partijskoj kontroli. Ždanov je, sećam se, te večeri kao najnoviju šalu ispričao kako su u Lenjingradu shvatili njegovu kritiku satiričara Zoščenka: jednostavno su ovome ukinuli karte za snabdevanje, tako da su mu ih vratili tek na velikodušnu intervenciju iz Moskve.

Voznesenski, predsednik planske komisije SSSR, tek ako je bio prošao četrdesetu — tipičan Rus, plav i istaknutih jagodica, povisokog čela i kudrave kose. Ostavljao je utisak urednog, kulturnog, a nadasve povučenog čoveka koji je malo govorio i uvek bio radosno iznutra osmehnut. Ja sam već bio čitao njegovu knjigu o sovjetskoj ekonomici za vreme rata i ona mi je ostavila utisak o autoru kao savesnom i mislenom čoveku — kasnije je ta knjiga kritikovana u SSSR, a Voznesenski likvidiran iz razloga koji su sve do danas ostali neotkriveni.

Dosta dobro sam poznavao starijeg brata Voznesenskog, profesora univerziteta, baš tada postavljenog za ministra pro-

svete ruske federacije. Ja sam s tim starijim Voznesenskim imao vrlo zanimljive diskusije u vreme Sveslovenskog kongresa u Beogradu, u zimu 1946. godine, i mi smo se slagali ne samo u pogledu skučenosti i jednostranosti važećih teorija "socijalističkog realizma", nego još većma u očevidnosti novih pojava u socijalizmu, odnosno komunizmu, sa stvaranjem novih socijalističkih zemalja i s još teoretski neobrađenim promenama u kapitalizmu. Biće da je i njegova lepa, misaona glava pala u bezumljim čistkama.

Večera je počela time što je neko — čini mi se baš sam Staljin, predložio da svaki kaže koliko je stepena ispod nule, pa da bude kažnjen s onoliko čašica votke za koliko stepena promaši. Ja sam, srećom, bio u hotelu pogledao temperaturu, pa sam na taj broj dodao, imajući u vidu da noću temperatura pada, tako da sam promašio samo za jedan stepen. Sećam se da je Berija promašio za tri, prokomentarisavši da je to uradio namerno, kako bi mogao popiti veći broj čašica votke.

Takav početak večere mi je nametnuo jeretičnu misao: Pa ovi ljudi ovako zatvoreni u uzak krug, mogli bi izmisliti i besmislenije razloge za ispijanje votke — dužinu trpezarije u stopama ili stola u pedima. A ko zna, možda oni to i čine! Tek, to uslovljavanje broja čašica votke sa stepenima temperature, najednom me zapahlo zatvorenosću, prazninom i besmislenošću života kojim živi sovjetski vrh okupljen oko svog ostarelog vodje, istovremeno igrajući jednu od uloga presudnih za ljudski rod. Setio sam se i toga da je i ruski car Petar Veliki takodje priredjivao slične večerinke sa svojim pomoćnicima, na kojima se ždralo i pilo do iznemoglosti i odredjivala sudbina Rusije i ruskog naroda.

A taj utisak o ispraznosti takvog života nije opadao, nego se vraćao u toku večeri uprkos tome što sam ga potiskivao. Njega je naročito pojačavala ostarelost Staljinova, sa upadljivim znacima senilnosti. Nikakvo poštovanje i ljubav, koje sam još uporno gajio u sebi za njegovu ličnost, nisu mogli iz svesti da mi izbrisu to saznanje.

Bilo je nečeg i tragičnog i ružnog u njegovoj senilnosti.

Ali tragično je bilo nevidljivo — to su bila saznanja u kojoj glavi o neizbežnosti opadanja čak i tako velike ličnosti, a ružno je izbijalo svakičas.

Mada je i dotad voleo dobro da jede, Staljin je sada ispoljavao halapljivost, kao da se bojavao da neće ostati dovoljno voljenog jela za njega. Nasuprot, pio je manje i opreznije, kao da meri svaku kap — da mu ne bi naškodila.

Misao njegova bila je u još očevidnijem opadanju. Sećao se rado događaja iz mladosti — iz progonstava u Sibiru, iz detinjstva na Kavkazu, a sve novo upoređivao s nečim što se već dogodilo: Da, sećam se, isto tako . . .

Bilo je neshvatljivo koliko se on promenio u dve-tri godine. Kad sam ga video poslednji put, 1945. godine, on je još bio živahan, hitre i sveže misli i oštrog humora. Ali tada je trajao rat i on je bio, kanda, poslednji napor i domet Staljinov. Sada se on smejao besmislicama i plitkoćama, a političku poentu angdote koju sam mu ispričao, u kojoj on nadmudruje Čerčila i Ruzvelta, ne samo što nije shvatio, nego sam imao utisak i da se starački uvredio — na licima ostalih prisutnih sam video nelagodnu zapanjenost.

U jednom je ipak to bio negdašnji Staljin: opor, oštar, sumnjičav, kad se radi o makakvom nepodudaranju s njim. Čak je i Molotova presecao i osećala se napetost izmedju njih. Svi su mu povladjivali, izbegavajući da iznesu mišljenje, ako on nije iskazao svoje, žureći da se slože s njim.

Kao obično, skakalo se s teme na temu — tako ću i ja izvlačiti iz svog sećanja.

Staljin je progovorio i o atomskoj bombi: To je moćna stvar, moć-na!

Njegov izraz je pri tome bio pun divljenja, tako da se moglo shvatiti da se on neće primiriti dok "moćnu stvar" i sâm ne dogradi. Ali nije pomenuo da je poseduje ili da se u SSSR radi na njoj.

Medjutim, kad smo se Kardelj i ja, mesec dana kasnije, u Moskvi sreli s Dimitrovom, ovaj nam je kao u poverenju rekao da Rusi već imaju atomsku bombu i to bolju od američke, tj. one ispaljene nad Hirošimom. Držim da to nije bilo tačno, nego su Rusi tek bili na putu da naprave atomsku bombu. Ali to su činjenice i ja ih navodim.

I te noći, a i uskoro potom, u susretu s bugarskom i jugoslovenskom delegacijom Staljin je isticao da će Nemačka ostati podeljena: Zapad će od zapadne Nemačke napraviti svoju, a mi od istočne Nemačke svoju državu!

Ova njegova misao je bila nova, ali shvatljiva — proisticala je iz čitavog kursa sovjetske politike i u Istočnoj Evropi i prema Zapadu. Jer ja nisam mogao da razumem izjave Staljina i sovjetskih vodja, pred Bugarima i Jugoslovenima u leto 1946. godine, da čitava Nemačka mora biti naša, tj. sovjetska, komunistička. Jedan od prisutnih, kad sam ga upitao: A kako to Rusi misle da ostvare? — odgovorio mi je: E to ni ja ne znam! Držim da ni onima koji su to izjavljivali nije bilo jasno kako to da ostvare, nego su ih nosili zanos ratnih pobeda i nada u ekonomsko i drugo rasulo Zapadne Evrope.

Staljin me iznenadno, pri kraju večere, upitao zbog čega u jugoslovenskoj partiji nema mnogo Jevreja i što ovi ne igraju u njoj nikakvu ulogu? Pokušao sam da mu objasnim: Jevreja u Jugoslaviji inače nema mnogo, a većinom su pripadali sred-

njim slojevima. Dodao sam: Jedini istaknuti komunista Jevrej-
jin je Pijade, a i on se oseća Srbinom više nego Jevrejnom.

Staljin je počeo da se priseća: Pijade, mali, s naočarima?
Da, sećam se, bio je kod mene. A kakva je njegova funkcija?
Član je Centralnog komiteta, stari komunist, prevodilac
"Kapitala" — objašnjavao sam ja.

A kod nas u Centralnom komitetu nema Jevreja! — pre-
kinuo me on i počeo da se izazivački smeje: Vi ste antisemiti,
i Vi, Djilas, i Vi ste antisemiti!

Ja sam i njegove reči i smeh shvatio obrnuto, kao što je
i trebalo — kao ispoljavanje njegovog antisemitizma i izaziva-
nje mene da se izjasnim o Jevrejima, naročito o Jevrejima u
komunističkom pokretu. Smejao sam se blago i ćutao, što mi
nije ni padalo teško, obzirom da ni u čem i nikada nisam bio
antisemita i da sam komuniste jedino delio na dobre i loše. A
Staljin je i sam ubrzo napustio ovu sklisku temu, zadovoljivši
se ciničkim izazivanjem.

Meni s leva sedeo je ćutljivi Molotov, a s desna govorljivi
Ždanov. Ovaj poslednji je pričao o svojim dodirima s Fincima
i s poštovanjem isticao njihovu brižljivost u isporučivanju repa-
racija: Sve tačno na vreme, savršeno pakovano i odličnog kva-
liteta.

Završio je: Pogrešili smo što je nismo okupirali — sve bi
bilo gotovo da smo to uradili.

Staljin: Da, to je bila greška, suviše smo vodili računa o
Amerikancima, a oni prstom ne bi makli.

Molotov: Ah, Finska — to je oraščić!
Ždanov je baš u to vreme održavao sastanke s kompozi-
torima i spremao "postanovljenije" o muzici. Voleo je operne
predstave, pa me uzgred upitao: Imate li i vi u Jugoslaviji oper-
nog pozorišta?

Začudjen njegovim pitanjem, odgovorio sam: U Jugoslaviji
se opere daju u devet pozorišta! — i istovremeno sam pomi-
slio: Koliko malo oni znaju o Jugoslaviji, čak se ne primećuje
ni da ih ona interesuje, sem kao određeno geografsko područje.
Ždanov je bio jedini koji je pio oranžadu. Objasnio mi
je da je to zbog obolenja srca. Upitao sam ga: A kakve posledice
bolest može da ima?

Suzdržano osmehnut, odgovorio je s uobičajenom po-
drugljivošću: Mogu umreti svakog trena, ali i živeti veoma
dugo.

Zaista se na njemu primećivala preterana osetljivost —
brzo i olako reagovanje.

Novi plan bio je tek usvojen i Staljin je, ne obraćajući se
nikom posebno, naglasio da bi morali povećati plate nastav-
nom osoblju. A zatim meni: Naši nastavnici su vrlo dobri, a
plate su im niske — moramo nešto da učinimo.

Svi su se rečcom-dve slagali s njim, a ja sam se ne bez gor-
čine setio niskih plata i bednih uslova jugoslovenskih prosvet-
nih radnika i svoje nemoći da im pomognem.

Voznesenski je svo vreme ćutao — držao se kao mlađji
među starijima. Staljin mu se direktno obratio samo jedared:
Da li bi se mimo plana moglo namaknuti sredstava za izgrad-
nju kanala Volga-Don. Veoma važan posao! Moramo naći
sredstva! Posao strahovito važan i s vojne tačke gledišta: u slu-
čaju rata mogli bi nas isterati iz Crnog Mora — naša flota je
slaba i još dugo će biti slabija. A kud bismo u tom slučaju s
brodovima? Zamislite, od kolike koristi bi nam bila crnomor-
ska flota da smo je u vreme staljingradske bitke imali na Volgi!
Taj kanal ima prvoklasnu — prvoklasnu važnost.

Voznesenski se složio da će se sredstva naći, izvadio je no-
tešćić i — pribeležio.

Mene su već odavno zanimala dva pitanja — skoro pri-
vatna, i hteo sam da upitam Staljina za mišljenje.

Jedno je bilo iz oblasti teorije: u svoj marksističkoj litera-
turi, a ni drugde, nisam našao objašnjenje razlike između "na-
roda" i "nacije", a kako je Staljin odavno među komunistima
važio kao znalac nacionalnog pitanja, tražio sam mišljenje od
njega, istaknuvši da nije o tome govorio u svojoj knjizi o na-
cionalnom pitanju, objavljenoj još pre Prvog svetskog rata i
otada smatranoj za autentično boljševičko gledanje.

Na moje pitanje prvo se upleo Molotov: To je jedno isto
— narod i nacija.

Ali Staljin se nije složio: Ne, koješta! To su različite stva-
ri! — i nastavio je jednostavno da obrazlaže: Nacija — to već
znate šta je: proizvod kapitalizma s određenim karakteristikama,
a narod — to su radni ljudi određene nacije, odnosno radni
ljudi istog jezika, kulture, običaja.

A o svojoj knjizi "Marksizam i nacionalno pitanje" je pri-
metio: To je Iljičevo — Lenjinovo gledanje, Iljič je knjigu i re-
digovao.

Drugo pitanje odnosilo se na Dostojevskog. Ja sam od ra-
ne mladosti smatrao Dostojevskog u mnogočem najvećim pi-
scem modernog doba i nikako u sebi nisam mogao da uskla-
dim napade marksista na njega.

Staljin je i na to jednostavno odgovorio: Veliki pisac i —
veliki reakcioner. Mi ga ne objavljujemo, jer loše utiče na omla-
dinu. Ali, veliki pisac!

Prešli smo na Gorkog. Ja sam istakao da smatram njego-
vim najznačajnijim delom — kako po metodu tako i po dubini
slike ruske revolucije — "Život Kljima Samgina". Ali Staljin se
nije složio, izbegnuv temu o metodi: Ne, najbolje stvari su mu
one koje je ranije pisao: "Gradić Okurov", pripovetke, pa
"Foma Gordjejev". A što se tiče slike ruske revolucije u "Klimu

Samginu — tamo ima vrlo malo revolucije i svega jedan boljševik — kako se ono zvaše: Ljutikov, Ljutov?

Ja sam ga ispravio: Kutuzov — Ljutov je sasvim drukčija ličnost.

Staljin je završio: Da, Kutuzov! Revolucija je tamo jednostrano i nedovoljno prikazana, a i s literarne tačke gledišta su mu ranija dela bolja.

Bilo mi je jasno da se Staljin i ja ne razumemo i da se ne bismo mogli složiti, iako sam imao prilike da čujem mišljenja značajnih književnika koji su, kao i on, smatrali navedena Gorkijeva dela najboljim.

Govoreći o savremenoj sovjetskoj književnosti ja sam — manje-više kao i svi stranci, ukazao na snagu Šolohova. Staljin je primetio: Sada ima boljih! — i naveo dva imena, od kojih je jedno bilo žensko, meni nepoznatih pisaca.

Izbegao sam diskusiju o “Mladog gardi” Fadjejeva, kojoj su već tada zamerali nedovoljnu partijnost njenih junaka, jer su moje zamerke, kao i “Istoriji filozofije” Aleksandrova, bile sasvim suprotne — shematizam, plitkoća, banalnost.

A Ždanov je ispričao Staljinovu opasku na knjigu ljubavnih pesama K. Simonova: Trebalo je štampati samo dva primerka — jedan za nju, drugi za njega! — na šta se Staljin muklo nasmejao, praćen grohotom ostalih.

Veče nije moglo proći bez prostakluka, dakako Berijinog. Naterali su me da ispijem čašicu “percovke” — jake votke s paprikom (ruski: perec = papar, po čemu se ta rakija i zove). Berija je, cereći se, objašnjavao kako ta rakija loše utiče na polne žlezde, upotrebljavajući pri tome najprostačkije izraze. Staljin je pažljivo gledao u mene dok je to Berija govorio, gotov da prsne u smeh, ali je ostao ozbiljan, primetivši moju kiselost.

No i bez toga ja nisam mogao da iz sebe odagnam onu nametljivu sličnost Berije i kraljevskog beogradskog policajca Vujkovića — ona je čak narasla do tih razmera da sam se osećao kao da se nalazim u mesnatim i vlažnim šakama Vujkovića-Berije.

No najznačajnija mi se učinila atmosfera koja je, mimo reči i uprkos njima, vladala čitave te šestosatne večere. Iza onog što je govoreno, sve vreme se opazalo nešto važnije — nešto što je tek trebalo reći, a što niko nije umeo ili smeo da otpočne. Usiljenost razgovora i izbora tema činili su da se to nešto osećalo kao realno, skoro čulno dokučivo. Ja sam u sebi čak bio siguran o njegovoj sadržini: kritika Tita i jugoslovenskog Centralnog komiteta, koja je u datoj situaciji za mene bila istovetna s vrbovanjem na stranu sovjetske vlade. Naročito je bio aktivan Ždanov, ne nečim konkretnim, uhvatljivim, nego unošenjem neke srdačnosti, intimnosti u odnos i razgovor sa mnom.

Berija me fiksirao svojim zasenjenim, zelenkastim — žabokrečinstim pogledom, dok samosvesna ironija nije silazila s njegovih četvrtastih i mekanih usana. Iznad svih i svega je stajao Staljin — pažljiv, izuzetno odmeren i hladan.

Mukle pauze između teme bivale su sve duže i napetost je rasla i u meni i oko mene. Brzo sam izgradio taktiku otpora — očevidno ona se u meni već ranije polusvesno pripremila: jednostavno ću isticati da ne vidim razlike između jugoslovenskog i sovjetskog vrha, da su njihovi ciljevi isti i slično. Muklo, uporno, otpor je u meni rastao, i mada ni dotad nisam u sebi osećao nikakva kolebanja, ja sam, znajući sebe, istovremeno znao i da bi moj defanzivni stav veoma lako mogao preći u ofanzivu, ukoliko bi me Staljin i ostali doveli u moralnu dilemu da biram između njih i svoje savesti — u datom slučaju između njihove i moje partije — između Jugoslavije i SSSR. Da bih unapred pripremio svoju poziciju, ja sam kao uzgred nekoliko puta istakao Tita i svoj Centralni komitet, ali na način koji ne bi mogao navesti moje sugovornike da otpočnu ono što su smerali.

Uzaludan je bio i Staljinov pokušaj unošenja ličnih, intimnih elemenata. On me upitao, prisetivši se svog poziva iz 1946. godine, upućenog preko Tita: A zbog čega niste došli na Krim? Zbog čega ste odbili moj poziv?

Ja sam očekivao to pitanje, ali sam, uprkos tome, bio malo neprijatno iznenadjen što ga Staljin nije zaboravio. Objasnio sam: Čekao sam poziv preko sovjetske ambasade, nezgodno mi je bilo da se sam namećem i dosadjujem.

Ne, koješta, kakvo dosadjivanje. Nego niste hteli da dodjete! — kuša me Staljin.

Ali ja sam se povukao u sebe — u hladnu suzdržanost i ćutanje.

I tako se ništa nije dogodilo. Staljin i njegova grupa hladnih, promišljenih zaverenika — baš takvima sam ih osećao, svakako su osetili moj otpor. A ja sam baš to i želeo — izbegao sam, a oni se nisu usudili da taj otpor izazovu. Oni su svakako držali da su time izbegli jedan preuranjen i kao takav pogrešan korak, ali ja sam postao svestan te podmukle igre i u sebi osetio neku unutarnju, dotad nepoznatu snagu, kadru da se odriče čak i onog čime sam živeo.

Večeru je završio Staljin, podižući zdravicu uspomeni na Lenjina: Ispijmo za sećanje na Vladimira Iljiča, našega vodju, učitelja — sve naše!

Svi smo ustali i ispili u nemoj pogruženosti — na nju smo, pripiti, ubrzo zaboravili, dok je Staljin pri tome imao tronut i svečan, ali i tmuran izraz.

Odmakli smo se od stola, ali pre nego smo počeli da se razilazimo, Staljin je pustio ogromni automatski gramofon.

Pokušao je i da igra, kao u njegovom zavičaju — videlo se da nije bez osećanja ritma, ali je ubrzo prestao uz rezignirano objašnjenje: Ostarelo se i ja sam već starac!

Ali njegovi pomoćnici — da ne kažem dvorjani, počeli su da ga ubedjuju: A ne, koješta, Vi odlično izgledate, Vi se sjajno držite, bogami, za Vaše godine ...

Zatim je Staljin pustio ploču u kojoj je koloraturna izvičajna pevačica pratilo pseće zavijanje i lavež. On se smejava tome s preteranim neodmerenim uživanjem, a primetivši na mom licu neshvatanje i negodovanje, objašnjavao je, skoro se izvinjavajući: Ne, ipak je dobro smišljeno, djavolski dobro smišljeno.

Svi su ostali iza mene, no već spremni za polazak — zaista nisu imali šta da komentarišu posle tako duge sedeljke, na kojoj je rečeno sve sem onog zbog čega je i održana.

6.

Nismo čekali duže od dan-dva, a pozvali su nas u Generalštab, da izložimo naše zahteve.

Ja sam već u vozu Koči Popoviću i Mijalku Todoroviću napomenuo da mi njihovi zahtevi izgledaju preterani i nerealni. Meni naročito nije išlo u glavu da bi Rusi mogli pristati da izgradjuju jugoslovensku vojnu industriju kad nisu hteli ozbiljnije da pomognu ni u izgradnji civilne, a još manje mi se činilo da bi nam dali ratnu flotu koje ni sami nemaju. Argumentisanje da je svejedno da li Jugoslavija ili SSSR imaju flotu na Jadranu, budući su i jedna i druga deo jedinstvenog komunističkog sveta, izgledalo mi je utoliko neuverljivije što su se baš u tom jedinstvu osećale pukotine, a da ne pominjem sovjetsku nepoverljivost u sve što je izvan njihovih šaka i njihovu neskrivenu brigu u prvom redu za interese svoje države. Ali kako su svi ti zahtevi bili utanačeni i odobreni u Beogradu, meni nije preostalo nego da ih zastupam.

Sastanku je predsedavao Bulganjin, okružen najvišim vojnim stručnjacima, medju kojima je bio i načelnik Generalštaba maršal Vasiljevski.

Najpre sam ja uopšteno izložio naše potrebe, prepuštajući detaljnija obrazloženja Todoroviću i Popoviću.

Sovjetski funkcioneri se nisu izjašnjavali, ali su pažljivo ulazili u probleme i sve beležili.

Zgradu Generalštaba — zdanje koje je spoljnu jeftinoću i izveštačenost uzalud pokušavalo da prikrije unutaršnjim bogatstvom u drečavim zastirkama i pozlatama, ostavili smo ipak zadovoljni, u uverenju da su problemi odmah krenuli s mrtve tačke i da će stvarni konkretni posao uskoro otpočeti.

Ono je tako i izgledalo — Todorović i K. Popović su uskoro pozivani još na neke sastanke. Ali ubrzo je sve zastalo, a

sovjetski funkcioneri su nam natuknuli da su "nastale komplikacije" i da moramo čekati.

Bilo nam je jasno da se događa nešto izmedju Moskve i Beograda, i mada nismo znali o čemu se tačno radi, ne mogu reći ni da smo bili iznenadjeni. U svakom slučaju, naš kritizam prema sovjetskoj stvarnosti i stavu Moskve prema Beogradu moglo je to odgadjanje razgovora jedino da pooštri, to utoliko pre što smo se našli bez posla, prinudjeni da ubijamo vreme u sedeljama i staromodnim, ali kao takvim neprevaziđenim moskovskim pozorištima.

Niko od sovjetskih gradjana nije smeo da nas posecuje, jer smo i mi, mada iz komunističke zemlje, potpadali pod kategoriju stranaca, s kojima državljani SSSR, po slovu zakona, nisu smeli da opšte. Svi naši dodiri svodili su se na službene kanale u Ministarstvu spoljnih poslova i u Centralnom komitetu. To nas je dražilo i vredjalo utoliko više što takvih ograničenja nije bilo u Jugoslaviji, pogotovu za predstavnike i gradjane SSSR. Ali to nas je navodilo i na kritičke zaključke.

Kriticizam taj još nije dosegao generalizacije, ali je utoliko više obilovao primerima uzetim iz konkretne stvarnosti. Vukmanović-Tempo otkrivao je u armijskim domovima nedostatke koje nije skrivao. Koča Popović i ja, da bismo se manje dosadjivali, napustili smo zasebne apartmane u hotelu "Moskvi", ali su nam dali zajednički tek pošto ga je doterao "električar", što smo shvatili kao instaliranje prislušnih aparata. Uprkos tome što je "Moskva" bio nov i najveći hotel, ništa u njemu nije funkcionisalo kako valja — bilo je hladno, česme su curile, a kade, donete iz Istočne Nemačke, nisu mogle da se koriste, jer se otok vode iz njih prelivao na tlo. Na kupatilu nije bilo ključa, što je Koči Popoviću dalo povod za njegove varničave duhovitosti: Arhitekta je vodio računa o tome da će se ključ gubiti, jer je klozet napravio blizu vrata, tako da se ova mogu držati pritivorena nogom.

Ja sam često sa žaljenjem pominjao svoj boravak u hotelu "Metropol" 1944. godine — u njemu je sve bilo staro, ali ispravno i uredno, a ostarela posluga je govorila engleski i francuski i ponašala se ljubazno i odmereno. Jednog dana se u kupatilu začulo stenjanje. Zatekao sam tamo dva radnika, jedan je popravljao nešto na instalacijama na plafonu, a drugi ga je držao na ramenima. Zaboga, drugovi, — reći ću ja — pa zašto ne dobavite neke merdevine? Radnici su se žalili: Tražili smo bezbroj puta od direkcije, ali zalud — mučimo se stalno tako. Šetajući okolo mi smo videli da je "krasavica Moskva" većim delom selendra, zapuštena i neizgradjena. Šofer Panov, kome sam ja iz Jugoslavije poslao na poklon sat i uspostavio s njim srdačan odnos, nikako nije mogao da poveruje da u Njujorku i Parizu ima više automobila, mada nije krio svoje nezado-

voljstvo s kvalitetom novih sovjetskih vozila. U Kremlju, dok smo obilazili carske grobnice, devojka-vodič je s nacionalističkim patosom govorila o "našim carevima". Prednost Rusa isticana je svuda, dobijajući groteskne oblike.

I tako redom — na svakom koraku su se otkrivale dotad nevidjene strane sovjetske stvarnosti: zaostalost, primitivnost, šovinizam, velikodržavnost, dakako pored herojskih i nadljudskih napora da se sve to prevaziđe i preteknu prirodni tokovi.

Znajući da se u tvrdim lobanjama sovjetskih vrhova i političkih organa svaka i najmanja primedba preobražava u anti-sovjetski stav, mi smo se pred Rusima spontano zatvarali u svoj krug. A kako smo istovremeno bili u političkoj misiji, počeli smo jedan drugom obraćati pažnju na "nezdgodno" u držanju ili rečima ovog ili onog. Zatvaranje je počelo da dobija i organizovan karakter. I ja se sećam da smo, znajući za upotrebu aparata za prisluškiavanje, počeli da pazimo šta govorimo u hotelu i u kancelarijama i upotrebljavamo pri tome radioparaterate.

Sovjetskim predstavnicima je to moralo upasti u oči. Nape-tost i nepoverenje su polako narastali.

U to vreme je već bio donet Lenjinov sarkofag koji je bio sklonjen negde u unutrašnjost za vreme rata. I mi smo ga jednog jutra obišli. Sama poseta bi bila bez značaja kad i ona ne bi izazvala novi i dotad nepoznat otpor u meni, a i u ostalima. Spuštajući se polako u Mauzolej, ja sam primetio kako se proste zabradjene žene krste kao da pristupaju kivotu svetitelja. Pa i mene je obuzelo osećanje mističnosti, zaboravljeno već od davne mladosti. Šta više, sve je i aranžirano da izazove takvo osećanje u čoveku — granitni blokovi, ukočene straže, nevidljivi izvor svetlosti nad Lenjinom, pa i sam njegov leš, sasušeni i beo kao od kreča, s dlačicama retkim kao da ih je neko sadio. Uprkos poštovanju za Lenjinov genije, meni je izgledalo neprilodno, a nadasve antimaterijalističko, pa i antilenjinsko to mističko sakupljanje oko Lenjinovih telesnih ostataka.

I da nismo bili dokoni, zaželeli bismo da vidimo Lenjingrad — grad revolucije i lepota. Ja sam zbog toga posetio Ždanova koji se ljubazno s tim saglasio. Ali sam primetio i suzdržanost. Sastanak nije trajao ni desetak minuta. No on nije zabravio da me pripita šta mislim o izjavi Dimitrova u *Pravdi*, povodom njegove posete Bukureštu, u kojoj se on zalagao za koordinaciju privrednih planova i stvaranje carinske unije između Bugarske i Rumunije. Odgovorio sam da mi se izjava ne dopada, jer da tretira bugarsko-rumunske odnose izolovano i preuranjeno. Ni Ždanov nije tom izjavom bio zadovoljan, mada nije izneo svoje razloge — oni su se ispoljili uskoro i biće opširnije izloženi u ovoj knjizi.

Negde u to vreme u Moskvu je došao predstavnik jugoslovenske spoljne trgovine Bogdan Crnobrnja, pa kako nije mogao da reši osnovna pitanja sa sovjetskim organima, navalio je na mene da zajedno s njim posetim Mikojana, ministra spoljne trgovine.

Mikojan nas je primio hladno, ispoljavajući nestrpljenje. Među ostalim našim zahtevima bio je i da nam Sovjeti dodele ranije obećane vagone sa svojih okupacionih zona — budući su mnogi od njih bili odvučeni iz Jugoslavije, a Rusi ih nisu mogli upotrebiti zbog šireg koloseka.

A kako to mislite da vam ih damo — pod kojim uslovima, po kojoj ceni? — upitao je hladno Mikojan.

Ja sam odgovorio: Da nam ih poklonite!

On je kratko odgovorio: Ja se ne bavim poklonima, nego trgovinom.

Uzaludno je bilo i moje i Crnobrnjino nastojanje da se izmeni ugovor o prodaji sovjetskih filmova, neravnopravan i štetan po Jugoslaviju. Izgovarajući se da bi to druge istočnoevropske zemlje mogle shvatiti kao presedan, Mikojan je odbio i samo ulaženje u to pitanje.

Ali sasvim je bio drukčiji kad se radilo o jugoslovenskom bakru — ponudio nam je plaćanje u bilo kojoj valuti ili robi za sve količine unapred.

Tako nismo kod njega svršili ništa, sem nastavljajući daljih jalovih i beskrajnih razgovora. Bilo je očevidno: točkovi sovjetske mašinerije ukočeni su prema Jugoslaviji.

Ali putovanje u Lenjingrad unelo je olakšanje i osveženje.

Sve do posete Lenjingradu ja nisam verovao da ma šta može žrtvovanjem i junaštvom nadmašiti ustaničke krajeve i partizane Jugoslavije. Ali Lenjingrad je prevazilazio jugoslovensku revolucionarnu stvarnost, možda i ne toliko herojstvom, koliko kolektivnim žrtvovanjem. U milionskom gradu, odsećenom od pozadine, bez ogreva i hrane, pod stalnim udarcima teške artiljerije i avijacije, pomrlo je u zimu 1941-1942. godine od gladi i hladnoće oko 300.000 duša, ljudi su se srozali do ljudožderstva, a nije se javila ni pomisao na predaju. No to je opšta slika, a tek kad smo došli u dodir s realnostima — s konkretnim slučajevima žrtvovanja i junaštva i živim ljudima koji su ih vršili ili bili njihovih svedoci, osetili smo grandioznost lenjingradske epopeje i za šta su sve kadrta ljudska bića — ruski narod, kad su im ugroženi osnovi duhovne, državne i druge egzistencije.

Susret s funkcionerima Lenjingrada dodao je u naše divljenje ljudsku toplinu. Mahom su to bili jednostavni, obrazovani i radni ljudi koji su preneli na svojim plećima i još nosili u svojim srcima tragičnu veličinu grada. No živeli su čamotno i obradovali se susretu s ljudima drugog podneblja i kul-

ture. M' smo se sporazumevali s njima lako i brzo — kao ljudi koji su doživeli sličnu sudbinu. I mada nam nije padalo ni na kraj pameti da pred njima pravimo zamerke sovjetskom vodstvu, ipak smo zapazili da ovi ljudi prilaze životu svog grada i građana — tog najkulturnijeg i najindustrijskijeg centra prostrane ruske zemlje, na neposredniji i čovečniji način nego što se to radilo u Moskvi.

Meni se činilo da bih s ovim ljudima veoma brzo našao zajednički politički jezik samim tim što sam našao onaj ljudski.

Zaista, nisam bio iznenađen kad sam dve godine kasnije dočuo da totalitarnom žrvnju nisu izbegli ni ovi ljudi samim tim što su se usudili i ljudima da budu.

No u toj našoj svetloj i tužnoj lenjingradskoj epizodi bila je i neprijatna mrlja — naš pratilac Ljesakov. I tada su se u Sovjetskom Savezu sretali funkcioneri izrasli iz radničkih i narodnih nizina. I na Ljesakovu se — u njegovoj nedovoljnoj pismenosti i priprostoti — videlo da je dojučerašnji radnik. Ali ti nedostaci ne bi bili manom kada on istovremeno ne bi nastojao da ih prikrije i kad ne bi nametljivo ispoljavao pretenzije iznad svojih mogućnosti. U stvari, on se nije probio vlastitom snagom i snalaženjem, nego su ga izvukli na površinu i ubacili u aparat Centralnog komiteta, u kome je bio zadužen za poslove Jugoslavije. On je bio mešavina obaveštajca i partijskog funkcionera — pojavljujući se u ulozi partijca i partijsnosti, on je na nezgrapnan način sabirao informacije o jugoslovenskoj partiji i njenim vodjima.

Onako sitan, čvornovata lica i žutih kratkih zuba, s kravatom koja mu je visila postrance i košuljom koja se izvlačila iz pantalona, uvek uplašen da ne izgleda nekulturno, Ljesakov bi kao mali radni čovek i bio prijatan, kad ne bi imao tako veliku dužnost i izazivao nas — ponajvećma baš mene, na neprijatne diskusije. On se pohvalio kako je: Drug Ždanov isčistio sve Jevreje iz aparata Centralnog komiteta! — a istovremeno je hvalio mađjarski Politbiro, u to vreme skoro sav od Jevreja emigranata, što je kod mene moralo izazvati pomisao da su sovjetskoj vladi, uprkos njenom prikrivenom antisemitizmu, u Mađjarskoj dobrodošli na vrhu baš Jevreji, uz to još iskorenjeni, da bi bili što zavisniji od njene volje.

Ja sam već bio naučio i uočio da u Sovjetskom Savezu, kada nekoga uklanjaju, a za to nemaju uverljive razloge, obično preko agenata tajne policije rastrube neku gadost o njemu. Tako je i Ljesakov meni "u poverenju" ispričao da je maršal Žukov potisnut zbog pljačke nakita u Berlinu: Znete, drug Staljin ne trpi nemoralnost! — a da je zamenik načelnika genštaba general Antonov: Zamislite, otkriven kao Jevrejin po poreklu!

Videlo se i da je Ljesakov, uprkos skučenosti njegove inteligencije, dobro obavešten o odnosima u jugoslovenskom Cen-

tralnom komitetu i metodima njegovog rada: Ni u jednoj partiji u Istočnoj Evropi — rekao je on. — nema na vrhu takve uhodane četvorke kao kod vas.

On nije pomenuo imena te četvorke, ali ja sam i bez toga znao da je reč o Titu, Kardelju, Rankoviću i meni. A u sebi sam se pitao i zaključio: Nije li ta četvorka za sovjetski vrh takodje jedan od "oraščića"?

7.

Danima bez ikakvog posla, Koča Popović je rešio da se vrati u zemlju, ostavivši u Moskvi Todorovića da čeka rasplet, odnosno samilost sovjetskih vrhova za nastavljnje razgovora. S Popovićem bih otputovao i ja da nije iz Beograda stigla depeša o dolasku Kardelja i Bakarića, te sam morao da im se pridružim u razgovorima sa sovjetskom vladom oko "nastalih komplikacija".

Kardelj i Bakarić su doputovali u nedelju 8. februara 1948. godine. Sovjetska vlada je bila u stvari pozvala Tita, ali u Beogradu su se izgovorili da se on ne oseća dobro — već iz toga se moglo videti međusobno nepoverenje, pa je umesto njega došao Kardelj. Istovremeno je bila pozvana i delegacija Bugarske vlade, odnosno Centralnog komiteta, o čemu nas je obavestio neizbežni Ljesakov. namerno istaknuvši da su iz Bugarske stigli "glavni".

Pre toga, 29. januara, moskovska *Pravda* je dezavuisala Dimitrova i ogradila se od njegovih "problematičnih i izmišljenih federacija i konfederacija" i carinskih unija. To je bila opomena i nagoveštaj opipljivijih mera i čvršćeg kursa Sovjetske vlade.

Kardelja i Bakarića su smestili u vilu kraj Moskve, pa sam se i ja kod njih preselio. Iste noći, dok je Kardeljeva žena spavala, a Kardelj ležao, ja sam ga, sedeći na postelji kraj njega, najtiše što sam mogao, obavestio o mojim utiscima iz boravka u Moskvi i dodirima sa sovjetskim vrhovima. Oni su se svodili na to da ne možemo računati ni na kakvu ozbiljnu pomoć sem na vlastite snage, jer da Sovjetska vlada vodi svojevrsnu politiku podređivanja, nastojeći da Jugoslaviju spusti na nivo okupiranih istočnoevropskih zemalja.

Kardelj mi je, tada ili odmah po dolasku, ispričao da je neposredni razlog sporu s Moskvom bio dogovor između jugoslovenske i albanske vlade o ulasku dveju jugoslovenskih divizija u Albaniju. Divizije su već bile u kompletiranju, a puk jugoslovenske lovačke avijacije već je bio u Albaniji, kad se Moskva odlučno usprotivila, ne prihvatajući razlog da jugoslovenske divizije treba da zaštite Albaniju od mogućnog upada

7*

97

grčkih “monarhofašista”. U svojoj depeši Beogradu, Molotov je zapretio javnim neslaganjem.

Sutradan, po Kardeljevom dolasku, namerno šetajući u parku — pod pogledima sovjetskih agenata, na čijim licima smo čitali zgranutost zbog našeg dogovaranja u koje nisu mogli da prodru, nastavio se, u prisustvu Bakarića, razgovor između Kardelja i mene, još širi i dosledniji u analizama, uz jednodušnost potpunu, uprkos neznatnim razlikama u zaključivanju — ja sam, kao i obično, bio oštrij i konačniji.

Niko nam ništa nije javljao i nikakvog znaka nije bilo sa sovjetske strane sve do sutraveče, 10. januara, kad su nas oko 21 časa pokupili u auto i odvezli u Kremlj, u Staljinove kancelarije. Tamo smo čekali petnaestak minuta Bugare — Dimitrova, Kolarova i Kostova, pa čim su ovi prispeli, sve su nas odmah uveli kod Staljina. Posedali smo tako da su desno od Staljina, koji je bio u čelu, seli sovjetski — Molotov, Ždanov, Maljenkov, Suslov, Zorin, a levo bugarski — Kolarov, Dimitrov, pa jugoslovenski predstavnici — Kardelj, ja, Bakarić.

Ja sam o tome sastanku u svoje vreme podneo pismeni izveštaj jugoslovenskom Centralnom komitetu, ali kako danas nisam u mogućnosti da dodjem do njega, osloniću se na svoje sećanje i ono što je o tom sastanku već objavljeno.

Najpre je obio reč Molotov koji je, po običaju kratko, istakao da je došlo do ozbiljnih mimoilaženja između sovjetske, s jedne, i jugoslovenske i bugarske vlade, s druge strane, što je nedopustivo i s partijske i s državne tačke gledišta.

Kao primere tih mimoilaženja on je naveo da su bez znanja i nasuprot pogledima sovjetske vlade, koja je smatrala da Bugarska ne treba da potpisuje nikakve političke ugovore pre nego što s njom bude potpisan mir, Jugoslavija i Bugarska potpisale saveznički ugovor.

Molotov je hteo da se nešto duže zadrži na bukureškoj izjavi Dimitrova o stvaranju istočnoevropskih federacija, u koje je ovaj uključio i Grčku, i o carinskoj uniji i uskladjivanju privrednih planova između Rumunije i Bugarske. Ali Staljin ga je prekinuo: Drug Dimitrov se suviše zanosi na pres-konferencijama — ne pazi šta govori. A sve što on kaže, što kaže Tito, u inostranstvu se prima kao da je rečeno s našim znanjem. Eto, na primer, tu su kod nas bili Poljaci. Ja ih pitam: Šta mislite o izjavi Dimitrova? Oni vele: Pametna stvar. A ja im kažem da to nije pametna stvar. Onda oni odgovore da i oni misle da to nije pametna stvar — ako je takvo mišljenje sovjetske vlade. Jer oni su mislili da je Dimitrov dao tu izjavu sa znanjem i uz saglasnost sovjetske vlade, pa su je zbog toga i odobraval. Dimitrov je posle pokušao da tu izjavu ispravi preko bugarske telegrafске agencije, ali ništa time nije ispravio.

Štaviše, naveo je kako je Austro-Ugarska svojevremeno omela carinsku uniju između Bugarske i Srbije, iz čega se sam po sebi nameće zaključak: ranije su ometali Nemci, a sada Rusi. Eto o čemu je reč!

Molotov nastavlja kako Bugarska vlada ide na stvaranje federacije s Rumunijom čak i ne konsultujući o tome sovjetsku vladu.

Dimitrov pokušava da to ublaži, ističući da je govorio o federaciji uopšteno.

Ali ga Staljin prekida: Ne, vi ste se dogovorili o carinskoj uniji, o uskladjivanju privrednih planova.

Molotov nadovezuje na Staljina: A šta su carinska unija i uskladjivanje ekonomija nego stvaranje jedne države?

Suština sastanka je u tom trenutku drastično izbila na videlo, mada je niko nije izrekao, naime: nikakvi odnosi među “narodnim demokratijama” ne mogu se stvarati izvan interesa i bez odobrenja Sovjetske vlade. Izbija na videlo da su sovjetskim vodjima, s njihovim velikodržavnim mentalitetom, koji se izražavao u ideji o Sovjetskom Savezu kao “vodećoj sili socijalizma”, pogotovu jer je Crvena armija oslobodila Rumuniju i Bugarsku, Dimitrovljeve izjave i nedisciplinarnost i samovolja Jugoslavije ne samo jeres, nego i osporavanje njihovih “osveštanih” prava.

Dimitrov pokušava da objasni, da se opravda. Ali Staljin mu stalno upada u reč, ne dozvoljavajući mu da dovrši.

Bio je to sada onaj pravi Staljin — njegova duhovitost se preobratala u pakosnu grubost, a njegova isključivost u netrpeljivost. Ipak se suzdržavao i suzdržao da ne podivlja. A kako nije ni u jednom trenutku gubio osećanje stvarnih odnosa, on je grdio Bugare i gorko im prigovarao, jer je znao da će mu se oni pokoriti, ciljajući pri tome u stvari na Jugoslovene — po onoj narodnoj: Kćerku kara, snahi prigovara.

Poduprt od Kardelja, Dimitrov je naveo da Jugoslavija i Bugarska nisu na Bledu objavile potpisani ugovor, nego saopštenje o postizanju sporazuma da do njega dodje.

Da, ali niste se konsultovali s nama! — uzvikuje Staljin. Mi vaše stavove saznajemo iz novina! Brbljate kao žene preko ulice što vam padne na um, a posle to dograabe novinari!

Nastavlja Dimitrov, opravdavajući posredno svoj stav za carinsku uniju s Rumunijom: Bugarska je u takvim ekonomskim teškoćama da bez uže saradnje s drugim zemljama ne može da se razvija. Što se tiče moje izjave na konferenciji za štampu — tačno je da sam se zaneo.

Staljin ga prekida: Hteli ste da zablistate novim rečima! To je kroz pogrešno, jer takva federacija je nezamisliva. Kakve

su istorijske veze izmedju Bugarske i Rumunije? Nikakve! A da i ne govorim o Bugarskoj i recimo Madjarskoj ili Poljskoj.

Dimitrov se pravda: Nema u suštini razlike izmedju spoljne politike Bugarske i Sovjetskog Saveza.

Staljin, uporno i tvrdo: Ima krupnih razlika! Čemu to kriti? Lenjinova praksa je uvek bila da greške treba uočiti i što pre ih ukloniti.

Dimitrov, pomirljivo, skoro poslušno: Tačno je, pogrešili smo. Ali učimo se i na tim greškama u spoljnoj politici.

Staljin oporo i podrugljivo: Učite se! Bavite se politikom pedeset godina i — ispravljate greške! Nije reč kod vas o greškama, nego o stavu drukčijem nego što je naš.

Pogledao sam iskosa Dimitrova: Njegove uši su bile crvene, a po licu su mu na onim kao lišajivim mestima izbile krupne crvene mrlje. Proredjena kosa mu se rasturila i njeni bičevi su mrtvo visili po naboranom vratu. Bilo mi ga je žao. Vuk s lajpciškog procesa, koji je iz uza prkosio Göringu i nacizmu u času njegovog najvišeg uspona, izgledao je klonulo i pokunjeno.

Staljin je nastavio: Carinska unija, federacija izmedju Rumunije i Bugarske — to su gluposti! Druga je stvar federacija Jugoslavije, Bugarske i Albanije. Postoje tu istorijske i druge veze. Tu federaciju treba stvoriti i to ukoliko pre utoliko bolje. Da, ukoliko pre utoliko bolje — odmah, ako je moguće već sutra! Da, već sutra, ako je moguće! Odmah se dogovorite o tome.

Neko, mislim da je to bio Kardelj, primećuje da se već radi na jugoslovensko-albanskoj federaciji.

Ali Staljin ističe: Ne, prvo federacija izmedju Bugarske i Jugoslavije, pa onda ovih dveju s Albanijom.

A zatim dodaje: Mi mislimo da treba stvoriti i federaciju izmedju Rumunije i Madjarske, a i Poljske i Čehoslovačke.

Diskusija se za momenat smiruje.

Staljin ovo pitanje federacije nije dalje razvio — jedino je i kasnije, u direktivnoj formi, ponavljao da treba odmah stvoriti federaciju izmedju Jugoslavije, Bugarske i Albanije. Ali iz izloženog njegovog stava i iz neodređenih nagoveštaja sovjetskih diplomata u to vreme, izgledalo je da se sovjetski vrhovi nose i mišlju o reorganizovanju Sovjetskog Saveza i to njegovim spajanjem — Ukrajine s Madjarskom i Rumunijom, a Bjelorusije s Poljskom i Čehoslovačkom, dok bi balkanske države ušle u zajednicu s Rusijom! No, makar koliko svi ti planovi bili mutni i hipotetični, jedno je sigurno: Staljin je za istočnoevropske zemlje tražio rešenja i oblike koji bi učvrstili i na duže osigurali dominaciju i hegemoniju Moskve.

Izgledalo je da je pitanje carinske unije, odnosno bugarsko-rumunskog ugovora, okončano, kad je starac Kolarov, pri-

setivši se nečeg kao važnog, počeo da izlaže: Ja ne vidim šta je drug Dimitrov pogrešio, jer mi smo projekt ugovora s Rumunijom prethodno poslali Sovjetskoj vladi i ona nije dala nikakvu primedbu na carinsku uniju, nego jedino na definiciju padača.

Staljin se na to okrenuo Molotovu: Jesu li nam poslali projekat ugovora?

Molotov, ne zbudujući se, ali ne i bez jetkosti: Pa, da! Staljin, s ljutitom rezignacijom: I mi pravimo gluposti.

Dimitrov se zakačinje za taj novi podatak: To je i bio razlog moje izjave — projekat je slat u Moskvu, nisam pretpostavljao da biste mogli imati nešto protiv.

Ali Staljin ostaje nepopustljiv: Koješta! Zatrčali ste se kao komsomolac. Hteli ste da zadivite svet, kao da ste još uvek sekretar Kominterne. Vi i Jugosloveni ne javljate ništa šta radite, nego mi sve doznajemo na ulici — stavljate nas pred svršen čin!

I Kostov, koji je tada vodio privredne poslove Bugarske, hteo je nešto da kaže: Teško je biti mala i nerazvijena zemlja... Ja bih hteo da postavim imaka ekonomska pitanja.

Ali Staljin ga je presekao, uputivši ga na nadležna ministarstva i naglašavajući da je ovo sastanak na kome se pretresaju spoljno-politička razmimoilaženja triju vlada i partija.

Najzad dolazi do reči Kardelj — on je crven i, što je kod njega znak uzbuđenosti, uvukao je glavu u ramena i pravi u rečenici pauze tamo gde im nije mesto. On ističe da je ugovor izmedju Jugoslavije i Bugarske, potpisan na Bledu, bio pre toga dostavljen sovjetskoj vladi, ali da ova nije napravila nikakvu primedbu sem na njegovu važnost: umesto "većita vremena" — "20 godina".

Staljin ćutke i ne bez prekora pogleduje Molotova koji obara glavu i stisnutih usana ustvari potvrđuje Kardeljevu tvrdnju.

Sem te primedbe, koju smo usvojili — utvrđuje Kardelj — nije bilo razmimoilaženja...

Ali Staljin ga prekida, ne manje ljutito, mada manje uvredljivo nego Dimitrova: Koješta! Postoje razmimoilaženja, i to duboka! Šta ćete reći za Albaniju? Niste nas uopšte konsultovali o uvodjenju vojske u Albaniju.

Kardelj ističe da je za to postojao pristanak albanske vlade.

Staljin viče: To bi moglo dovesti do ozbiljnih međunarodnih komplikacija — Albanija je nezavisna država! Šta vi mislite? Pravdali se, ne pravdali — ostaje činjenica da se niste s nama konsultovali o slanju dveju divizija u Albaniju.

Kardelj obrazlaže da sve to još nije bilo konačno i dodaje da se ne seća nijednog spoljnog pitanja a da se jugoslovenska vlada nije konsultovala sa sovjetskom.

Nije tačno! — uzvikuje Staljin — Vi se uopšte ne konsultujete. To nije kod vas greška — nego stav, da stav!

Presečen, Kardelj je učutao i ne izloživši svoje gledište.

Molotov uzima hartiju i čita pasus iz jugoslovensko-bugarskog ugovora: da će Bugarska i Jugoslavija "raditi u duhu Ujedinjenih nacija i podržavati svaku inicijativu koja bi bila upravljena na održanje mira i protiv svih žarišta agresije". Šta to znači? — pita Molotov, a Dimitrov objašnjava da je smisao tih reči vezivanje borbe protivu žarišta agresije za Ujedinjene nacije.

Staljin upada: Ne, to je preventivni rat — najobičniji kom-somolski ispad! Drečava fraza koja samo daje materijal neprijateljju.

Molotov se ponovo vraća na bugarsko-rumunsku carinsku uniju, podvlačeći da je to početak spajanja dveju država.

Staljin upada s primedbom da su carinske unije uopšte ne-realnosti. Pošto se diskusija opet malo smirila, Kardelj primećuje da se neke carinske unije u praksi ne pokazuju rdjavim.

Na primer? — pita Staljin.

Pa, na primer, Beneluks — kaže oprezno Kardelj — tu su se udružile Belgija, Holandija, Luksemburg.

Staljin: Ne, Holandija nije, tu su samo Belgija i Luksemburg — nije to ništa, beznačajno.

Kardelj: Ne, tu je i Holandija.

Staljin uporno: Ne, nije Holandija.

Staljin pogleduje u Molotova, u Zorina, u ostale — ja dobijam želju da mu objasnim da slog "ne" iz naziva Beneluks dolazi od Niderland, tj. od originalnog naziva Holandije, ali kako svi čute, čutim i ja i tako ostade da Holandije nema u Beneluxu.

Staljin se vratio na uskladjivanje privrednih planova između Rumunije i Bugarske: To je besmislica, jer bi umesto saradnje uskoro došlo do svadje. Druga je stvar ujedinjenje Bugarske i Jugoslavije — tu postoje sličnosti, davnjašnje težnje.

Kardelj ističe da je na Bledu takodje zaključeno da se postepeno radi na federaciji između Bugarske i Jugoslavije, ali Staljin ga prekida, precizirajući: Ne, nego odmah, kad bi bilo moguće — već sutra! Prvo treba da se ujedine Bugarska i Jugoslavija, a zatim da im se pripoji Albanija.

Staljin je zatim prešao na ustanak u Grčkoj: Treba stišati ustanak u Grčkoj. (On je za to upotrebio reč "svernuti", koja bukvalno znači "saviti"). Verujete li Vi — obratio se Kardelju — u uspeh ustanka u Grčkoj?

Kardelj je odgovorio: Ukoliko se strana intervencija ne poveća i ukoliko ne naprave krupne političke i vojničke greške.

Staljin nastavlja, ne obzirujući se na Kardeljevo mišljenje: Ukoliko, ukoliko! Ne, oni nemaju nikakvih izgleda na uspeh.

Šta mislite, da će Britanija i Sjedinjene Države — Sjedinjene Države, najjača država na svetu — dozvoliti da im budu prekinute saobraćajne arterije u Sredozemnom Moru! Koješta. A mi flote nemamo. Ustanak u Grčkoj treba stišati, i to što pre.

Neko je pomenuo skorašnje uspehe kineskih komunista. Ali Staljin je ostajao pri svome: Da, kineski drugovi su uspeli, ali u Grčkoj je sasvim druga situacija. Grčka je na životno važnoj komunikaciji zapadnih država. Tamo su se direktno angažovale Sjedinjene Države — najjača država na svetu. U Kini je drugi slučaj, odnosi na Dalekom istoku su drukčiji. Istina, i mi možemo da pogrešimo! Eto, kad se svršio rat s Japanom, mi smo pozvali kineske drugove da se dogovorimo s njima kako bismo našli modus vivendi s Čan-Kaj-Šekom. Oni su se na rečima složili s nama, a kad su stigli kući radili su po svome: skupili snage i udarili. Pokazalo se da su u pravu oni, a ne mi. Ali u Grčkoj je drugi slučaj — ne treba se kolebati, nego smiriti grčki ustanak.

Meni ni danas nisu jasni svi motivi zbog kojih je Staljin bio protivu ustanka u Grčkoj. Stvaranje na Balkanu još jedne komunističke države — Grčke, u prilikama kad ni druge nisu bile obuzdane i podređene, nije mu moglo ići u račun, a još manje međunarodne komplikacije koje su dobijale preteće forme, i mogle, ako i ne da ga uvuku u rat, a ono da mu ugroze već osvojena područja.

Što se pak tiče stišavanja Kineske revolucije, oportunitizam u spoljnoj politici svakako je i tu uplvisao na njega, a nije isključeno da je u budućnosti slutio opasnosti za svoje vlastito delo i svoju imperiju od nove komunističke velesile, utoliko više što nije bilo nikakvih izgleda da je iznutra podredi. U svakom slučaju, on je znao da svaka revolucija, samim tim što je nova, postaje i poseban epicentar i oblikuje zasebnu vlast i državu, a toga se on bojao u kineskom slučaju utoliko više što je bila reč o pojavi skoro isto toliko značajnoj i zamašnoj koliko i Oktobarska revolucija.

Diskusija je počela da gubi tempo i Dimitrov je pomenuo razvoj daljih ekonomskih odnosa sa SSSR, ali Staljin ga je i tu prekinuo: O tome ćemo razgovarati sa zajedničkom bugarsko-jugoslovenskom vladom.

A Kostovu, na njegove žalbe zbog nepravednosti ugovora o tehničkoj pomoći, Staljin je odgovorio da o tome preda za-belešku — "zapisočku" — Molotovu.

Kardelj je upitao kakav stav treba zauzeti prema zahtevu italijanske vlade da joj se dodeli Somalija pod starateljstvo. Jugoslavija nije bila sklona podršci tog zahteva, dok je Staljin imao suprotno gledište i upitao Molotova da li je u tom smislu upućen odgovor. Svoj stav je motivisao: Nekad su carevi, kad

nisu mogli da se pogode oko plena, davali spornu teritoriju najslabijem feudalcu, kako bi je kasnije u zgodnom momentu otelili od njega.

Staljin nije zaboravio, negde pod kraj sastanka, da Lenjinom i lenjinizmom pokrije stvarnost — svoje zahteve i naredbe. Rekao je: I mi, Lenjinovi učenici, mnogo puta smo se razmišljali sa samim Lenjinom, pa se čak i posvajali po nekoj stvari, ali posle bismo sve prodiskutovali, utvrdili stavove i — išli dalje.

Sastanak je trajao oko dva sata.

Ali ovoga puta Staljin nas nije pozvao na večeru u svoj dom — moram priznati da sam osetio žalost i prazninu zbog toga — toliko su u meni još bile jake ljudske, sentimentalne naklonosti prema njemu.

Osećao sam hladnu ispražnjenost i gorčinu. U autu sam pokušao da izrazim Kardelju svoje ogorčenje sastankom ali on mi je, potišten, dao znak da ćutim.

Ne, to ne znači da se nismo slagali, nego smo reagovali na različite načine.

A kolika je bila Kardeljeva zbunjenost, najbolje se vidi po tome što je sutradan, kad su ga povelili u Kremlj da — bez obrazlaganja i ceremonija — potpiše s Molotovom ugovor o konsultovanju između SSSR i Jugoslavije, udario svoj potpis na pogrešno mesto, tako da je morao ponovo da potpisuje.

Istog smo dana, prema dogovoru u Staljinovom pretsoblju, pošli kod Dimitrova na ručak — da se dogovaramo o federaciji. Učinili smo to mehanički — ostatak discipline i autoriteta sovjetske vlade. Ali razgovor o tome je bio kratak i bezvoljan s obe strane — dogovorili smo se da ćemo stupiti u kontakt čim stignemo u Sofiju i Beograd.

Od toga dakako nije bilo ništa, jer su mesec dana kasnije Molotov i Staljin počeli preko pisama napade na jugoslovensko vodjstvo, naišavši na podršku bugarskog Centralnog komiteta. Federacija s Bugarskom se ispoljila kao zamka — da bi se razbilo jedinstvo jugoslovenskih komunista, u koju više nijedan idealista nije hteo uvući šiju.

Meni je s tog sastanka s bugarskom delegacijom u sećanju ostala predusretljivost, skoro nežnost Kostova prema nama. To je bilo utoliko neobičnije što je on u vrhovima jugoslovenskih komunista smatran za protivnika Jugoslavije, a samim tim i za sovjetskog čoveka. Međutim, on je takodje bio za bugarsku nezavisnost, pa je samim tim s negodovanjem gledao na Jugoslovene, verujući da su oni glavni pomoćnici Sovjeta, ako ne i skloni da sebi podrede Bugarsku i njenu Komunističku partiju. Kostov je kasnije streljan pod lažnom optužbom da je služio Jugoslaviji, a jugoslovenska štampa ga je napadala takorekuć do

zadnjeg dana — tolika su bila nepoverenja i nesporazumi pod Staljinovom senkom.

Tom prilikom je Dimitrov i rekao ono o atomskoj bombi, a kao usput, ispraćajući nas pred vilom: Ne radi se tu o kritici mojih izjava, nego o nečem drugom.

Dimitrov je svakako znao što i mi. Ali on nije imao snaga, a možda ni sam nije bio jak koliko jugoslovenski vodji.

Ja se nisam bojao da bi nam se u Moskvi moglo ma šta dogoditi — ipak smo predstavnici strane nezavisne države. Pa ipak su mi se često javljale u viziji bosanske šume, u čijim smo dubinama našli ubežišta u najžešćim nemačkim ofanzivama i na čijim smo bistrim i hladnim izvorima uvek našli odmora i utehe. Čak sam i rekao Kardelju, ili nekom drugom, izlažući se prekora i zbog preterivanja: Samo da se naših brda i šuma što pre dokopamo!

Otputovali smo posle tri-četiri dana — u zoru su nas odvezli na aerodrom Vnukovo i bez ikakvih počasti strpali u avion. Leteći, sve više sam se radovao detinjskom, ali i ozbiljnom, strogom radošću, sve redje se prisećajući Staljinove priče o udesu generala Sikorskog.

Jesam li ja bio onaj koji je ni četiri godine ranije hrlio u Sovjetski Savez predan i otvoren čitavim bićem svojim?

Jedan san se opet ugasio u dodiru s realnošću.

Da li radi toga da bi mogao nići jedan novi?

ZAKLJUČAK

Mnogi, a među njima dakako Trocki, ističu kriminalne, krvoločne nagone kod Staljina. Ja nemam namere to ni da poričem ni potvrdjujem, budući mi činjenice nisu u toj meri poznate. Ovih dana je u Moskvi objavljeno da je on verovatno ubio lenjingradskog sekretara Kirova, kako bi dobio izgovor za obračun s unutarpartijskom opozicijom. U smrt Gorkoga su verovatno upleteni njegovi prsti — isuviše je ta smrt u njegovoj propagandi prikazivana kao delo opozicije. Trocki čak sumnja da je on ubio Lenjina pod izgovorom da mu prekрати muke. Navodi se i da je ubio svoju ženu, a u svakom slučaju svojom grubošću je naveo na samoubistvo — jer zaista je naivna romantična legenda raširena od Staljinovih agenata, a koju sam i ja čuo, kao da je ona bila otrovana probajući jelo pre svog vrlog supruga.

Svaki zločin je kod Staljina moguć, jer nije bilo ni jednog da ga nije izvršio. A kojim god merilom ga merili, njemu će, u svakom slučaju — nadajmo se za sva vremena pripasti slava najvećeg zločinca u istoriji. Jer u njemu se prepliće zločinačka besmislenost Kaligule s rafiniranošću Bordjije i brutalnošću cara Ivana Groznog.

Više od toga mene je zanimalo i zanima kako je jedna tako mračna, podmukla i surova ličnost mogla da vodi jednu od najvećih i najmoćnijih država ne dan i ne godinu, nego trideset godina! Dogod baš to ne objasne današnji kritičari Staljinovi — mislim na njegove naslednike, oni će time potvrđivati da u mnogočem nastavljaju njegovo delo i da u svojim sržima nose iste one sokove — iste ideje, oblike i sredstva, koji su i njega pokretali. Jer nije samo Staljinu dobrodošlo iscrpeno i očajno rusko poslerevolucionarno društvo za izvodjenje njegovih poduhvata, nego je baš takav čovek — bezobziran u odlučnosti i krajnje praktičan u fanatizmu, bio potreban odredjenim slojevima tog društva, tačnije rečeno: vladajućoj političko-partijskoj birokratiji. Vladajuća partija uporno i poslušno je išla za njim — on ju je zaista vodio iz pobeđe u pobeđu, sve dok nije, zanev vlašću, počeo i prema njoj samoj da čini sagrađenja. Danas mu ona jedino to i zamera, prećutkujući njegova mnogo o-

bimnija i svakako ne manje brutalna nasilja prema "klasnom neprijatelju" — seljaštvu i inteligenciji, a takodje i levim i desnim strujama u partiji i izvan nje. I dogod ta partija u svojoj teoriji, a naročito u svojoj praksi, ne bude okončala s onim što je bila sva originalnost i suština Staljina i staljinizma, naime — s ideološkim jedinstvom i tzv. monolitnošću partije, biće to loš, ali pouzdan znak da nije izišla iz Staljinove senke.

Zbog toga mi izgleda preplitkim i preuranjenim radovanje zbog likvidiranja tzv. antipartijske grupe Molotova, uprkos svoj odioznosti njegove ličnosti i mrakobjesija njegovih pogleda. Jer suština problema nije u tome da li je ova grupa bolja od one, nego da li one mogu da postoje — da li su ukinuti idejni i politički, a time, bar kao početak, i ostali monopoli jedne grupe u SSSR. Staljinova senka i dalje leži i, pod hipotezom da ne bude rata, boriti se da će ležati još relativno dugo na Sovjetskom Savezu, uprkos prokletstvu nad njegovom ličnošću — on još živi u socijalnim i duhovnim osnovama sovjetskog društva.

Vraćanje k Lenjinu na rečima i u svečanim deklaracijama ne može da izmeni bitnosti — mnogo lakše je otkriti ovaj ili onaj Staljinov zločin, nego sakriti da je taj isti čovek istovremeno "izgradio socijalizam", tj. udario osnove današnjem sovjetskom društvu i sovjetskoj imperiji. Sve to govori da je sovjetsko društvo, uprkos gigantskim tehničkim dostignućima, a možda ponajvećma baš zbog njih, tek počelo da se menja, još zaobljeno vlastitim — staljinističkim, dogmatskim okvirima.

No uprkos tom kriticizmu, ipak ne izgledaju sasvim neosnovane nade da bi se u doglednoj budućnosti mogle javiti nove misli i pojave koje, ako i ne bi poljuljale Hruščovljevu "monolitnost", a ono bi bar osvetlile njene protivrečnosti i suštine. Za suštinskije promene trenutno ne postoje uslovi: oni koji vladaju su još i sami siromašni a da bi im dogmatizam i monopolsko upravljanje bili smetnja i izlišni, a sovjetska ekonomija još uvek može da živi zatvorena u svojoj imperiji i podnosi gubitke zbog odvojenosti od svetske pijace.

Mnogošta ljudsko, dakako, dobija razmere i vrednosti prema tome iz kog se ugla gleda.

Tako i Staljin.

Stavimo li se na gledište čovečnosti i slobode — istorija ne poznaje despota toliko brutalnog i ciničnog kao što je bio Staljin. On je metodičniji, obuhvatniji — totalniji kao zločinac od Hitlera. On je jedan od onih retkih stravičnih dogmatika, kadrih da unište devet desetina ljudskog roda da bi onu desetinu "usrećili".

Ali, ako utvrdjujemo šta je Staljin stvarno značio u istoriji komunizma — onda je on uz Lenjina zasada najgrandioznija

figura. Ideje komunizma on nije bitno razvio, ali ih je odbranio i realizovao kao društvo i državu. Idealno društvo nije ostvario — takvo što, po samoj prirodi ljudi i ljudskog društva, nije ni moguće, ali je zaostalu Rusiju preobrazio u industrijsku silu i imperiju koja sve upornije i nepomirljivije pretenduje na svetsko gospodstvo.

Gledan sa stanovišta uspeha i političke snalažljivosti, Staljin teško da nadmašuje ijedan državnik njegovog vremena.

Od mene je, razume, se daleko svaka pomisao da uspeh u političkoj borbi smatram jedinom vrednošću. Pogotovu mi ne pada na um da identifikujem politiku s amoralnošću, mada ne osporavam da politika, samim tim što znači borbu za opstanak određenih ljudskih zajednica, uključuje u sebe i prenebregavanje moralnih normi. Velika politika i veliki državnik su za mene oni koji znaju da spoje ideje i realnosti — oni koji umeju i mogu da neodstupno idu ka svojim ciljevima, pridržavajući se istovremeno osnovnih moralnih vrednosti.

Sve u svemu, Staljin je čudovište koje je, držeći se apstraktnih, apsolutnih i, u svojoj osnovi, utopističkih ideja, u praksi jedino znalo i moglo znati za uspeh — za nasilje, za fizičko i duhovno istrebljenje.

Ali, ne budimo mi prema Staljinu nepravedni!

Ono što je on hteo da ostvari, pa i ono što je ostvarivao, nije se moglo ni ostvariti na drukčiji način. Snage koje su ga nosile i koje je vodio, sa svojim apsolutnim idealima, zatvorenim formama svojine i vlasti, na onom stupnju ruskih i svetskih odnosa, nisu mi mogle da imaju drukčijeg vodju, niti da se služe drukčijim metodama. Stvaralac jednog zatvorenog socijalnog sistema, on je istovremeno bio njegovo orudje i, u promenjenim prilikama i prekasno, postao njegova žrtva. Nenađmašan u nasilju i zločinu, Staljin nije ništa manji kao vodj i organizator određenog socijalnog sistema. Danas je on najniža cena, jer je najupadljiviji po "greškama", kojom vodji tog istog sistema nameravaju da iskupe i sistem i sebe.

Pa, ipak, Staljinovo detroniziranje, uprkos tome što se događa na operetan i nedosledan način, potvrđuje da istina ispliva na videlo makar i posle propasti onih koji su se za nju borili — ljudska savest je i nesmirljiva i neuništiva.

Ali na nesreću, sada, posle tzv. destaljinizacije, moglo bi se zaključiti kao i pre nje: oni koji žele da žive i prežive u svetu drukčijem od onog koji je Staljin stvarao i koji u suštini i punom snagom još uvek traje — moraju da se bore.

STALJINOVA LIČNOST

Uzalud se prisećam koja bi istorijska ličnost u neposrednom dodiru, kao Staljin, odudarala od slike koja je o njoj javno stvorena. Već posle prvih reči Staljinovih iščekavale su ona marcijalna zamišljenost i groteskna dobroćudnost s njegovih javnih fotografija, umetničkih portreta, pa dobrim delom i iz dokumentarnih filmova. Umesto tog javnog, koji je izmislila njegova vlastita propaganda, pred sagovornika je istupao privatni i radni Staljin — nervan i uman, sujetan, ali skromnog načina života... Ja sam kod Staljina prvi put bio primljen u vreme rata, u proleće 1944. godine, pošto je on obukao sebe u maršalsku uniformu, koju više nije ni skidao: tu krutu, militarističku uniformu njegovo nevojničko, živahno i nekonvencionalno držanje je učas preobraćalo u jednostavnu, svakodnevnju odeću. Nešto slično se dešavalo i s temama s njim diskutovanim: Staljin je najkomplikovanija pitanja svodio na neposredna i svakodnevna...

U neposrednom dodiru bledele je i saznanje o Staljinovom kalkulatorstvu i lukavstvu, mada on ta svoja svojstva nije osobito prikrivao, smatrajući ih neodvojivim od istinskog političara. Katkada je on, štaviše, na groteskan način isticao ta svoja svojstva. Tako je krajem rata savetovao jugoslovenskim komunistima da se sporazumeju s kraljem Petrom II, dodavši: A potom, kad ojačate — nož u ledja... Vodeći komunisti, čak i oni iz stranih partija, znali su za ta Staljinova svojstva: pre su im se divili i u njima uživali, nego mu zbog njih zamerali, jer su to bila sredstva jačanja sovjetske države kao centra svetskog pokreta...

Kalkulatorstvo i lukavstvo su stvarali i utisak o Staljinu kao o hladnoj, bezosečajnoj ličnosti. A on je, u stvari, bio ličnost snažnih emocija, čak lako zapaljiva. Dakako, i ta emocionalnost je bila podređena situaciji i cilju: Staljin se uzbudljivao čitavim bićem, ali se, verovatno, nije mogao uzbuditi ako to nije *trebalo*.

Imao je izuzetno pamćenje: nepogrešivo se sećao svojstava junaka iz knjiga ili ličnosti iz života čija je imena pozaboravljao, a tako isto situacija ili prednosti ili slabosti država i državnika.

Često se kačio za sitnice, ali koje su se, kasnije, mahom pokazivale važnim: u svetu i u njegovom umu kao da nije bilo ničeg što ne bi moglo postati važnim. Rekao bih da je više pamtno zlo nego dobro, možda i zbog toga što je slutio da poredak koji je on gradio ne može da egzistira ni u kakvom drugom sem neprijateljskom svetu...

U biti je bio samouk, ali ne samo u onom smislu u kom je to svaki darovit čovek, nego i u pogledu stvarnog znanja. Komotno se kretao u oblastima istorije i klasične književnosti i, dakako, tekućih zbivanja. Ali nije se primećivalo da je on skrivao svoja neznanja ili da ih se stideo. Ako bi se desilo da je neupućen u temu, oprezno je slušao, nestrpljivo očekujući promenu teme.

Kruta, jednolična dogmatičnost je, takodje, prividna, javna strana Staljinova. Ideologija, odnosno marksizam kao zatvoreni, čak propisani sistem pogleda, za njega je bila duhovna osnova totalitarne vlasti, odnosno posvećenje te vlasti kao orudja besklasnog društva. Neodstupno, nepomirljivo se pridržavajući tog i takvog učenja, Staljin mu nije robovao: ono je trebalo da služi državi i partijskoj birokratiji, a ne ove njemu. Staljin se nije sustezao da javno pobija *Klausewitz*a, premda je ovaj bio Lenjinov vojni uzor, a čak ni da u zatvorenom krugu — dakako tek posle pobeđe nad hitlerovskom Nemačkom — zamera *Marksu* i *Engelsu* zavisnost od "idealističke" nemačke klasične filozofije... Svakako je uviđao mnoge svoje promašaje, mada ni njih o njima nije javno isticao: tako su se od njega mogli čuti izrazi "namagarčili su nas" ovi ili oni, na proslavi pobeđe čak je spomenuo greške u ratu, a početkom 1948. godine rekao je da su kineski komunisti, a ne on, bili u pravu u proceni svojih mogućnosti.

Početni utisak o Staljinu kao umnoj i odvažnoj ličnosti nije slabio, nego se produbljivao u toku razgovora s njim. Taj utisak je pojačavala njegova neprestana, zastrašujuća budnost. On je bio klupko nerava naježeno u svim pravcima: pred njim je bilo nemoguće napraviti daleku afuziju, pa čak ni izmeniti izraz očiju, a da on to ne primeti.

Sada, u ozbiljnim, naučnim krugovima na Zapadu vide u Staljinu manijačka i čak kriminalna svojstva. Ja to iz svojih susreta ne mogu potvrditi — sem ukoliko svaki rušilac, odnosno tvorac novog carstva nosi u sebi preterane zanose i besomučne očaje. Besomučni gnev i neobuzdana, čak lakrdijaška radovanja spopadali su Staljina: bilo bi nenormalnim istrebiti nekoliko generacija saboraca i svoju rodbinu i ostati pri tome normalan — nesumnjiv i spokojan... Meni se čini da bi objašnjenje Staljinovog "manijaštva" i "kriminalnosti" trebalo tražiti u ideji i poretku: sama ideja *izgradjivanja* makakvog, pogotovu bes-

konfliktnog društva u srži je mitomanska i neracionalistička, a poredak zasnovan na nezakonitosti sam po sebi je zločinački.

Staljin je bio premalen, predugih udova i prekratkog trupa a da ne bi zbog toga trpeo. Na njemu je jedino njegova glava bila prijatna, čak lepa svojom živom umnošću, narodskom jednostavnošću i žučkastim očima promenljivog sjaja. Milione je uništio, milioni su umrli s njegovim imenom na usnama, a on je i jedno i drugo primao kao nužnost i ni jedno ni drugo nije se na njemu primećivalo, mada je sebe prisilio da prve bezmerno mrzi, dok se o drugima neobuzdano brinuo... Partijska birokratija je u njemu osećala svog vodju čak i kad je blači i desetkuje. Ni u jednom trenutku, budući s njim, nisam imao utisak da je on znao za nenatrunjenu radost i nesebičnu sreću: to su bila stanja izvan njegovog sveta, bez kojih je on mogao baš zbog toga što se poistovetio s idejom i poretkom...

Držao sam da su moji "razgovori sa Staljinom" okončani. Ali sam se prevario kao i u mnogočemu drugome — kao i u svojim nedavnim nadanjima da posle "Nesavršenog društva" neću morati da se bavim "ideološkim pitanjima".

Ali Staljin je vampir koji još kruži i dugo će kružiti svetom. Njegovog nasledja su se svi odrekli, ali iz njega mnogi crpe snagu. Množina se na Staljina i nehotice ugleda. Hruščov ga je poricao, ali mu se divio. Današnji sovjetski vodji mu se ne dive, ali se zagrevaju na suncu njegovome. I kod Tita je — petnaestak godina posle raskola sa Staljinom — oživelo poštovanje prema njegovom državištvu. Pa i ja ispitujem samog sebe: nije li mozganje o Staljinu samo po sebi znak njegovog trajanja u meni?

Šta je Staljin — veliki državnik, "demoniski genije", žrtva dogme ili manijak i kriminalac koji se dograbio vlasti? Šta je za njega bila marksistička ideologija, čemu su mu služile ideje? Šta je on mislio o svom vlastitom delu, šta o sebi i svom mestu u istoriji?

To su samo neka pitanja na koja pobudjuje njegova ličnost. Ističem ih koliko zbog toga što zadiru u sudbinu savremenog sveta, naročito komunističkog, toliko i zbog njihovog — rekao bih: šireg, vanvremenskog značaja.

1.

Iz susreta sa Staljinom sada mi se naročito nameću dva njegova stava: prvi je — ako se dobro sećam — izrečen 1945. godine, a drugi — u tom sam pouzdan — početkom 1948. godine.

Prvi stav bi trebalo da glasi: Ako su naše idejne postavke pravilne, onda sve drugo mora da dodje samo sobom. — Dru-

gi stav odnosi se na Marksa i Engelsa. U razgovoru je neko — držim da sam to bio ja — istakao živu valjanost Marksovog i Engelsovog pogleda na svet, na šta je Staljin primetio, kao neko ko je o tome dugo razmišljao i došao — možda i mimo svoje volje — do nedvojbenih zaključaka: Da, besumnije su oni osnivači. Ali imaju i nedostataka: ne treba zaboraviti da su Marks i Engels bili pod suviše snažnim uticajem nemačke klasične filozofije, naročito Kanta i Hegela. Lenjin je, međutim, bio slobodan od takvih uticaja...

Na prvi pogled, ovi stavovi ne izgledaju osobito originalni: opštepoznato je komunističko razvrstavanje pogleda i postupaka u zavisnosti od njihovog podudaranja s dogmatskom pravovernošću i ostvarivošću — na "pravilne" i "nepravilne", a takodje i mitomansko uznošenje Lenjina kao jedinog branioca i nastavljača Marksovog učenja. Ali u pomenutim Staljinovih stavovima ima nekih crta koje ih čine ne samo osobenim, nego za naše raspravljanje i izuzetno značajnim.

Šta znači, šta je u Staljinovoj interpretaciji značila tvrdnja po kojoj su idejne postavke osnova i uslov pobjedjivanja? Zar takvo gledanje nije u suprotnosti s onim osnovnim učenjem marksizma po kome "ekonomska struktura društva"¹ čini osnovu sviju ideja? Zar se takvo gledanje ne približava, makar i nesvesno, filozofskom idealizmu, po kome su um i ideje primarni i presudni? Jer je očito da u pomenutoj svojoj izjavi Staljin nije ciljao na Marksovu misao da "teorija postaje materijalna sila čim zahvati mase",² nego na teorije, na ideje pre nego one "zahvate mase". Kako sve to dovesti u sklad sa zapažanjem koje je o Staljinu već u julu 1928. godine izneo Buharin u razgovoru s Kamenjevim: "U svakom datom trenutku on će izmeniti svoje teorije samo da bi se otarasio nekoga".³ I otkud, naposljetku, kod Staljina zakasneli, nenaslućivani kritikizam prema Marksu i Engelsu?

Ali uprkos ovoj poplavi pitanja, u navedenim Staljinovim izjavama nema bitne nedoslednosti. Štaviše, ne izgleda mi ni da je Buharinov sud o Staljinovoj neprincipijelnosti, čak ako se i zanemari da je iskazan u frakcionaškoj zagriženosti, suprotan Staljinovom pridavanju presudne važnosti idejama.

Ako i ne najbitniji, ali jedan od bitnih razloga zbog kojega su Staljinovi protivnici u partiji — Trocki, Buharin, Zino-

¹ Karl Marks: Predgovor "Prilogu kritike političke ekonomije", u K. Marks i F. Engels: "Izabrana dela", t. I, str. 338, Beograd Kultura, 1949.

² K. Marks i F. Engels: "Rani radovi", Zagreb, Naprijed, 1967, str. 98.

³ Navedeno prema Robert Conquest: "The Great Terror", New York, 1968, MacMillan Co., str. 81.

vjev i drugi, izgubili bitku s njim jeste u tome što je on bio originalniji, kreativniji marksista nego iko među njima. Razume se, u njegovom stilu nema Trockijevih vatrometa, niti u njegovim analizama Buharinove studiozne oštroumnosti. Ali zbog toga su njegova izlaganja racionalni vid socijalne stvarnosti, putokazi i inspiracije novih, pobjedničkih snaga. Istrgnuto iz date realnosti, iz uslova i atmosfere, njegovo mišljenje doista izgleda sivo, jednostrano i nemoćno. Ali to je spoljašnjost.

Sušтина Marksovog učenja jeste u nerazlučnosti teorije i prakse: "Filozofi su svet različito interpretirali, radi se o tome da ga se izmijeni".⁴ Komunistam i komunisti su i bili neodoljivi gdegod i doklegod je tog jedinstva njihovog učenja i njihove prakse moglo da bude. A Staljinu su upornost i veština u spajanju marksističko-lenjinističkog učenja s vlašću, s državnom silom, dali nepojamnu, demonijačnu snagu. Jer Staljin i nije teoretičar u pravom smislu: on piše i govori jedino kada ga na to nagoni politička borba — u partiji ili u društvu, ili najčešće istovremeno u obadvoma. Taj spoj stvarnosti i misli, ta nemaštovita, nemeditativna pragmatičnost i čini snagu i originalnost Staljinovih gledanja... Treba dodati: previjanje i potcenjivanje tog svojstva njegovih pogleda, odnosno formalističko tretiranje njegovih tekstova, otežava danas ne samo dogmatičarima na Istoku, nego i mnogim savесnim izučavaocima Staljina na Zapadu, da prodru u njegovu ličnost i u uslove njegovog uspona.

Treba ponovo istaći da se Staljinov marksizam, Staljinova gledanja nikada ne javljaju — kao da i ne postoje! — izvan nužda poslerevolucionarnog sovjetskog društva i sovjetske države. To je marksizam partije koja se životnom nuždom preobražava u vlast — u "vođecu", gospodujuću silu. Trocki je nazvao Staljina "najistaknutijim mediokritetom u našoj partiji"⁵, Buharin mu se podrugivao što ga proždire uzaludna žudnja da postane poznat teoretičar⁶. Ali to su leporeka i frakcionaška, nestvarna prosudjivanja. Staljinovo mišljenje doista nije teoretsko u običnom smislu te reči, tj. nije ni studiozno ni analitičko. Ali kao spajanje ideologije i potreba partije, odnosno partijske birokratije kao nove elite, ono to jeste u daleko većoj mjeri nego kod sviju njegovih protivnika. Nije slučajno što se partijska birokratija postrojila iza Staljina — kao što nije slučajno što su Hitlerove tirade, koje danas izgledaju sumanute, zanele i poslale u smrtne juriše milione "razboritih" Nemaca.

⁴ K. Marx i F. Engels: "Rani radovi", Zagreb, Naprijed, 1967, str. 339.

⁵ Navedeno prema Robert Conquest: "The Great Terror", str. 71, New York, 1969, MacMillan Co.

⁶ Ibid, str. 71.

Staljin nije pobedio zbog toga što je "izopačivao" marksizam, nego baš zbog toga što ga je ostvarivao... Trocki se permanentno razbacivao paradoksima i konstrukcijama svetske revolucije, Buharin se udubljavao u dogmatske tananosti i verovatna buržoaziranja kolonija, dok je Staljin u svojim obrazlaganjima "narednih zadataka" poistovećivao opstanak i privilegije preobražene i novonastale partijske birokratije s industrijalizacijom i snaženjem Rusije.

Pri tome je Staljin — kao svaki nepatvoreni političar i okretni administrator — prisvajao tuđe ideje, odevajući ih u stvarnosnije ruho: tako je najznamenitiji Staljinov poduhvat — "izgradnju socijalizma u jednoj zemlji" (u SSSR) — kao teoriju začeo i razvio Buharin, i to u borbi protiv Trockog... To se može smatrati literarnom kradjom ili neoriginalnošću, ali u politici je to — korištenje mogućnosti...

Niko Staljinu, međutim, nije za života osporavao da je marksista, istaknuti marksista. Niko razuman ni danas to ne čini. Razlike su se javljale i javljaju se jedino u odmeravanju njegovih kvaliteta kao teoretičara i njegove doslednosti kao Lenjinovog naslednika.

2.

Maločas sam iskazao ono što mi se činilo najznačajnijim o tim Staljinovim kvalitetima.

A svako merenje ko je i u kolikoj meri nečiji naslednik — izgleda mi površnim i nebitnim. Dosledni, verni naslednici su jedino oni koji nisu obdareni vizionarskim i tvoračkim moćima. Ovde je reč o politici, u kojoj su mitovi neizbežna, svakodnevna pojava, a u konkretnom slučaju — o pobijanju dogmatičarskog i demagoškog, citatološkog tretiranja Lenjinovog nasledja. Jer citatima je moguće dokazivati da je svaki od mogućih naslednika bio veran Lenjinu ili da mu nije bio veran nijedan. Istini nas može primači jedino spravljanje intencija Lenjinovih s onim što je Staljin ostvario i s onim što su njegovi protivnici predlagali.

Pa ipak, ne možemo izbeći analizu tzv. Lenjinovog testamenta, budući je on igrao i još igra veliku ulogu ne samo u dogmatičarskim, nego i u drugim, naročito antistaljinističkim raspravama.

Lenjinov "Testamenat" je ustvari pismo koje je on diktirao posle udara koji mu je u noći 22. decembra 1922. godine paralisao desnu ruku i nogu. Sutradan, 23. decembra, on je — po dozvoli lekara da može svakog dana diktirati četiri minuta — započeo to pismo, nastavio ga 25. decembra i dovršio 26. decembra.

Deo pisma od 23. decembra, u kome Lenjin predlaže kongresu povećanje broja članova Centralnog komiteta na 50-100 i daje podršku Trockom u pitanju Državnog plana, istog dana je bio upućen Staljinu, kao generalnom sekretaru partije. Iz Staljina je — po svemu sudeći — zbog toga provalila sumnja u približavanje Lenjina i Trockog i on je preko telefona zasuo grdnjama i pretnjama Lenjinovu suprugu N. K. Krupskaju, pod izgovorom da ona, nasuprot savetima lekara, ugrožava političkim raspravama zdravlje druga Lenjina. Ne zna se da li se Krupskaja žalila Lenjinu, ali takvo što je verovatno: već u diktandu od 25. decembra kaže se da je "drug Staljin, postavši gensekom (generalnim sekretarom — M. Dj.) prikupio u svoje ruke neograničenu vlast",⁷ a desetak dana kasnije, tj. 4. januara 1923. godine, dodata je i sledeća zabeleška: "Staljin je preveć grub i taj nedostatak, sasvim snošljiv u odnosima medju nama komunistima, biva nesosan na položaju genseka. Zbog toga predlažem drugovima da razmisle o načinu premeštanja Staljina s tog mesta i postavljanja na to mesto drugog čoveka koji bi se u svakom drugom pogledu razlikovao od druga Staljina jedino jednom prednošću (držim da bi ovaj deo rečenice trebalo da glasi: koji se ni u jednom drugom pogledu ne bi razlikovao od druga Staljina sem jednom prednošću — M. Dj.), naime — trpeljiviji, lojalniji, učtiviji i pažljiviji, manje kapriciozan itd. Ta okolnost može izgledati beznačajnom sitnicom. Ali ja smatram da, s gledišta sprečavanja rasepa i s gledišta onog što sam gore kao o odnosima izmedju Staljina i Trockog rekao, to nije sitnica ili je to takva sitnica koja može dobiti odsudan značaj".⁸

Odmah upada u oči da se "Testamenat" ne odlikuje Lenjinovim oštrim i preciznim izrazom: neodređen, dvouman je u svemu, naročito u značajnim pitanjima. Lenjin, očito, zna o sukobu Staljin-Trocki, pa i naslućuje njegov značaj. Ali on u prvom diktandu, tj. onom od 23. decembra, izbegava da govori o tome direktno i kao lek predlaže povećanje broja članova CK na 50-100 (umesto dotadanih 27) — "radi povećanja autoriteta CK, i radi ozbiljnog rada u poboljšavanju našeg aparata i radi sprečavanja da sukobi nevelikih delova CK ne dobiju suviše preteranu važnost za sve sudbine partije" (valjda je trebalo zapisati: za samu sudbinu partije. — M. Dj.).

Naprsto, zvuči naivno i neshvatljivo da čovek takve procljivosti i tolikog političkog iskustva, koji je vlastitu partiju cepao sve dok ona nije dobila obličje prema njegovim zamislima i — našav se na čelu najveće revolucije i najveće države —

⁷ V. I. Lenjin: "Sočinjenija", t. 36, str. 544, Moskva, 1967 Gosizdat.

⁸ Ibid., str. 545-546.

lično okusio otrovnu opojnost "istorije" i vlasti — da takav čovek u povećanom broju članova CK vidi bezmalo otkrovenje i spas za "sve sudbine partije"! Šta se to dogodilo s Lenjinom? Je li njegov um toliko oslabio da umesto principima i sili, koji su uvek bili njegovom suštinom, pridaje značaj brojevima? Zar je on zaboravio na dijalektiku — na neizbežnost suprotnosti u svakoj pojavi? Gde je tu Lenjinsko pronicanje u suštine spora Staljin-Trocki? Kao da se Lenjin prvi put uplašio — pred razum koji je zapretio partiji kojoj je on dao oblik i cilj...

Nije jasno ni zbog čega Lenjin tek u narednom diktandu, tj. 24. decembra, spominje Staljina i Trockog i njihova mogućna neslaganja. Kao da se prekonoc predomislio i odvažio da bude otvoreniji...

"Naša partija se" — diktirao je on 24. decembra — "oslanja na dve klase i zbog toga je mogućna njena nepostojnost i njen pad neizbežan, ako medju tim dvema klasama ne bi moglo doći do sporazuma..."⁹ U veoma nepreciznom vidu, zaboravljajući na svoju nezamenjivu i osveštanu "diktaturu proletarijata", Lenjin se tu, očigledno, priborava raspada "saveza" radnika i seljaka. Ali to, očito, nema nikakve ni logičke ni stvarnosne veze s tekstom koji dolazi uskoro potom: "Imam na umu postojanost, kao garanciju od rasepa u bliskoj budućnosti, i želim da izložim ovde neke poglede strogo lične prirode. Držim da su najvažniji u pitanju postojanosti s te tačke gledišta (koje tačke gledišta? — M. Dj.), takvi članovi CK kao Staljin i Trocki. Odnos medju njima čini, po mom mišljenju, veću polovinu opasnosti tog rasepa koji bi se mogao izbeći i čijem izbegavanju, po mom mišljenju, treba da posluži, sem ostalog, povećanje broja članova CK do 50 do 100 ljudi". (Jučerašnja čarolija brojeva ne napušta Lenjina! — M. Dj.) "Drug Staljin, postavši gensekom, prikupio je u svoje ruke neograničenu vlast, i ja nisam ubedjen da li on tu vlast ume uvek da upotrebi s dovoljno pažljivosti. S druge strane, drug Trocki, kao što je već potvrdila njegova borba protivu CK u vezi s pitanjem NKPS (komesarijat za saobraćaj — M. Dj.), ne ističe se samo izuzetnim sposobnostima. Lično, on je, verovatno, najspособniji čovek u sadašnjem CK ali i suviše obuzet samouverenošću i suviše zanet čisto administrativnom stranom posla..."¹⁰

Lenjinu ni ne pada na um da bar samom sebi, u času umiranja, objasni kako se moglo dogoditi da u "sovjetskoj vlasti, milion puta demokratskijoj od najdemokratskije buržoaske re-

publike",¹¹ jedan čovek "prikupi u svoje ruke neograničenu vlast". Izgleda da se on uplašio ne samo za partiju, nego i za vlastitu vlast, daleko veću nego što ju je njegov gensek Staljin tada posedovao. I kod Lenjina izbija na videlo dobro znana "ljudska slabost", utoliko vidnija ukoliko neko igra vidniju "istorijsku ulogu" — poistovećivanje ideje s vlašću, a vlasti s vlastitom ličnošću...

Ali to bi nas odvelo ustranu od pitanja: Kojeg je svog saradnika Lenjin smatrao naslednikom? Očito, to nisu ni Staljin ni Trocki — prvi suviše grub, a drugi uobraženi administrativac. Lenjin ne nalazi ni da je neki drugi istaknuti član CK vredan njegovog nasledja. "Neću dalje da karakterišem lična svojstva ostalih članova CK" — nastavlja on. "Tek napominjem da oktobarska epizoda Zinovjeva i Kamenjeva nije, razume se, bila slučajna (misli se na istupanje ove dvojice protiv ustanka, tj. Oktobarske revolucije — M. Dj.), ali se za nju isto tako ne mogu mnogo lično okrivljavati, kao ni Trocki za neboljševizam"¹² (naime, Trocki je sve do 1917. godine pripadao frakciji suprotnoj Lenjinovim boljševicima — M. Dj.)... Obratite pažnju na logiku, pa i na lojalnost: zbog čega Lenjin ističe "oktobarsku epizodu Zinovjeva i Kamenjeva", podvlačeći da ova "nije bila slučajna", ako za nju ne mogu biti okrivljavani? Zbog čega naglašava "neboljševizam" Trockog? Za svaki slučaj, nije na odmet, kada se radi o vlasti, spomenuti već "oprostene" "pogreške..."

Lenjin pominje i dva mladja člana CK, ali takodje — hvaleći ih u prvoj, da bi ih pokudio u idućoj polovini rečenice: "Buharin je ne samo najdragoceniji i najkrupniji teoretičar partije, on se takodje s pravom smatra ljubimcem čitave partije, ali se njegovi teoretski pogledi s veoma velikom sumnjom mogu ubrojati u potpuno marksističke, jer u njemu ima nešto sholastičkog (on nikada nije izučavao i, držim, nikada nije sasvim shvatio dijalektiku). — Zatim Pjatakov — čovek koji se nesumnjivo ističe voljom i istaknutim sposobnostima, ali koji se suviše zanosi administratorstvom i administrativnom stranom posla da bi se na njega moglo osloniti u ozbiljnom političkom pitanju".¹³

Svemu tome treba dodati da je naredni XII Kongres partije, održan u aprilu 1923. godine, proširio broj članova CK na 40, a XIII Kongres, održan u maju 1924, tj. posle Lenjinove smrti, na 63. Na XIII Kongresu je pročitan i Lenjinov testament, ali je jednoglasno zaključeno da ne bude objavljivan. Sta-

¹¹ V. I. Lenjin: Izabrana dela, t. II, knj. 2, str. 38, Beograd 1950, Kultura.

¹² Ibid., str. 545.

¹³ Ibid., str. 545.

⁹ V. I. Lenjin: "Sočinjenja", t. 36 str. 544, Moskva 1957, Gosizdat.

¹⁰ Ibid., str. 544.

više, Trocki je poricao postojanje "Testamenta"¹⁴ — dakako dok je još bio u partiji, a Staljin nije skrivao ono što u "Testamentu" piše o njemu¹⁵ — dakako dok nije bio u moći da cenzuriše i Lenjina.

Lenjinov "Testamenat" zaslužuje posebnu, svestraniju raspravu. Ali se već iz ovog što je navedeno može zaključiti da Lenjin nije vlast prenosio ni na koga i da samo kod Staljina nije našao *političkih*, nego jedino ličnih nedostataka. To odgovara i istorijskim činjenicama: jedino je Staljin uvek bio boljševik, lenjinac. Staljin je imao razloga da se hvališe na plenumu Centralnog komiteta 23. oktobra 1927. godine: "Karakteristično je da nema ni jedne reči, ni jednog nagoveštaja u "Testamentu" o greškama Staljinovim. Tamo se jedino govori o grubosti Staljinovoj. Ali grubost nije i ne može biti manjkavost *političke* linije ili stava Staljinovog".¹⁶

Ali kako u stvarnosti stoji s nasledjivanjem Lenjina? Ko je doista nastavio njegovo delo?

U svojoj studiji "Život Lenjinov" Luis Fisher je došao do zaključka da svadja Trocki-Staljin ne bi dobila onakve mračne vidove, niti Sovjetski Savez potonuo u totalno nasilje, da je Lenjin ostao na životu bar još desetak godina. Ovo mišljenje se može uverljivo braniti i ima širi, teorijski značaj. Ali Lenjin nije poživio i pitanje nastavljanja Lenjinovog dela moramo sagledavati kroz realnosti sukoba Staljin-Trocki, Staljin-Opozicija, kroz staljinistički teror, kroz sovjetsku političku i socijalnu strukturu, kakva se uobličila pod Staljinom.

Razume se, različite interpretacije su neizbežne već i zbog toga što je staljinistička prošlost Sovjetskog Saveza i komunističkih pokreta i dandani u mnogo čemu živa stvarnost o koju se bore različite ideje i suprotne sile. Ali ako se i odbaci determinističko gledište, po kome onakva zaostala Rusija i onako totalna ideologija i nisu mogle da se kreću sem pomoću totalnog administrativnog nasilja — meni se čini da je Staljin najdosledniji, najprirodniji naslednik Lenjinov. Ovakav zaključak ne protivreći čak ni hipotezi da bi Staljin možda likvidirao i samog Lenjina. Na takav zaključak navodi sama suština Lenjinovih učenja: za razliku od onih, uključivši tu i Marksa, koji su propovedali idealno društvo, Lenjin se borio i izborio za određenu *totalnu vlast* koja bi trebalo to društvo da izgradi. Kao i Marks, on tu vlast nazivlje *diktaturom proletarijata*. Ali dok nju Marks zamišlja kao kontrolu i pritisak radničkih masa, kod

¹⁴ Prema J. V. Staljinu: "Ob opoziciji", str. 723, Moskva 1928, Gosizdat.

¹⁵ Ibid., str. 723.

¹⁶ Ibid., str. 725.

Lenjina se ona ostvaruje posredstvom "avangarde proletarijata" — partije. Hipotetičnom idealnom društvu odgovara nehipotetična idealna, tj. totalna vlast.

3.

Staljinu se može upisati u greh sve, ali ne i da je izneverio vlast koju je sazdao Lenjin. Hruščov to nije shvatio — nije mogao ni smeo da shvati: on je Staljinovu vlast proglasio "greškom" — odstupanjem od Lenjina i lenjinizma. Time se on nije mogao užiliti u inteligenciji i narodu, ali se potkopao u partijskoj birokratiji, za koju je vlastita istorija, kao i za svaku zajednicu, sastavima njenog postojanja. George F. Kennan je primetio: u Nemačkoj posle 1945. godine vlasti ne negiraju nacističke zločine, iako su mere protiv nacista neadekvatne: tamo je kontinuitet vlasti prekinut, dok u Sovjetskom Savezu nijedan vođa ne poriče da nastavlja istu partiju i istu istoriju. Vlast Lenjinova se — unekoliko menjajući sredstva — nastavila u Staljinu. I ne samo vlast. Ali vlast je bila bitna. Ta vlast — nekoliko izmenjena — traje i dandani.

Svi Staljinovi unutarpartijski protivnici — neko manje, neko više — kretali su se u nestvarnom svetu. Trocki je bio opsednut revolucijom — ni manje ni više nego svetskom, Buharin ekonomijom — dakako kao bazom svega i svačega. Oni su tugovali za minulim "drugarstvom" i projektovali "idealnu" budućnost. Staljin je, pak — nadovezujući se na Lenjina — postupno poimao da se novi poredak ne može održati bez menjanja položaja i uloge partije. U revoluciji je u spoju vlast-partija prevaga bila na strani partije. Menjanje se sastojalo u tome što je prevagu dobijala vlast, odnosno — baš u skladu s Lenjinovim svodjenjem države na prinudu, na organe nasilja — tajnu policiju i njene trupe. Dakako, to je išlo postupno i kroz prividno očuvanje "vođeće uloge partije", odnosno ideoloških i formalnih predrasuda. Ako se pri tome ne smeće s uma da vlast kao takva donosi privilegije i "mesto u istoriji", biće jasno zbog čega se već od prvog dana vlastvovanja partije stvorila i u njoj sazdavala vlastodržačka struja: nije Staljin izumeo totalitarnu partijsku birokratiju, nego je ona u njemu našla svog vođu.

Baš zbog toga što je shvatio nastalu i mogućnu realnost, Staljin je i mogao da zapanjuje i nadigrava svoje protivnike. Njihova duhovna vezanost za tradicionalnu, već nedelatnu partiju je vremenom postala njihovom slabošću, a njegovim glavnim sredstvom: potpuno "razoružanje pred partijom" trebalo je potvrditi priznanjem najgusnijih zločina — izdaje, sabotaže, ubistava. Danas se zna da su sovjetski instruktori u posleratnim

procesima Slanskom u Čehoslovačkoj, Rajku u Madjarskoj, a valjda i drugima, preneli mladjoj istočnoevropskoj sabraći i to "ideološko" iskustvo. Dakako, sve se to ne bi moglo obaviti bez mučionica i dželata, kao ni sa srednjovekovnim jereticima i vešticama — nove su motivacije i sredstva.

Staljin nije uništio partiju, nego ju je preobrazio — "očistio je" i učinio orudjem mogućnog. Poput Velikog inkvizitora iz "Braće Karamazova", on je shvatio da mora ubiti Boga — partijsko drugarstvo i društvo jednakosti, da bi spasio instituciju — sovjetski poredak i komunističke organizacije. Sledila ga je poslušno ne samo politička birokratija, nego i većina komunista u svetu, prisiljena okolnostima da svoj opstanak povezuje, pa i poistovećuje, sa sovjetskom državom... Kako bi se, inače moglo objasniti da rafinirani umovi kao Togliatijev ili herojske ličnosti kao Dimitrov "ne shvate" Staljinove nezgrapne laži i poviju se pred njegovim čudovišnim terorom?

S "pobedama" nije samo rastao Staljinov prestiž, nego se i on njima opijao: vlast i ideja su se poistovećivali s njim, a on sam s njima... Kao da je Hegelov apsolutni duh, u bezobzirnom poistovećivanju sa svetom, najzad našao dva vida samog sebe — mistično materijalistički u Staljinu, intuitivno mistički u Hitleru.

4.

Staljin je prvi izložio celovitu teoriju "lenjinizma" — tri meseca posle Lenjinove smrti (u predavanjima "K pitanjima lenjinizma", aprila 1924. godine). To je bilo osiromašenje, ali i institucionisanje dogme — kao što je Engelsov *Anti-Düring* u odnosu na Marksove spise bio dogmatska, ideološka sistematizacija. Staljin to dakako nije učinio ni slučajno, ni naprečac; on je već pre shvatio "suštinu lenjinizma" i učinio ga vlastitim znamenjem. Njegovi pogledi i poduhvati su trijumfovali u Sovjetskom Savezu i komunističkim pokretima. Uspesi, pobe — stvarnost kakvom je političari vide, davali su mu izobilje "potvrda" o odlučujućoj važnosti "naših", odnosno vlastitih idejnih postavki.

Držim da se iz tih istih razloga Marksovo učenje u njegovim očima umanjivalo, i ako je on ostajao privržen njegovoj bitnosti, tj. materijalizmu kao osnovi "naučnog" pogleda na svet i izgrađuje idealnog — komunističkog društva. Mada su ga gnjevovi spopadali naglo i žestoko, on je znao da neko pitanje ili mogućnog protivnika sledi i ispituje pažljivo i smišljeno mesecima, čak godinama. Tako je postupao i s idejama: nedostatnost Marksa i Engelsa on je verovatno naslutio već u vreme formulisanja "lenjinizma", tj. odmah posle smrti Lenjinove.

Ali je, kanda, u tome bio preloman rat protivu nacističke Nemačke: Staljina je do srži morala potresti najezda nacije iz koje su potekli Marks i Engels — na jedinu zemlju u kojoj su pobedile njihove ideje.

On je delatnosti svetskog komunizma već odavno bio učinio zavisnim od sovjetske partije. Rat i ishod rata kao da su potvrđivali da je vlast komunista održiva jedino u sferi sovjetske države. Nije on institucionalizovao političku birokratiju i podjarivao ruski nacionalizam jedino zbog toga što je u njima mogao da ugnježđuje svoju ličnu vlast, nego zbog toga što su mu se oni nudili kao jedino mogućni oblici pretrajavanja ruske revolucije i komunizma. Uskoro po završetku rata on će odbaciti glasovitog vojnog teoretičara *von Klausewitz*a, iako je ova ga sam Lenjin visoko cenio. Ali on to ne čini zbog toga što bi neki bolji teoretičar bio otkriven, nego što je ovaj Nemač — pripadnik nacije čiju je vojsku sovjetska vojska potukla u možda najodsudnijem ratu ruskog naroda.

Dakako, novu meru Marksu i Engelsu Staljin nikada nije javno uzeo. To bi ugrozilo veru vernika, a time i njegovu moć i delo. On je bio svestan da je pobedio ponajpre zbog toga što je najdoslednije razvijao one oblike koji spajaju dogmu i akciju, svest i stvarnost.

Pri tome je Staljinu bilo sporedno i nevažno da li je ili nije izmenio ovo ili ono načelo marksizma. Zar svi veliki marksisti, a najuverenije Lenjin, nisu podvlačili da je marksizam "rukovodstvo za akciju" a ne zbir dogmi i da je praksa jedini kriterijum istine? Ali je problem širi i složeniji. Svaki poredak, pogotovu despotski, teži k stabilnosti: Marksovo učenje, i inače dogmatično, moralo se stvrdnuti u dogmu čim je postalo ozvaničenom, državnom i društvenom ideologijom. Jer država i vladajući sloj bi se raspali ako bi svakodnevno menjali svoje odore, a nekmoli svoje ideale. Oni moraju da žive — da se borbom i radom prilagođavaju promenljivoj stvarnosti, spoljnoj i unutarnjoj. To vodje sili da "odstupaju" od ideala, ali na način koji im ušćuvava, a po mogućnosti i povećava sjaj u očima privrženika i naroda. Konačnost, tj. "naučnost" marksizma, hermetičnost društva i totalnost vlasti su navodili Staljina da nepokolebljivo, tj. najsurovijim sredstvima istrebljuje ideološke pregrešioce, a život ga je prisiljavao da "najsvetija" načela ideologije "izneverava", tj. menja. Staljin je budno čuvao ideologiju, ali — kao sredstvo vlasti, jačanja "Rusije", vlastitog prestiža.

Shvatljivo je, iz toga, što partijska birokratija, poistovećujući sebe s ruskim narodom, Rusijom i Sovjetskim Savezom, i dandanji pevucka da je Staljin, uprkos "greškama", "učinio mnogo za Rusiju", "za Sovjetski narod".

Shvatljivo je, takodje, što su pod Staljinom laž i nasilje morali biti uzneti na nivo najviših principa... Ko zna, možda je Staljin u svom pronicljivom i nemilosnom umu pomišljao da su oni, tj. laž i nasilje, ona dijalektička negacija kojom će Rusija i ljudski rod najzad stići do apsolutne istine i apsolutne sreće?...

Staljin je ideju komunizma doveo do njenih životnih i dogmatskih krajnosti, čime su i ona i "njeno" društvo počeli da opadaju. Tek što je on satro svoje unutarnje protivnike i proglasio da je u Sovjetskom Savezu izgradjeno socijalističko društvo, tek što se završio rat — počela su nova kretanja u sovjetskom društvu i komunističkim pokretima... U svakom slučaju, kada je Staljin isticao presudnu važnost "idejnih postavki", on je jedino jezikom svoje realnosti — svoje ideologije i svog poretka, iskazivao ono isto što i drugi politički vođji: Ako smo svojim idejama otkrili pravce društva i ako smo kadri da njima ljude nadahnemo do te mere da se adekvatno organizuju — mi smo na dobrom putu i moramo pobediti...

5.

Staljin je bio izuzetno budnog i upornog uma. Sećam se, u njegovom prisustvu nije bilo moguće napraviti nikakvu opasku, nikakav nagoveštaj, a da on to ne opazi. Ima li se pri tome u vidu koliki je on značaj pridavao idejama, uprkos tome što su mu služile sredstvom, nameće se zaključak — da je bio svestan i neidealnosti poretka koji se pod njim sazdao... O tome danas ima podosta podataka, naročito u spisima njegove kćerke Svetlane. Tako ona navodi da je on uzviknuo, doznajući da je u Kujbiševu organizovana specijalna škola za evakuisanu decu moskovskih funkcionera: "Ah, vi!... Ah, vi kasto prokleta!"¹⁷

Niko drugi do najljući Staljinov protivnik — L. D. Trocki, tvrdio je to isto, tj. da se u Sovjetskom Savezu pod Staljinom sazdala birokratska kasta. Čudovišnosti čistki, milioni postreljanih i pomorenih jedino su produbili društvene nepravde i zahtevali — nova nasilja, patnje i obračune. Čistkama i tvrdokornostima Staljin je razorio i vlastitu porodicu. Oko njega su se, na kraju, širile jedino strava i pustoš: pred smrt je lepio fotografije tuđe dece iz ilustrovanih časopisa po zidovima svoje sobe, dok je vlastitu unučad odbijao da vidi... To bi mogla biti važna pouka, naročito za dogmatske "jednodimenzionalne"

¹⁷ Svetlana Allujeva: "Dvadeset pisem k drugu", str. 157, rusko izdanje, Harper & Row, New York, 1967.

umove koji "istorijsku nužnost" isturaju ispred ljudskog života i ljudskih napora. Jer, mada Staljin spada među najveće pobednike koje zna istorija, on je ustvari jedna od najporazjenijih ličnosti. Iza njega nije ostala nijedna trajnija, neporeciva vrednost. Pobjeda se preobrazila u poraz — i ličnosti i ideje...

U Staljinu je moguće otkriti crte svih ranijih tirana — od Nerona i Kaligule, do Ivana Groznog, Robespiera i Hitlera. Ali kao i koji bilo od njih — on je nova, originalna pojava. On je najkompletniji i najuspešniji. I mada je njegovo nasilje najperfidnije i najtotalnije — čini mi se da bi bilo ne samo uprošćeno, nego i netačno smatrati Staljina sadistom ili kriminalcem.

U biografiji Staljina, Trocki navodi da se Staljin nasladjivao klanjem životinja, a Hruščov je u jednoj izjavi tvrdio da je on "zadnjih godina" patio od manije gonjenja. Nisu mi poznate činjenice koje bi potvrdjivale ili pobijale njihova zapazanja. Po svemu sudeći, Staljin se nasladjivao pogubljenjima svojih protivnika. Meni se urezao u sećanje izraz koji je u jednom trenutku izbio na Staljinovom licu — za vreme razgovora bugarske i jugoslovenske delegacije sa Staljinom i njegovim saradnicima, 10. februara 1948. godine, u Kremlju: bila je to hladna i mračna naslada nad žrtvom čija je sudbina već zapečaćena. Takav izraz sam vidjao i kod drugih političara u trenucima kad "lome štap" nad svojim "zabludelim" sumišljenicima i sunarodnicima. Ali sve to — makar bilo i tačno — nije dovoljno da objasni fenomen Staljin. Pogotovu u tome ne može pomoći nepouzdana tvrdnja, izneta pre nekoliko godina u *Life-u*, da je Staljin bio špijun carske tajne policije (Ohrane), pa ni kazivanja jednog američkog istoričara, ne baš neverovatna, da je Staljin napućivao carsku policiju, a da ona pri tome nije znala za njega, da hapsi menjševike i druge neboljševike opozicionare... Fenomen Staljina je veoma složen i ne zadire jedino u komunistički pokret i u tadašnje unutarnje i spoljne mogućnosti Sovjetskog Saveza, nego otvara i probleme odnosa ideje i čoveka, odnosa vođja i pokreta, uloge nasilja u društvu, uloge mitova u ljudskoj delatnosti. Staljin pripada prošlosti, a raspra o tim i sličnim pitanjima jedva ako je i započeta...

Ipak ću dodati da je Staljin bio — koliko sam ja zapazio — živahna, strasna, veoma nagla ali i visoko organizovana i samokontrolisana ličnost. Zar bi inače mogao upravljati tako ogromnom modernom državom i tako strašnim i složenim ratovanjem?

Zbog toga se meni čini da su pojmovi — kriminal, manijaštvo i slično, sporedni i nestvarni kada se radi o političkoj ličnosti. Pri tome se treba čuvati zabune: u realnosti nema i ne može biti politike čiste od tzv. niskih strasti i pobuda. Samim

tim što je suma ljudskih nastojanja, politika se ne može očistiti ni od kriminalnih i manijakalnih elemenata. Zbog toga je teško, ako ne i nemoguće, iznaći opštevažeću granicu između zločina i političkog nasilja. Pri pojavi svakog novog vodje, pogotovu tiranina, mislioci su prisiljeni da pribegavaju istraživanjima, novim analizama i novim uopštavanjima.

Ako ipak prihvatimo da se ta granica nalazi između razumnog i emotivnog, između nužnog i subjektivnog — onda Staljin, makar i ne iznašao u njemu kriminalnog i manijačkog, spada među najčudovišnije nasilnike u historiji. Jer ako se i uzme da je, na primer, kolektivizacija bila razumna i nužna u datim odnosima — očito je da je bila izvodljiva bez istrebljenja miliona "kulaka". Protivu te tvrdnje se mogu i dandajući nači dogmatični prigovarači: Staljin je bio ponet izgradnjom socijalističkog društva i pritisnut kritikom trockista zbog oportunitizma, zemlju je ugrožavala fašistička najezda i u "klasnom neprijatelju" je mogla naći potporu. Ali šta da se kaže za iskonstruisane optužbe i krvave čistke "opozicionera" u partiji, koji ne samo što nisu ugrožavali poredak i ideologiju, nego su baš svojom dogmatičnom vezanošću za njih otkrivali svoju nemoć i izgubljenost.

Staljinov teror se ne svodi na čistke, ali one su njegova specifičnost. Svi partijski opozicioneri su manje-više bili solidarni s represalijama protivu "kulaka" i drugih "klasnih neprijatelja". Svi su oni dobrovoljno uvlačili vrat u jaram ideologije — u idealne ciljeve istovetne sa Staljinovim. Zamerajući Staljinu da se ne bavi nikakvim odredjenim poslom, Buharin je potvrdjivao vlastite iluzije da se bavi naukom — ekonomijom i filozofijom. Ni kod jednog od njih nema suštinski novih vizija, drukčijih ideala. Nije bilo nijednog kojega nisu ošamutile Staljinove čistke. Čistkama se Staljin i izdvaja od njih, postaje ono što jeste i udara osnove svog dela.

Bezobzirnim, razuzdanim čistkama tridesetih godina, Staljin poistovećuje ideju i vlastitu vlast, državu i vlastitu ličnost. Da li je i moglo biti drukčije — u svetu konačnih istina, s verom u besklasno, savršeno društvo? Sam cilj je posvetio sredstvo. Staljinovo delo se lišilo svih moralnih, a time i trajnijih životnih osnova. Tu je zagonetka njegove ličnosti, tu prava mera njegovog dela.

1969.

Beleška o piscu

Milovan Djilas je rođen 12. juna 1911. godine u selu Podbišću kod Mojkovca, srez kolašinski u Crnoj Gori, od oca Nikole i majke Vasilije, rođene Radenović. Djilasi vode poreklo od starijeg bratstva Vojinovića iz župe nikšićke. Nikola Djilas je bio oficir kraljevske vojske i nosilac Obilića medalje, najvišeg crnogorskog odlikovanja. Kao komandantu jedne od crnogorskih četa, koje su štatile odstupnicu srbijanskoj vojsci pri povlačenju preko Albanije 1915. godine, dodeljena mu je Albanska spomenica.

Milovan Djilas je pohađao gimnaziju u Kolašinu i u Beranama, danas Ivangrad. Na Univerzitet u Beogradu (Filozofski fakultet, grupa za jugoslovensku književnost) upisao se 1929. godine. S dolaskom u Beograd započinje sa intenzivnim književnim radom i objavljuje pesme i pripovetke po raznim časopisima. U isto vreme se i politički angažuje, naročito protiv šestojanuarske diktature kralja Aleksandra 1929. godine. U jesen 1931. godine jedan je od organizatora studentskih demonstracija protiv izbora sa jednom listom, koje je pripremio predsednik vlade general Petar Živković. Organizuje i druge demonstracije. U udruženom studentskom pokretu predstavljao je komunističku struju, mada zvanične partijske organizacije nije bilo u to vreme na Univerzitetu, a ni u Beogradu.

U februaru 1932. godine policija ga je uhapsila, ali je, u nedostatku dokaza, posle deset dana pušten. Iste godine je postao član Komunističke partije Jugoslavije i sekretar partijske organizacije Beogradskog univerziteta. Uspostavio je saradnju između studentske organizacije i grupe radnika-komunista. Kada je radnička grupa otkrivena, hapšenje je zahvatilo i njega. Policija ga je mučila zahtevajući da otkrije studentsku organizaciju, ali su njeni napori ostali bez rezultata. Djilas je osuđen na

tri godine robije, koju je većim delom izdržao u Sremskoj Mitrovici.

Posle izdržanog zatvora 1936. godine, njemu, a nešto kasnije i Aleksandru Rankoviću, pripada vodeća uloga u obnavljanju i širenju partijske organizacije u Srbiji, i 1937. godine Djilas postaje član Pokrajinskog komiteta Srbije.

1937. godine, kada je na čelo Komunističke partije Jugoslavije došao Josip Broz Tito, Djilas postaje član najjužeg jugoslovenskog partijskog vodstva — Politbira i Centralnog komiteta. Na ilegalnoj Petoj zemaljskoj konferenciji, u Zagrebu 1940. godine, i formalno je potvrđen kao član Politbira.

4. jula 1941. godine Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije doneo je odluku o podizanju ustanka. Djilas je upućen u Crnu Goru radi organizovanja i pokretanja ustanka. Tamo ostaje do jeseni, kada odlazi u oslobođeno Užice. U toku rata bio je član partizanskog Vrhovnog štaba. Početkom 1944. godine je dobio čin general-lajtnanta, a 1949. godine general-pukovnika.

1942. godine bio je i urednik "Borbe" na oslobođenoj teritoriji.

1943. godine učestvovao je u pripremi odluka Antifašističkog veća, kojima je formalno zasnovana sadašnja Jugoslavija, a takodje je bio i delegat na zasedanju.

Aprila 1944. godine odlazi u Moskvu na čelu jugoslovenske vojne misije, a 1945. godine ponovo putuje u Sovjetski Savez, kao član delegacije na čijem je čelu Tito.

U ratu učestvuje cela Djilasova porodica i poginuli su njegov otac, sestra Dobrana i braća Aleksa i Milivoje.

Djilas ulazi u prvu jugoslovensku vladu 1945. godine, najpre kao ministar za Crnu Goru, a zatim kao ministar bez portfelja. Početkom 1953. godine postaje potpredsednik vlade, a krajem iste godine predsednik Savezne narodne skupštine.

1946. godine učestvuje na preliminarnoj konferenciji mira u Parizu. Iste godine putuje u Varšavu i Prag u delegaciji sa Titom na čelu.

1947. godine učestvuje, zajedno sa Edvardom Kardeljem, u osnivanju Kominforma.

1948. godine je na čelu delegacije koja putuje u Moskvu sa zadatkom da sa sovjetskom vladom uskladi politiku Jugoslavije i Sovjetskog Saveza i reši pitanja opreme za jugoslovensku armiju.

Na Petom kongresu Komunističke partije Jugoslavije, održanom 1948. godine, Djilas je izabran za jednog od

sekretara partije. (Tito je izabran za generalnog sekretara, a za druga dva sekretara Edvard Kardelj i Aleksandar Ranković.)

1949. godine na konferenciji Organizacije ujedinjenih nacija u Njujorku održao je govor protiv sovjetskog pritiska na Jugoslaviju.

1951. godine je posetio Veliku Britaniju i vodio razgovore sa Čerčilom i Atlijem.

Na zasjedanju Organizacije Ujedinjenih nacija u Parizu zastupao je stav Jugoslavije prema SSSR-u.

Početakom 1953. godine Djilas predvodi jugoslovensku delegaciju na Azijskoj socijalističkoj konferenciji u Rangunu i u posete dobre volje Burmi i Indiji.

Milovan Djilas je bio jedan od ideologa i teoretičara jugoslovenske partije. U vreme sukoba između Sovjetskog Saveza i Jugoslavije, koji je postao otvoren 1948. godine, Djilas razvija ideje o nezavisnosti Jugoslavije i o demokratizaciji jugoslovenske partije i jugoslovenskog društva. Šesti partijski kongres, održan novembra 1952. godine u Zagrebu, prihvata većinu njegovih ideja i one ulaze u program partije. Na Djilasov predlog, Komunistička partija Jugoslavije menja naziv u Savez komunista Jugoslavije.

Nesprovodjenje odluka Šestog kongresa i otpori demokratskim reformama, pojačani posle plenuma Centralnog komiteta na Brionima jula 1953. godine, postepeno dovode do Djilasovog ideološkog razilaženja sa vodstvom partije. Serijom članaka objavljenih u "Borbi" krajem 1953. godine, Djilas dalje razvija ideje o demokratizaciji jugoslovenskog društva i započinje kritiku partijske birokratije.

Na Trećem plenumu Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, koji je održan u januaru 1954. godine u Beogradu, Djilas je optužen za revizionizam i isključen iz Centralnog komiteta. Dva meseca kasnije sâm podnosi ostavku na članstvo u partiji.

U januaru 1955. godine Djilas je osuđen uslovno na tri godine zatvora zbog intervjua "Njujork tajmsu" u kome je kritikovao političko stanje u Jugoslaviji i istakao potrebu opozicione partije kao faktora demokratizacije.

U novembru 1956. godine uhapšen je i osuđen na tri godine zatvora zbog kritike jugoslovenskog stava prema revoluciji u Madjarskoj i sovjetskoj intervenciji.

Oktoobra 1957. godine, dok je bio u zatvoru u Sremskoj Mitrovici, Djilas je osuđen na sedam godina zatvora zbog knjige "Nova klasa" koja je objavljena u Sjedi-

njenim Američkim Državama. Presudom su mu oduzeta sva ratna i posleratna odlikovanja, uključujući i orden Narodnog heroja.

Januara 1961. godine Djilas je uslovno pušten iz zatvora.

Aprila 1962. godine ponovo je uhapšen, zbog knjige "Susreti sa Staljinom" i osuđen na pet godina zatvora. Ova kazna mu je sabrana sa prethodnim kaznama, tako da je konačna osuda bila na kaznu zatvora od trinaest godina.

31. decembra 1966. godine oslobođen je bez uslova. U posleratnoj Jugoslaviji Djilas je izdržao ukupno devet godina zatvora, od toga dve i po godine u samici.

Od 1954. godine Djilas nije mogao da objavi u Jugoslaviji nijedan svoj politički ili literarni tekst. Većina njegovih dela objavljena je u inostranstvu na svetskim jezicima. Djilas je objavio i preko stotinu članaka i eseja u zapadnoevropskim i američkim novinama i časopisima, i dao brojne intervjue zapadnim sredstvima javnog informisanja.

Onemogućeno mu je da putuje u inostranstvo, odbijanjem njegovog zahteva da mu se izda pasoš.

Milovan Djilas živi u Beogradu, Palmotićeve ulica 8.

Bibliografija

Besudna zemlja
Ideal i profesija
Revolucionarni rat
Vlast
Susreti sa Staljinom
Druženje s Titom
Nova klasa
Nesavršeno društvo
Tamnica i ideja
Ideja i sistem
Njgoš
Crna Gora
Gubavac i druge pripovetke
Kamen i ljubičice
Lopovska sudbina
Tudje doba i druge pripovetke
Izgubljene bitke
Prevod sa engleskog *Izgubljenog raja* od Džona Miltona

Knjige Milovana Djilasa na engleskom i na srpskohrvatskom jeziku mogu se kupiti preko NAŠE REČI, 53 Hawthorn Drive, Harrow, Middlesex, HA2 7NU:

The New Class
Land Without Justice
The Unperfect Society
W a r t i m e
Rise and Fall

Nesavršeno društvo
Druženje s Titom
V l a s t
Tamnica i ideja
Susreti sa Staljinom